

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Περιεχόμενα

Γράμμα της Σύνταξης	5
Κορνήλιος Καστοριάδης:	
Το Επαναστατικό Πρόβλημα Σήμερα	8
Πανταζής Τερλεξής:	
Δημόσιος και Ιδιωτικός Τομέας: Εννοιολογικές και Λειτουργικές Ασυμμετρίες Κοινωνικής Οργάνωσης	34
Ηλίας Θερμός:	
Εξουσιαστική Δομή και Κοινωνικός Έλεγχος στο Αστικό Σύστημα: Θεωρία και Τακτική	64
Άλκης Ρήγος:	
Ιδιοτυπίες του Νεοελληνικού Κοινωνικού Σχηματισμού και Δυνατότητες Πρόσληψης των Μαρξιστικών Ιδεών	83
Du Renzhi:	
Κίνα: η Κοινωνιολογική Έρευνα στην Υπηρεσία του Σοσιαλισμού (μετάφραση: Θεοδώρα Σοφίου)	97
Γιώργος Τσιώλης:	
Η Κρίση μιας Επίκρισης: Ο Νίκος Πουλιαντζάς για το Κράτος	107
Βιβλιοκριτική	124
Ανακοινώσεις-Συνέδρια	134

Γράμμα της Σύνταξης

Η έκδοση του περιοδικού «Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών», σκοπεύει στη δημιουργία ενός υπεύθυνου μέσου επικοινωνίας όλων των επιστημόνων που δουλεύουν μέσα στο χώρο των Κοινωνικών Επιστημών. Αναλαμβάνουμε ευχαρίστως την ευθύνη μιας τέτοιας πρωτοβουλίας, γιατί οι ανάγκες επικοινωνίας και δημιουργικού διαλόγου είναι επιτακτικές και το επιστημονικό και ερευνητικό προσωπικό στον τόπο μας καθόλου ευκαταφρόνητο. Καλούμε συνεπώς, τόσο τους φτασμένους όσο και τους νέους επιστήμονες, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, να συνδράμουν, όπως τους είναι μπορετό, ώστε το περιοδικό να ανταποκριθεί στις προσδοκίες όλων μας.

Η σχεδόν πάνδημη ομολογούμενη καθυστέρηση των Κοινωνικών Επιστημών στην χώρα μας σχετίζεται, τόσο με τη δομή των πανεπιστημίων μας, όσο και με τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές δομές, που μοιραία έβαζαν στο περιθώριο και απωθούσαν συστηματικά τις Κοινωνικές Επιστήμες. Κι αυτό ήταν επόμενο, αφού εμπεριέχουν μοιραία, αν καλλιεργηθούν σωστά, έναν κριτικό λόγο και μια αντιστασιακή διάθεση απέναντι στις κατεστημένες μορφές κυριαρχίας.

Κάτω από την πίεση των αναγκών και τις προοπτικές της σύγχρονης τεχνολογίας ωστόσο, διαμορφώνεται όλο και πιο έντονα και στον τόπο μας η απαίτηση για τον εκσυγχρονισμό και την εκλογίκευση όλων των υποσυστημάτων της κοινωνίας μας. Μέσα σ' αυτή τη συγκυρία, οι Κοινωνικές Επιστήμες καλούνται να παίξουν ρόλο καθοριστικό. Αλλά τι είδους Κοινωνικές Επιστήμες θέλουμε να αναπτύξουμε;

Μια σωστή καλλιέργεια των Κοινωνικών Επιστημών, κατά την άποψή μας, αναπόφευκτα θα οδηγήσει στην αναθεώρηση των αυθαιρέτων συνόρων ανάμεσα στους διάφορους επιστημονικούς κλάδους που έχουν τεχνικά στηθεί από ιδεολογικούς, διοικητικούς και σε κάθε περίπτωση εξωεπιστημονικούς υπολογισμούς και προκαταλήψεις. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο θα μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε μια διεπιστημονική αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων στο σύνολο τους. Η ανασυγκρότηση της κοινωνικής ολότητας καθιστά απαραίτητη την συνεργασία των επιστημόνων όλων των επιμέρους κλάδων, που σήμερα είναι υποχρεωμένοι να κάνουν πολλές μεθοδολογικές αφαιρέσεις από την κοινωνική αυτή ολότητα, προκειμένου να συγκροτήσουν το γνωστικό τους αντικείμενο. Αυτή τη διεπιστημονική προσέγγιση έχουμε πρόθεση να καλλιεργήσουμε με

τις στήλες του περιοδικού μας. Έτσι, θα μπορέσουμε να δώσουμε μια συνολική και ολοκληρωμένη εικόνα του κοινωνικού φαινομένου, όπως διαμορφώνεται και εξελίσσεται σήμερα στη χώρα μας.

Η προσέγγιση των Κοινωνικών Επιστημών στο διεθνή χώρο, θα επιχειρηθεί μέσα από ένα πλουραλιστικό πρίσμα θεωρητικών προτάσεων και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, που θα παραμείνει για μας δεσμευτικό. Δεν θα ευνοήσουμε κανένα συγκεκριμένο κοινωνιολογικό ή φιλοσοφικό παράδειγμα, όπως το λειτουργισμό, τη συστημική θεωρία, τη θεωρία της συμπεριφοράς, την κριτική θεωρία, τη θεωρία της σύγκρουσης, το μαρξισμό, για να αναφέρουμε ίσως τα επικρατέστερα. Αντίθετα, θα δώσουμε την ευκαιρία να εκφραστούν όλες εκείνες οι θεωρίες που πληρούν τους όρους της επιστημολογικής λογικής και της μεθοδολογικής ωριμότητας, όπως προσδιορίζονται από τη σύγχρονη θεωρία της επιστήμης.

Παράλληλα, πρόθεσή μας είναι να προβάλλουμε τόσο τη θεωρητική, όσο και την εμπειρική πλευρά των κοινωνικών φαινομένων. Το πρόβλημα της διασύνδεσης θεωρίας και εμπειρίας θα αποτελέσει βασικό άξονα της επιστημολογικής μας προσέγγισης, γιατί μ' ένα τέτοιο συνδυασμό διευκολύνεται η πιστότητα και επιτυγχάνεται η ακρίβεια στην ανάλυση της κοινωνικής μας πραγματικότητας.

Στο σημείο αυτό όμως θα μπορούσε ίσως κανείς να διερωτηθεί: Είναι δυνατόν μια τριμηνιαία ακαδημαϊκή επιθεώρηση να φτάσει με παρησία, αντικειμενικότητα και πρωτοτυπία στον πυρήνα των κοινωνικών μας προβλημάτων; Είναι δυνατόν με τη σχολαστικότητα, το συντηρητισμό και τη συστηματική πολυλογία που συνήθως διακρίνουν τον πανεπιστημιακό λόγο, να υπάρξουν κριτικές αναφορές και εναλλακτικές προτάσεις στα προβλήματά μας;

Δεν είναι τάχα το εκπαιδευτικό σύστημα ο κυρίαρχος ιδεολογικός μηχανισμός, ο οποίος αναπαράγει τις ιδέες, τις αξίες και τα πιστεύω για λογαριασμό των κυρίαρχων ομάδων; Είναι δυνατόν λοιπόν το σημερινό Πανεπιστήμιο να αρθρώσει εναλλακτικές λύσεις, πέρα και πάνω από την κατεστημένη δύναμη που το συντηρεί και το επηρεάζει; Δεν είναι ο άκρατος ακαδημαϊσμός αυτός που τέμνει και διυλίζει, ιδεολογικοποιεί και παραμορφώνει το κοινωνικό φαινόμενο, πάντα σε όφελος της ηγεμονικής αντίληψης; Δεν είναι η εκπαιδευτική πολιτική και η σχολαστική κοινωνικοποίηση, το αποτελεσματικότερο μέσο εκλογίκευσης της υποταγής και της εδραίωσης της ταξικής ηγεμονίας; Γνώση και εξουσία δεν ταυτίζονται στη σημερινή μας κοινωνία;

Αλλά, ενώ ένα μεγάλο μέρος αυτών των αιτιάσεων δεν είναι ούτε τελείως ανυπόστατες ούτε εντελώς παράλογες, όπως πολύ ορθά έχουν επισημάνει αξιόλογοι κοινωνικοί ερευνητές από τον Durkheim ως τον Marcuse και τον Althusser, θα ήταν λάθος και οπωσδήποτε αυθαίρετο ωστόσο, να σταθούμε στον κοινωνικοποιητικό μόνο ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος. Γιατί αν έτσι μονοσήμαντα δούμε

το ρόλο της εκπαίδευσης, τότε δεν θα μπορέσουμε να εξηγήσουμε το 'ζήλο' και τα πολλαπλά μέσα με τα οποία η κεντρική εξουσία προσπαθεί να έχει κάτω από τον αυστηρό και άμεσο έλεγχό της την εκπαιδευτική διαδικασία. Ούτε θα μπορέσουμε να δικαιολογήσουμε τις κάθε λογής περιοριστικές επεμβάσεις και τη μανία με την οποία έτσι μονοσύμαντα το επίσημο κράτος αντιδρά σε κάθε απόπειρα αντίστασης ή διαφοροποίησης της πανεπιστημιακής κοινότητας, αν ταυτίσουμε τη γνώση με την εξουσία. Τα πρόσφατα γεγονότα της Κίνας σε διεθνές επίπεδο και παλιότερα του Πολιτεχνείου σε εθνικό, είναι αψευδείς μάρτυρες, ανάμεσα στ' άλλα, της στάσης της κρατικής εξουσίας απέναντι στη πανεπιστημιακή κοινότητα.

Με αυτούς λοιπόν τους περιορισμούς, αλλά και με τις ανάλογες προοπτικές, αυτό που επιχειρούμε δεν θα πρέπει να θεωρείται, ακόμη κι από την πλευρά των πλέον απαισιόδοξων, σαν μια επιχείρηση μάταιη ή ανώφελη.

Παρά τους ανεβασμένους τόνους των μονόλογων και τους παραποιημένους όρους της συζήτησης, ευελπιστούμε να συμβάλουμε στον ήρεμο λογισμό και το δημοκρατικό διάλογο, που τόσο έχει σήμερα ανάγκη ο τόπος.

Η Συντακτική Επιτροπή

Το επαναστατικό πρόβλημα σήμερα:

Κορνήλιος Καστοριάδης

Μια συζήτηση με τον Κορνήλιο Καστοριάδη στο πανεπιστήμιο της Κρήτης

Τάσος Μπουγάς*: Δεν θα προιδεάσω το ακροατήριο μου με μια προκαταρκτική εισήγηση. Το βασικό ερέθισμα θέλω να προέλθει από ένα κείμενο του κ. Καστοριάδη, που θα δώσει τον τόνο και θα δημιουργήσει το κλίμα της συζήτησης. Θα θέσω κατόπιν μερικά ερωτήματα ως πρώτο έναυσμα της συζήτησης που θα τροφοδοτηθεί, ελπίζω, από τις δικές σας παρεμβάσεις. Θα φτάσουμε έτσι, με διαδοχικές προσεγγίσεις, στην επισήμανση των καίριων πλευρών του θέματος.

Το κείμενο του κ. Καστοριάδη που θέλω να σας διαβάσω προέρχεται από το δοκίμιο «Μαρξισμός και Επαναστατική Θεωρία», που πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» το 1964-65 και αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο του συγγραφέα «*Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*». Το κείμενο αυτό, που αναφέρεται στο επαναστατικό στοιχείο του μαρξισμού, αλλά αγκαλιάζει ταυτόχρονα ολόκληρο το φάσμα της προβληματικής της επανάστασης, έχει ως εξής:

«Το επαναστατικό στοιχείο εκρήγνυται στα έργα της νεότητας του Μαρξ, εμφανίζεται ακόμα, κατά καιρούς, στα έργα της ωριμότητάς του, ξαναεμφανίζεται καμιά φορά στα έργα των πιο μεγάλων μαρξιστών — Ρόζας Λούξεμπουργκ, Λένιν, Τρότσκι — ξεπροβάλλει μια τελευταία φορά στον Γκ. Λούκατς. Η εμφάνισή του αντιπροσωπεύει μια σημαντική καμπή στην ιστορία της ανθρωπότητας. Είναι αυτό που θέλει να εκθρονίσει τη θεωρητική φιλοσοφία, διακηρύσσοντας ότι το ζήτημα δεν είναι πια να ερμηνεύσουμε αλλά να μετασχηματίσουμε τον κόσμο, και ότι πρέπει να ξεπεράσουμε τη φιλοσοφία πραγματοποιώντας την. Είναι αυτό που αρνείται να αποκτήσει εκ των προτέρων τη λύση του προβλήματος της ιστορίας καθώς και

* Αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

μια ολοκληρωμένη διαλεκτική, και διαβεβαιώνει ότι ο κομμουνισμός δεν είναι μια ιδεατή κατάσταση προς την οποία κατευθύνεται η κοινωνία, αλλά η πραγματική κίνηση που καταργεί την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων· είναι αυτό που τονίζει ιδιαίτερα το γεγονός ότι οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία τους μέσα σε δεδομένες κάθε φορά συνθήκες, και που θα διακηρύξει ότι η χειραφέτηση των εργαζομένων θα είναι το έργο των ίδιων των εργαζομένων. Είναι αυτό που θα αποδειχτεί ικανό να αναγνωρίσει την Κομμούνα του Παρισιού ή τα ρωσικά Σοβιέτ όχι μόνο ως εξεγέρσεις, αλλά ως δημιουργία από τις εν δράσει μάζες νέων μορφών κοινωνικής ζωής. Λίγο ενδιαφέρει προς στιγμήν, αν αυτή η αναγνώριση παρέμεινε μερική η θεωρητική, αν οι ιδέες που αναφέραμε πιο πάνω δεν είναι παρά αφητηρίες, αν ανακινούν νέα προβλήματα ή παραμερίζουν άλλα. Εδώ υπάρχει, και πρέπει να είναι κανείς τυφλός για να μην το βλέπει, η εξαγγελία ενός καινούργιου κόσμου, το πρόταγμα μιας ριζικής αλλαγής της κοινωνίας, η αναζήτηση των συνθηκών αυτής της αλλαγής μέσα στην πραγματική ιστορία, και του νοήματός της στην κατάσταση και στη δραστηριότητα των ανθρώπων που θα μπορούσαν να την επιχειρήσουν. Δεν είμαστε στον κόσμο για να παρατηρούμε ή για να τον υφιστάμεθα· η μοίρα μας δεν είναι η δουλειά· υπάρχει μια δράση που μπορεί να στηριχθεί σ' αυτό που είναι, για να κάνει να υπάρξει αυτό που θέλουμε να είμαστε· αν καταλάβουμε ότι είμαστε μαθητευόμενοι μάγοι, αυτό είναι ήδη ένα βήμα έξω από την κατάσταση του μαθητευόμενου μάγου, κι αν καταλάβουμε το γιατί, κάνουμε ένα δεύτερο βήμα· πέρα από μια δραστηριότητα που δεν έχει συνείδηση των αληθινών της στόχων και των πραγματικών της αποτελεσμάτων, πέρα από μια τεχνική που με ακριβείς υπολογισμούς τροποποιεί ένα αντικείμενο χωρίς τίποτα το καινούργιο να προκύπτει, μπορεί και πρέπει να υπάρξει μια ιστορική πράξη που μετασχηματίζει τον κόσμο μετασχηματίζοντας τον εαυτό της, που εκπαιδεύεται εκπαιδεύοντας, που ετοιμάζει το καινούργιο αρνούμενη να το προκαθορίσει, διότι ξέρει ότι οι άνθρωποι δημιουργούν τη δική τους ιστορία».

Επί δύο αιώνες τώρα, η Επανάσταση ως ιδέα και πραγματικότητα δεσπόζει του θεωρητικού στοχασμού και της κοινωνικοπολιτικής πράξης. Όπως είναι γνωστό, γιορτάζουμε εφέτος τα διακόσια χρόνια από την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Η επέτειος αυτή, που ήταν άλλωστε και η εξωτερική αφορμή της ενασχόλησης με το θέμα της επανάστασης στο εξάμηνο αυτό, τροφοδοτεί τη στιγμή αυτή μια πληθωρική πνευματική παραγωγή, ιδιαίτερα στη Γαλλία αλλά και σε άλλες χώρες, που δεν αφήνει ανέγγιχτη καμιά πτυχή του κοσμογονικού αυτού γεγονότος. Η επέτειος αυτή είναι συνάμα ευκαιρία ενός απολογισμού της μετεπαναστατικής εποχής που συνιστά, θα έλεγα, το ιστορικό μας στίγμα. Γιατί η εποχή μας είναι προϊόν και απαύγασμα δύο μεγάλων, των κλασικών λεγομένων επα-

ναστάσεων: της Γαλλικής Επανάστασης του 1789, από την οποία προήλθε η αστική δημοκρατία και η καπιταλιστική της οργάνωση, και της Ρωσικής Επανάστασης 1917, από την οποία προέκυψε το κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα του λεγομένου «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Ο όρος «μετεπαναστατική εποχή» έχει μια διπλή, *χρονική - ιστορική* και *αξιολογική - κριτική* σημασία. Σημαίνει πρώτα χρονική διαδοχή, ιστορική ακολουθία: η εποχή μας ήρθε *μετά* και *προ*-ήλθε από τις επαναστάσεις, είναι παιδί των επαναστάσεων και αποδέκτης της κληρονομιάς τους. Σημαίνει ύστερα κριτική θεώρηση και αξιολογική αποτίμηση του έργου και των συνεπειών των επαναστάσεων, που οδηγεί στην αποστασιοποίηση από το επαναστατικό σχέδιο και τελικά στην υπέρβασή του. Σε τελευταία ανάλυση, «μετεπαναστατικότητα» σημαίνει απαξίωση και εγκατάλειψη του παραδοσιακού επαναστατικού σχεδίου ως μέσου εγκαθίδρυσης μιας ελεύθερης και δικαίας κοινωνίας. Θα έλεγα ότι η εποχή μας υιοθετεί μια διπλή, ως ένα βαθμό αντιφατική στάση απέναντι στην επανάσταση, εκλαμβάνόμενη ως ιδέα και ιστορικό μέγεθος: στάση αναγνώρισης της επαναστατικής της προέλευσης και διεκδίκησης της κληρονομιάς της επανάστασης, αλλά ταυτόχρονα στάση αμφισβήτησης της εγκυρότητας του επαναστατικού σχεδίου για σήμερα.

Σε συνάρτηση με τις σύντομες αυτές παρατηρήσεις, θέτω αμέσως τρία ερωτήματα ως πρώτο ερέθισμα της συζήτησης.

Πρώτο ερώτημα: Τι είναι επανάσταση, αν μπορούν να προσδιοριστούν σε μια σύντομη προσέγγιση η φύση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Δεύτερο ερώτημα: Πώς λειτούργησε η επανάσταση και τι παράγαγε ως τώρα; Πιο συγκεκριμένα: Ώς ποιο βαθμό τα δύο συστήματα που προήλθαν από δύο νικηφόρες επαναστάσεις, το καπιταλιστικό και το σοσιαλιστικό σύστημα, μπορούν να θεωρηθούν ως αυθεντικά δημιουργήματα των επαναστάσεων αυτών και συνεπώς πραγματοποίηση των αντίστοιχων επαναστατικών αρχών;

Τρίτο ερώτημα: Ποια είναι η προοπτική της επανάστασης, και ποιας επανάστασης, ως μέσου επανίδρυσης και μεταμόρφωσης της σύγχρονης κοινωνίας; Με άλλα λόγια, είναι ακόμα έγκυρο το επαναστατικό σχέδιο καθαυτό, πέρα από τις συγκεκριμένες διαστρεβλώσεις και παραχαράξεις του, ή θα πρέπει να μιλήσουμε, υπό το φως της ως τώρα ιστορικής μας εμπειρίας, για το τέλος της επανάστασης; Υπενθυμίζω στη συνάντηση αυτή δύο αντίθετες τοποθετήσεις: εκείνη του Marcuse, σύμφωνα με την οποία η εργατική τάξη δεν είναι πια φορέας της επαναστατικής ιδέας και θα πρέπει κατά συνέπεια να εγκαταλειφθεί το κλασικό επαναστατικό σχήμα, και την αντίληψη της Hannah Arendt, όπως διατυπώθηκε στο γνωστό της βιβλίο *"On the Revolution"*, όπου υποστηρίζει ότι στον εικοστό αιώνα συντελέστηκε η αντικατάσταση του πολέμου ως παραδοσιακού μέ-

σου βίαιης αλλαγής των υφιστάμενων πολιτικών σχέσεων, από την επανάσταση.

Αυτά σαν ένας πρώτος προβληματισμός. Θα ήθελα να δώσω το λόγο στον κ. Καστοριάδη.

Καστοριάδης: Ακούγοντας το κείμενο που διάβασε ο κ. Μπουγάς μου κάνει εντύπωση η συνέχεια και συνέπεια που υπάρχει, σχεδόν χωρίς να θέλω, ανάμεσα σε αυτά τα οποία έγραφα προ είκοσι πέντε ετών και σ' αυτά τα οποία σκέφτομαι τώρα.

Λοιπόν δεν έχω προετοιμάσει κανένα λόγο, μάθημα ή οτιδήποτε άλλο τέτοιο. Είχαμε συμφωνήσει με τον κ. Μπουγά ότι θα μιλήσουμε εκ των ενόντων και αυθορμητώς — και αυτή είναι η καλύτερη συζήτηση. Νομίζω όμως ότι μια τοποθέτηση, η οποία άλλωστε απαντά και στο πρώτο θέμα που έθεσε ο κ. Μπουγάς, είναι απαραίτητη. Πάνω σ' αυτό θα έλεγα το εξής: πρέπει σε μια πρώτη φάση να απαλλαγούμε απολύτως, όταν συζητούμε για την επανάσταση, από τις εικόνες που έχουμε στο μυαλό μας για οδοφράγματα, για την κατάληψη του «χειμερινού παλατιού», για εμφύλιους πολέμους, για σφαγές, τρομοκρατίες κτλ. Τα αν και κατά πόσο η βία είναι ένα απαραίτητο στοιχείο ή ένα αναγκαίο κακό ή ένα ατύχημα (accident) απλώς στις επαναστάσεις, αυτό μπορούμε να το συζητήσουμε παρακάτω.

Το πρώτο που θα ήθελα να ξεκαθαρίσω είναι το εξής: θα ήθελα να επωφεληθώ από αυτήν την ευκαιρία για να δώσω, ίσως για πρώτη φορά σε όσα έχω γράψει ως τώρα, έναν κανονικό κλασικό ορισμό του τι εννοώ ως Επανάσταση. Θα έλεγα λοιπόν ότι *Επανάσταση είναι η ρητή και διαυγασμένη αλλαγή των θεσμών μιας κοινωνίας, όσων φυσικά θεσμών εξαρτώνται από ρητή θέσμιση, με τη συλλογική δράση της κοινωνίας αυτής ή του μεγαλύτερου μέρους της*. Ρητή και διαυγασμένη αλλαγή, γιατί φυσικά αλλαγές των θεσμών υπάρχουν πάντοτε. Νομίζω προχθές μιλήσαμε για το Μωυσή, για το Μωάμεθ, οι οποίοι άλλαξαν σε τεράστια έκταση τους θεσμούς των κοινοτήτων, τους οποίους βρήκανε μπροστά τους· το ονομάζω αυτό απλώς *αλλοίωση, αλλαγή* των θεσμών. Εδώ μιλάμε τώρα για κάτι που ρητά ξέρει ότι θέλει να αλλάξει τους θεσμούς που υπάρχουν. Και όταν λέω διαυγασμένος — lucide —, όχι βέβαια παντογνώστης, ούτε δαφανής και ούτε καν εξαντλητικά συνειδητός — γιατί μου φαίνεται και υπερβολικό και ανεπαρκές — αλλά που στοχάζεται κατά κάποιο τρόπο αυτό που κάνει και γιατί το κάνει. Φυσικά ο περιορισμός των όσων εξαρτώνται από ρητή θέσμιση είναι προφανής, διότι, όπως είπαμε, υπάρχουν τεράστιες πλευρές της κοινωνικής θέσμισης που δεν εξαρτώνται από ρητές πράξεις των θεσμιζόντων, των νομοθετών κτλ. Και φυσικά πρόκειται για μια συλλογική ενέργεια.

Νομίζω ότι γίνεται αμέσως εμφανές ότι μ' αυτή την έννοια η επανάσταση είναι ενδόμυχα συνδεδεμένη με το *σχέδιο*, όπως λέει ο κ. Μπουγάς, ή το *πρόταγμα*, όπως προτιμώ να λέω εγώ — μεταφράζοντας το γαλλικό projet ή το γερμανικό Entwurf — της αυτονο-

μίας. Δηλαδή μόνο αν την επανάσταση τη νοήσουμε έτσι, μπορούμε να διερωτηθούμε μετά κατά πόσο υπήρξε μια τέτοια ή υπήρξαν τέτοιες επαναστάσεις στην Ιστορία. Έχουμε ακριβώς την προσπάθεια του κοινού, της κοινότητας, να αλλάξει τους θεσμούς, δηλαδή να πάρει στα χέρια του τη μοίρα του, η οποία εξαρτάται βασικά απ' τους θεσμούς του, και να τους αλλάξει, όχι κάτω από μια θεία μανία ή θεία αποκάλυψη ή οτιδήποτε άλλο τέτοιο, αλλά διαυγασμένα, διότι στοχάζεται και σκέπτεται ότι οι θεσμοί που υπάρχουν δεν είναι σωστοί, δεν είναι δίκαιοι, δεν είναι οι πρέποντες και πρέπει να υπάρξουν άλλοι θεσμοί. Λοιπόν αυτό είναι μια πρώτη τοποθέτηση, που νομίζω ότι είναι απαραίτητη για να ξέρουμε γιατί μιλάμε.

Τώρα μ' αυτή την έννοια, δεύτερον, νομίζω ότι επαναστάσεις υπήρξαν και υπήρξαν μόνο στην αρχαία Ελλάδα, και δη στην Αθήνα, και στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία. Στην αρχαία Ελλάδα μπορεί να φανεί δύσκολο ορολογικά το θέμα — οι αρχαίοι μιλούσαν για στάσεις, για νεοτερισμούς κτλ. — αλλά για μένα η ιστορία των δημοκρατικών Αθηνών είναι περίπου η ιστορία συνεχών επαναστάσεων, που διαδέχονται η μια την άλλη. Αυτό αρχίζει τη σκοτεινή εκείνη εποχή που οι Αθηναίοι αποφασίζουν να εκλέξουν θεσμοθέτες, δηλαδή να βγουν από το παραδοσιακό δίκαιο και από την παραδοσιακή θέσμιση (θέσμιση και όχι θέσπιση, γιατί οι Αθηναίοι είχαν βγάλει «θεσμοθέτες» γι' αυτό το «θεσμός», που δείχνει άλλωστε ότι *τίθεται* αυτό το πράγμα, δηλαδή ότι είναι δημιουργήμα της κοινωνίας και δεν έχει κανένα ιερό χαρακτήρα). Υπάρχει μια σειρά αλλαγών: το πώς αυτές οι αλλαγές πραγματοποιούνται φυσικά διαφέρει με τις περιστάσεις: ο Σόλων είναι ένα εξαιρετικό πρόσωπο που συμφωνούν οι αντιμαχόμενες τάξεις να το αναδείξουν για να αλλάξει πολλούς θεσμούς — και αλλάζει, όπως ξέρετε, πολλούς θεσμούς, αλλάζει την κοινωνική κατανομή, κάνει τη σεισάχθεια, δίνει δικαιώματα στο δήμο κτλ. Και μετά έχουμε τη μεγάλη επανάσταση του Κλεισθένη, 508-506 π.Χ., που είναι η αρχή της πραγματικής δημοκρατίας μετά την πτώση των Πεισιστρατιδών.

Εν παρενθέσει, σχετικά με το θέμα της βίας, η επανάσταση του Κλεισθένη είναι τελείως αναίμακτη, απ' ό,τι ξέρουμε. Και το ίδιο, όταν από το 480 και μετά, έως και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου — όπου υπάρχουν και αντεπαναστάσεις, οι τετρακόσιοι, οι πέντε χιλιάδες και στο τέλος φυσικά οι τριάκοντα τύραννοι — αλλά και στον 4ο αιώνα, που εγώ τον θεωρώ πλέον την παρακμή της δημοκρατίας, εξακολουθούν να υπάρχουν αλλαγές των θεσμών. Αυτό που γίνεται εκεί πέρα και που είναι το μεγαλείο αυτής της πολιτικής δημιουργίας και η σημασία της, είναι ότι το πολίτευμα σε κάθε στιγμή υπάρχει αλλά και κανένας δεν θεωρεί ότι αυτό το πολίτευμα είναι δεδομένο μια για πάντα. Θεωρεί δηλαδή ότι, με τη δική μου ορολογία, υπάρχει κατά κάποιο τρόπο, μια συνεχής δυνατότητα επαναθέσμισης της κοινωνίας με αποφάσεις του κοινού, δηλαδή του δήμου.

Στη νεότερη εποχή έχουμε τις διάφορες επαναστάσεις που ξέρετε, και κυρίως τις τέσσερις κλασικές. (Ο κ. Μπουγάς μίλησε δικαίως για δύο, γιατί ίσως είναι οι πιο εμφανείς και πειστικές, κατά κάποιο τρόπο έχουν υποθηκεύσει τη σύγχρονη εποχή). Παρόλες τις διαφορές που περιέχει και το πολύ σημαντικό θρησκευτικό της στοιχείο, η Αγγλική Επανάσταση του 1640-49 είναι βέβαια μια επανάσταση με την έννοια που το λέμε: υπάρχει συλλογική συμμετοχή, επιζητείται αλλαγή της θέσμησης της κοινωνίας, τα θέματα συζητούνται. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι υπάρχει τεράστια φιλολογία εκείνη την εποχή και από τους μοναρχιστές και από τους αντιμοναρχιστές και ότι εκείνη την εποχή περίπου εμφανίζεται ο Hobbes κτλ. Μετά βέβαια η Αμερικάνικη Επανάσταση, της οποίας δεν πρέπει να ξεχνάμε τη σημασία. Και εδώ πάλι θα επανέλθω στο θέμα της βίας· δηλαδή, εάν ο βασιλιάς της Αγγλίας και οι διευθύνοντες κύκλοι της γύρω στο 1775 ήταν λογικότεροι ή, αν είχαν ακουστεί άνθρωποι όπως ο μετέπειτα αντιδραστικότερος Μπέρκεγ, ο οποίος έλεγε ότι «είναι τρέλα αυτή η υπόθεση και εφόσον οι άποικοι των πολιτειών της Νέας Αγγλίας θέλουν να αυτονομηθούν, δεν μπορούμε παρά να τους αφήσουμε να αυτονομηθούν», εάν δεν είχε επέμβει η Αγγλία ως μητρόπολη, προσπαθώντας να καταπνίξει την επανάσταση των αποικιών, πιθανότατα δεν θα είχαν υπάρξει πολεμικές επιχειρήσεις, οι οποίες άλλωστε εκεί πέρα φαίνονται — εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις ανθρώπων οι οποίοι πέρασαν απ' την άλλη μεριά — καθαρά σαν εξέγερση μιας ολόκληρης κοινωνίας εναντίον μιας μητρόπολης που θέλει να επιβληθεί σ' αυτήν. Μετά φυσικά η Γαλλική Επανάσταση και μετά η Ρωσική, για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω. Νομίζω ότι, αν πάρουμε και τις τέσσερις αυτές επαναστάσεις ως σημαντικές (τη Ρώσικη στην πρώτη φάση της, τουλάχιστον απ' το Φεβρουάριο ως τον Οκτώβριο του '17 και ακόμη μετά τον Οκτώβρη του '17, όσο δεν είχε τελειώσει τεθεί υπό τον έλεγχο του μπολσεβίκικου κόμματος) παρατηρούμε πάλι αυτή τη συλλογική δραστηριότητα της κοινωνίας ή μεγάλων μερών της κοινωνίας, που προσπαθούν ν' αλλάξουν τους θεσμούς· και αυτή η προσπάθεια αλλαγής των θεσμών συνοδεύεται απ' αυτό που ονομάζεται δημοκρατικότητα, που εκφράζεται με τις διαφορές γνώμων, τις συζητήσεις, τις αντιφωνίες, κτλ. Δεν υπάρχει δηλαδή κάποιος ο οποίος λέει «Ιδού ο νέος λόγος του Θεού...».

Τώρα πάνω σ' αυτό θα ήθελα να υπενθυμίσω απλώς, χωρίς να το αναπτύξω, ένα σημείο για το οποίο μιλήσαμε χθές το βράδυ. Η τεράστια διαφορά της πολιτείας των Αθηναίων, στην οποία είμαστε εδώ υποχρεωμένοι να αναφερθούμε — σημειώστε εδώ και αυτό, που είναι ένα από τα δράματα της ιστορικής και φιλοσοφικής γνώσης: μιλάμε συνεχώς για την αρχαία Ελλάδα και έχουμε μόλις το 1/50 των πληροφοριών, τις οποίες θα έπρεπε να είχαμε για να μπορέσουμε να μιλήσουμε με ακρίβεια. Μιλάμε για δημοκρατικές πολιτείες και

ξέρουμε, και αυτό όχι πάρα πολύ καλά, το πολίτευμα των Αθηνών και την εξέλιξή του. Όπως ξέρετε, ο Αριστοτέλης είχε συλλέξει ή είχε βάλει τους μαθητές του στο Λύκειο να συλλέξουν υλικό για να γραφεί ένα σύγγραμμα περί πολιτειών, από το οποίο μόνο η «Αθηναίων Πολιτεία» σώζεται και το οποίο περιείχε περίπου εκατόν εξήντα περιγραφές πολιτειών μέσα στις οποίες μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρχαν χοντρικά ογδόντα περιγραφές δημοκρατικών και όχι ολιγαρχικών πολιτειών. Η μεγάλη διαφορά στην πολιτεία των Αθηναίων λοιπόν είναι ότι δεν υπάρχουν επαναστάσεις με την έννοια την εκρηκτική και την παροξυστική των νεότερων χρόνων. Βεβαίως υπάρχουν στιγμές ακμής της πολιτικής δραστηριότητας, αλλά η μεταρρύθμιση των υπαρχόντων θεσμών γίνεται, όπως είπα, κατά τρόπο περίπου συνεχή. Και αυτό συμβαίνει ως το τέλος, ως τη μάχη της Χαιρώνειας, με την έννοια της διαπλάτυνσης των δημοκρατικών θεσμών, της δημοκρατικότητάς τους· και ταυτόχρονα έχουμε τη συνεχή συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική δραστηριότητα. Κι έχουμε το κυριολεκτικά αντίθετο φαινόμενο στους νεότερους χρόνους, ακόμη και στους λαούς που εμφανίζονται σ' αυτή την κουβέντα ως οι πιο σημαντικοί (μιλάμε κυρίως για τους Γάλλους και τους Αμερικάνους, οι Ρώσοι είναι άλλη υπόθεση λόγω της εξέλιξης που πήρε η Ρώσικη Επανάσταση). Και σ' αυτούς ακόμη τους λαούς, ενώ υπάρχει από το 13ο-14ο αι. ένας αναβρασμός ιδεών, ενώ πολλά πράγματα τίθενται υπό αμφισβήτηση — υπάρχουν οι θρησκευτικοί πόλεμοι που παίζουν τεράστιο ρόλο, υπάρχει ο προτεσταντισμός που επίσης παίζει τεράστιο ρόλο, από την άποψη της μοντέρνας ιδέας του ατόμου και έτσι δεν μπορεί να πει κανείς ότι υπάρχει μια κοινωνία η οποία είναι στεγανή, τελματωμένη — η πολιτική δραστηριότητα παίρνει κυρίως τη μορφή εκρήξεων, σπασμωδικών ή όχι, αλλά πάντως ετώνων κρίσεων πάνω στις οποίες γίνονται εκρήξεις.

Έτσι μπορεί κανείς να πει ότι αναπτύσσεται αυτό, που έχουμε όλοι στο μυαλό μας για τη μοντέρνα εποχή και το οποίο δεν είναι εσφαλμένο περιγραφικά: δηλαδή, μια κοινωνία η οποία είναι αποτραβηγμένη από τα πολιτικά, και στην οποία μια κρίση εξωτερική (όχι με την έννοια του εξωτερικού πολέμου αλλά π.χ. μια απόφαση του βασιλιά ή η υποψία ότι ο βασιλιάς θέλει να επαναφέρει τον καθολικισμό, όπως έγινε στην Αγγλία, ή το γεγονός ότι το καθεστώς φθάνει σ' ένα οικονομικό και κοινωνικό αδιέξοδο και συγκαλεί το ίδιο τα... *états généraux* όπως γίνεται στη Γαλλία, ή φυσικά το επεισόδιο του λιμανιού της Βοστώνης που γίνεται το έναυσμα για την έναρξη της επανάστασης στην Αμερική) λειτουργεί πραγματικά σαν σπινθήρας που πέφτει σε μια μπαρουταποθήκη· κι εκεί επάνω ξεσηκώνεται ο κόσμος, ξεσηκώνεται η κοινωνία και καθώς ξεσηκώνεται, αναπτύσσει πράγματι μια συλλογική δημιουργική δραστηριότητα. Δημιουργεί όργανα δικής της εξουσίας, στην Αμερική τα *town hall meetings*, τα δημοτικά συμβούλια, τα οποία όμως είναι κατ' ουσία «εκκλησία»

του λαού, με την αρχαία ελληνική έννοια, ή στη Γαλλία οι sections του Παρισιού. Νομίζω ότι αυτό έχει μεγάλη σημασία, διότι ακριβώς μας θέτει το ζήτημα της σχέσης του δυτικού Ευρωπαίου με το εγκατεστημένο κάθε φορά καθεστώς. Δηλαδή, όπως ήδη είπαμε την Τρίτη, υπάρχει αυτή η ιδέα ότι το κράτος ως κράτος είναι ξένο προς εαυτόν, τον πολίτη αλλά και ταυτοχρόνως είναι κάτι το αναπόφευκτο, ενδεχομένως τερατώδες και ότι το καλύτερο που μπορεί να γίνει, είναι να το περιορίσουμε σ' ένα μαντρί με γερά ξύλα γύρω-γύρω και όταν αυτό βγαίνει υπερβολικά από το μαντρί, ή όταν θέλει να μας βάλει εμάς τελείως μέσα στο μαντρί, τότε ξεσηκωνόμαστε και ξεσπάμε. Αυτό είναι ιδίως χαρακτηριστικό της ιστορίας της Γαλλίας, την οποία δικαίως άλλωστε ο Μάρξ αποκαλούσε «η κλασική γη της πολιτικής» (σε αντίθεση με τη Γερμανία) όπου πράγματι απ' το 1789 μέχρι το 1936, αν όχι μέχρι και το Μάη του 1968, έχουμε αυτή την περιοδική είσοδο σε δράση της κοινωνίας, η οποία ως τότε αφηνόταν απλώς να αντιπροσωπεύεται από τους βουλευτές, το κράτος κτλ.

Δηλαδή έχουμε μια τελείως διαφορετική ανθρωπολογική και φαντασιακή σχέση των πολιτών, των υποτιθεμένων θεωρητικά μελών του πολιτικού σώματος, με την εξουσία. Για τους Αθηναίους η εξουσία είναι οι ίδιοι, για τους νεότερους η εξουσία είναι ό,τι είναι για μας το ντοβλέτι — αλλά και το ντοβλέτι τώρα δεν είναι στην πόλη, είναι στην Αθήνα, (όχι στην Αθήνα, αλλά στο Καστρί ή στην Εκάλη, στη φωλιά τέλος πάντων), ή στις άλλες χώρες ό,τι είναι l' Etat, το Κράτος, the Government κτλ.

Ποια ήταν τ' αποτελέσματα αυτών των επαναστάσεων, είναι το δεύτερο ερώτημα του κ. Μπουγά. Νομίζω ότι η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, αφήνοντας προς στιγμήν τη Ρώσικη Επανάσταση, που βάζει άλλα ζητήματα στα οποία ενδεχομένως θα επανέλθουμε, συνδέεται με το ερώτημα που έβαλα τώρα αμέσως. Δηλαδή, ενώ π.χ. η Γαλλική Επανάσταση του 1789 (η Κομμούνα είναι πάλι μια άλλη υπόθεση, διότι εκείνη καταπνίγεται στο αίμα) ξεκινάει πολύ ειδυλλιακά, με τις ιδέες του κόσμου ότι ο βασιλιάς είναι καλοπροαίρετος και θα δεχτεί να αλλάξει τα πράγματα κτλ., σιγά-σιγά ο λαός και οι μικροί και μεσαίοι αστοί, που έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην επανάσταση του 1789, συνειδητοποιούν ότι δεν είναι έτσι κι ότι δεν μπορεί να γίνει απλώς μια ειρηνική εξέλιξη (και το συνειδητοποιούν ιδίως — και αυτό έχει σχέση με το θέμα της βίας — βλέποντας τη στάση της Αυλής η οποία ραδιουργεί, η οποία προσπαθεί να κινήσει και κινεί πράγματι τους Ευρωπαίους μονάρχες εναντίον της Γαλλίας κτλ.). Υπάρχει έτσι μια γενική κινητοποίηση, υπάρχει μια τεράστα δημιουργική δραστηριότητα και μετά από μια ορισμένη στιγμή, και αυτό είναι το περιεργό — φυσικά η Ιστορία είναι φοβερά πολύπλοκη — ο λαός κατά κάποιο τρόπο αρχίζει να αποσύρεται από την πολιτική δράση. Δηλαδή απ' τη στιγμή κατά την οποία καταργήθηκε η βασιλεία, κα-

ρατομήθηκε ο βασιλιάς, καταργήθηκαν τα προνόμια, ψηφίστηκε το πρώτο σύνταγμα και όλα τα άλλα, σαν να αρχίζει να υπάρχει μια παλίρροια του κόσμου σε σχέση με την πολιτική δράση, η οποία ήταν κατά τη γνώμη μου η αναγκαία συνθήκη για να συγκεντρωθεί όλη η εξουσία στα χέρια των Γιακωβίνων και για να αρχίσει πλέον μια τρομοκρατία άλλου είδους, δηλαδή συστηματική τρομοκρατία, η Terreur, ως σύστημα πια και όχι ως επεισόδιο, έκρηξη, εκτροπή του πλήθους.

Το αποτέλεσμα της ιστορίας, και δε μιλάω βέβαια για το άμεσο χρονικά αποτέλεσμα που ήταν ο Ναπολέοντας και μετά ο Λουδοβίκος ο 18ος — η ιστορία δείχνει πόσο κοντόφθαλμος θα ήταν κάποιος που θα έλεγε ότι έγιναν όλες αυτές οι επαναστάσεις για να αναδειχθεί ένας αυτοκράτορας ή ένα βασιλιάς — το αποτέλεσμα της ιστορίας είναι ότι, παρά το Ναπολέοντα και το Λουδοβίκο το 18ο και το 1830, υπάρχει ένα τεράστιο κατάλοιπο, τα δικαιώματα του Ανθρώπου, η Διακήρυξη της αρχής της Κυριαρχίας του Λαού — αυτό να μην το ξεχνάμε, γιατί ως τότε οι βασιλείς ήταν βασιλείς θείω δικαίω. Η διακήρυξη ότι κάθε εξουσία πηγάζει απ' το λαό και δεν μπορεί να ασκηθεί παρά μόνο εν ονόματί του είναι μια απ' τις πρώτες προτάσεις της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. Απ' όλη αυτή την ιστορία μένει λοιπόν αυτή η φιλελεύθερη κοινωνία, όπως περίπου τη γνωρίζουμε.

Το τι μένει απ' τη Ρωσική Επανάσταση, αυτό είναι μια άλλη ιστορία — δε θα ήθελα να το συζητήσω τώρα. Αυτό που μένει είναι απλώς και μόνο μια τεράστια αρνητική πείρα, δηλαδή τι δεν πρέπει να είναι μια επανάσταση, τι δεν πρέπει να κάνει, πως δεν πρέπει να εξελιχθεί κτλ. βέβαια απλώς με τη μορφή συμπερασμάτων αλλά με την έννοια ότι μπορούμε να βάλουμε το δάχτυλο σ' ένα σωρό σημεία, μηχανισμούς, πράξεις, θεσμούς, οι οποίοι περίπου οδήγησαν αναγκαία σ' αυτό που ονόμαζαν παραδοσιακά εκφυλισμό της Ρωσικής Επανάστασης. Αλλά πάντως, και στην περίπτωση της Γαλλίας και στην περίπτωση της Ρωσίας μένει αυτό το γεγονός, ότι δηλαδή όλα συμβαίνουν ως εάν ο νεότερος άνθρωπος να ήταν ικανός να μπει σε μια φάση έντονης πολιτικής δραστηριότητας για ένα χρονικό διάστημα, μέσα στο οποίο αναπτύσσει καταπληκτικές δημιουργικές ικανότητες. Γιατί αυτό που έγινε στη Γαλλία μεταξύ του 1789-92 είναι πραγματικά φανταστικό, ως συλλήβδην αλλαγή του κόσμου, ή αυτό που έγινε στη Ρωσία, ή αυτό που έγινε στην Ουγγαρία τις ελάχιστες ημέρες που λειτούργησαν τα Συμβούλια το 1956. Βλέπουμε δηλαδή πως οι άνθρωποι περιέχουν ένα τεράστιο καταπιεσμένο δημιουργικό δυναμικό, οργανωτικό, συλλογικής αλληλεγγύης, κτλ., που το αναπτύσσουν με καταπληκτικό τρόπο σ' αυτές τις περιόδους και πως κατόπιν έρχεται αυτή η παλίρροια. Επ' αυτού θα ήθελα μόνο να πω ότι η παλίρροια αυτή δεν είναι αναγκαία. Νομίζω ότι οφείλεται στο γεγονός, το οποίο βέβαια δεν είναι τυχαίο, ότι ποτέ ως τώρα

δεν έγινε καθαρή συνειδηση των ανθρώπων, ότι μια επανάσταση καθώς προχωράει, δηλαδή μια φάση δραστηριότητας καθώς προχωράει, πρέπει κάθε στιγμή να «τσιμεντώνει» αυτά που έχει δημιουργήσει ως θεσμούς αυτονομίας, ως θεσμούς συλλογικής συμμετοχής. Να τα τσιμεντώνει όχι με την έννοια της G.P.U., των φυλακών και των κυρώσεων, να τα τσιμεντώνει ως διαδικασίες που επιτρέπουν στους ανθρώπους να συμμετέχουν στην πολιτική και στην κυβέρνηση των κοινών, χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να ξεφυτάνε σαράντα οκτώ ώρες συνέχεια, πράγμα το οποίο γίνεται επανειλημμένως στην ιστορία. Οι ίδιοι άνθρωποι, οι οποίοι αρνούνται να κάνουν το παραμικρό μέσα σ' ένα σύστημα που δεν το παραδέχονται, είναι ικανοί να μη φάνε και να μην κοιμηθούν για μια εβδομάδα, ας πούμε, γιατί το πράγμα τους παθαίνει. Αλλά αυτό βέβαια δεν μπορούν να το κάνουν επ' άπειρον. Γι' αυτό το λόγο πρέπει σε κάθε βήμα να δημιουργούνται θεσμοί που να ευκολύνουν και να εμποδώνουν μια κανονική, ομαλή, συνεχή και εφικτή συμμετοχή των ανθρώπων στην εξουσία.

Σχετικά τώρα με το τρίτο ερώτημα: «ποιο είναι το μέλλον του επαναστατικού σχεδίου», δε θα ήθελα να συζητήσω τη θέση της Hannah Arendt, γιατί δε συμφωνώ. Νομίζω ότι είναι πολύ βιαστική η διαπίστωση ότι ο εικοστός αιώνας αντικατέστησε τους πολέμους με τις επαναστάσεις. Δε στέκεται. Μπουχτίσαμε και από επαναστάσεις και από πολέμους τον εικοστό αιώνα, και από στρατόπεδα συγκεντρώσεως και από υδρογονοβόμβες και από τα πάντα· θα τον θυμόμαστε τον εικοστό αιώνα.

Το γεγονός ότι η εργατική τάξη δεν παίζει πλέον και δεν μπορεί να παίζει το ρόλο που της απέδιδε ο Μαρξ, κατά τη γνώμη μου, δεν έχει σημασία. Σημασία έχει τι εννοούμε όταν λέμε: μήπως ζούμε το τέλος αυτού του επαναστατικού προτάγματος. Εγώ αυτή την ιδέα θα την έπαιρνα από δύο πλευρές — δεν την παραδέχομαι βέβαια. Με ποια έννοια θα μπορούσαμε να βρισκόμαστε σε μια περίοδο που έχει αφήσει πίσω της το επαναστατικό πρόταγμα; Σύμφωνα μ' αυτά που είπα στην αρχή, θα σήμαινε ότι έχουμε αφήσει πίσω μας την περίοδο της Ιστορίας, όπου έμπαινε το ζήτημα μιας ρητής και διαυγασμένης αλλαγής των θεσμών από τη συλλογική κοινωνική δράση. Υπό ποιες προϋποθέσεις θα μπορούσαμε να είχαμε φτάσει σ' ένα τέτοιο στάδιο; Η μια προϋπόθεση θα ήταν να πούμε ότι δεν υπάρχει πλέον λόγος αλλαγής των θεσμών. Η άλλη θα ήταν να πούμε ότι έχουμε φτάσει στο τέλος της Ιστορίας με την εγγελιανή έννοια: όχι στο τέλος του κόσμου, αλλά αυτό που θα γίνεται εφεξής είναι (όπως λέει ο Hegel, όταν φτάνει στο τέλος των παραδόσεων για τη φιλοσοφία της Ιστορίας) *εμπειρική* δουλειά. Και πολλές φορές το βλέπει κανείς αυτό στους εκπροσώπους μιας τουλάχιστον αποχώσεως του σημερινού φιλελευθερισμού, οι οποίοι λένε ότι «τα πάντα δεν είναι τέλεια» (όπως είπα μια φορά ειρωνικά, οι μισθοί των δασοφυλάκων του νομού Κοζάνης θα έπρεπε να αναθεωρηθούν κάπως

— είναι μια απ' τις ατέλειες της σημερινής κοινωνίας — ή υπάρχουν ακόμη μερικές λακούβες στο δρόμο απ' το Ρέθυμνο προς την Αγία Γαλήνη) «αλλά οι βασικοί θεσμοί είναι αυτοί». Και ακολουθεί ο ιδεολογικός εκβιασμός, που γίνεται εδώ και δεκαπέντε χρόνια τώρα, ότι, «αν προσπαθήσετε να τους αλλάξετε, θα οδηγηθείτε στο Γκουλάγκ».

Λοιπόν δε νομίζω ότι έχουμε φτάσει στο τέλος της Ιστορίας μ' αυτή την έννοια, δηλαδή δε νομίζω ότι μπορούμε να πούμε ότι έχουμε φτάσει στην καλύτερη ανθρώπινα εφικτή δομή της κοινωνίας. Και εφόσον πολύ συχνά με θεωρούν ουτοπιστή, με την κακή έννοια φυσικά, αντιστρέφω το ερώτημα και ρωτάω, που ίσεται, «πα στω», όπως θα έλεγε ο Αρχιμήδης, αυτός ο οποίος λέει ότι αυτό είναι και περισσότερο δεν γίνεται; Από πού βγαίνει αυτό; Από καμιά πλατωνική θεώρηση των ιδεών; Από ένα εγγελιανό σύστημα; Και πώς τολμούν να τα λένε αυτά πολιτικοί φιλόσοφοι, οι οποίοι ακριβώς έχουν αρνηθεί κάθε σχέση με μια οντολογία του ανθρώπινου όντος, η οποία ενδεχομένως θα μπορούσε να τα πει αυτά, π.χ. μια χριστιανική οντολογία, ή ακόμη η καντιανή θεώρηση του Ανθρώπου — γιατί σύμφωνα μ' αυτή τη θεώρηση ο Άνθρωπος είναι βασικά ένα διαστρεβλωμένο, δεν μπορεί ποτέ να είναι ηθικό ον. Πάνω σε τέτοιες βάσεις θα μπορούσε κάποιος να προσπαθήσει να κατοχυρώσει φιλοσοφικά την ιδέα ότι δεν τίθεται πια ζήτημα ριζικής αλλαγής των θεσμών. Τέτοιες κατοχυρώσεις δεν έχουμε δει πουθενά ή έχουμε δει πράγματα τα ανεκδιήγητα, όπως οι δήθεν κατασκευές του von Hayek.

Θα μπορούσε τώρα κάποιος άλλος να πει ότι βεβαίως η Ιστορία δεν έχει τελειώσει — δεν ξέρουμε αν αυτό το σύστημα είναι το καλύτερο απ' όσα είναι ανθρωπίνως εφικτά — αλλά ξέρουμε ότι μια ιστορία που έχει σίγουρα τελειώσει είναι η ιστορία του προτάγματος της Αυτονομίας. Δηλαδή ξέρουμε ότι το μέλλον των ανθρώπινων κοινωνιών είναι αυτή η παθητικότητα, είναι αυτή η επικράτηση της φιλελεύθερης ολιγαρχίας με όλα τα άλλα που συνεπάγεται. Πάνω σ' αυτό θα έλεγα δύο πράγματα. Το πρώτο είναι αυτό που είπα και χθες το βράδυ, ότι δηλαδή αυτοί που το λένε αυτό στηρίζονται σε εμπειρικές αναλύσεις, αν όχι εμπειρικές με τη χυδαία έννοια, τουλάχιστον πραγματολογικές: δηλαδή «στο καλύτερο της γνώσης μας», όπως λένε οι Γάλλοι, οι άνθρωποι σήμερα δεν ενδιαφέρονται πλέον για τα κοινά, με επιπλέον την υποχθόνια και μη ρητή προσθήκη ότι δεν πρόκειται και να ξαναενδιαφερθούν. Και πού το ξέρετε κύριοι, εσείς όλοι που είστε καθηγητές και πολιτειολόγοι σε αμερικάνικα Πανεπιστήμια με όλες αυτές τις βιβλιογραφίες και διυλίζετε τον κώνωπα σχετικά με την ακρίβεια και την αυστηρότητα των διατυπωμένων προτάσεων; Πώς εσείς βγάζετε ότι ξέρετε από τώρα ότι το 2020 δε θα ξαναενδιαφερθούν οι άνθρωποι μαζικά για την πολιτική; Από πού βγαίνει αυτό; Ποιος είναι ο τόπος που θα μπορούσε ποτέ να σταθεί αυτός ο οποίος θα το έλεγε;

Αλλά επιπλέον, αν σταθούμε στο πραγματολογικό επίπεδο, αυτή η θέση ξεχνάει ότι μπορεί κανείς πολύ σοβαρά να υποστηρίξει με συγκεκριμένες αναλύσεις πως το σημερινό σύστημα δεν είναι βιώσιμο, δηλαδή ότι λειτουργεί βάσει των καταλοίπων προηγούμενων καταστάσεων και δη τύπων ανθρώπινων όντων που δεν είναι ικανό να εξακολουθήσει να παράγει και συνεπώς, ούτως ή άλλως, εάν πράγματι οι άνθρωποι εξακολουθούν να απέχουν τελείως απ' τα κοινά, αυτό το οποίο μας περιμένει ασφαλώς δεν είναι η διαιώνιση του σημερινού συστήματος. Είναι κάτι άλλο. Με μια έννοια, αν και οι ιστορικές αναλογίες είναι πολύ απατηλές, μπορείτε να δείτε το τι θα ήταν αυτό το κάτι άλλο, αν κοιτάξετε την εξέλιξη της *res publica Romana*, η οποία δεν ήταν βέβαια δημοκρατία αλλά τέλος πάντων είχε μια ορισμένη ελευθερία και μια ελάχιστη συμμετοχή του λαού στα κοινά από τον 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι την εγκαθίδρυση του Αυγούστου. Θα δείτε δηλαδή ότι, από τη στιγμή κατά την οποία σε ένα τέτοιο σύστημα οι βασικοί ανθρωπολογικοί κοινωνικοϊστορικοί μηχανισμοί, που παράγουν και αναπαράγουν συνεχώς τον ανθρωπολογικό τύπο όντος ο οποίος μπορεί να λειτουργήσει τη *res publica Romana* όπως ήταν τον 4ο και τον 3ο αι., καταρρέουν, καταρρέει η *res publica Romana* και αρχίζουν να εμφανίζονται οι στρατηγοί Μάριος, Σύλλας, Πομπήιος κτλ., οι εμφύλιοι πόλεμοι, η πλήρης διαφθορά του λαού, ώσπου να εγκαθιδρυθεί ο *princeps*, ο Αύγουστος, με τις απόλυτες εξουσίες τις οποίες έχει και τις οποίες τυχαίνει ο ίδιος να τις ασκεί κάπως ανθρώπινα. Και μετά θα 'ρθουν άλλοι, μερικοί τέρατα, όπως ο Καλιγούλας κτλ., μερικοί αυτοκράτορες ευπρεπείς, όπως ο Τραϊανός, ο Αδριανός κ.ά. Αυτή είναι η μοίρα της *res publica Romana*, από τη στιγμή κατά την οποία πραγματικά και οι τάξεις των *nobiles* και οι τάξεις των *ιπέων*, που ήταν οι κύριοι λειτουργοί αυτής της υπόθεσης αλλά και η *plebs* έχουνε πάψει να είναι οι παλιοί Ρωμαίοι *nobiles*, *ιππείς* και η παλιά *plebs*, οι οποίοι είχανε μια άλλη στάση απέναντι στα κοινά. Από εκείνη τη στιγμή το σύστημα μέσα σε εξήντα χρόνια έφτασε στη σειρά εμφυλίων πολέμων, προγραφών, τερατωδίων κτλ. και σε εκατό χρόνια έφθασε στην αυτοκρατορία και τελείωσε η *res publica Romana*.

Δε λέω ότι η Ιστορία επαναλαμβάνεται, ούτε καν ότι μπορούμε να μάθουμε απ' την Ιστορία, αλλά, όσο μπορούμε, να σκεφτούμε, τη στιγμή που βλέπουμε ένα σύστημα όπως το σημερινό, το οποίο διατρέχει την κρίση που διατρέχει για βαθύτατους λόγους — και δεν είναι βέβαια η πώση του ποσοστού του κέρδους και άλλες τέτοιες ανοησίες, είναι πολύ βαθύτεροι οι λόγοι — ότι δεν μπορεί επ' άπειρο ο πληθυσμός να αδιαφορεί και με μεγαλοψυχία, ας πούμε, τα κυρίαρχα στρώματα να εξακολουθούν να διατηρούν αυτά τα φιλελεύθερα υπόλοιπα που κατακτήθηκαν με τις επαναστάσεις και με τους αγώνες επί αιώνες.

Συζήτηση

Μπουγάς: Τέθηκαν πολλά θέματα. Η παρέμβαση του κ. Καστοριάδη ήταν καθοριστική. Θα ήθελα να δω αντιδράσεις, συμπληρώσεις απ' το ακροατήριο πάνω στις ερωτήσεις που τέθηκαν και στις απαντήσεις του κ. Καστοριάδη.

Ακροατής: Θα ήθελα, κύριε καθηγητά, να μας δώσετε έναν ορισμό της έννοιας «δημοκρατία» ώστε να ξεκαθαριστούν κάποια πράγματα σχετικά με το σημερινό θέμα της επανάστασης. Και μια δεύτερη ερώτηση: Ποια είναι η δική σας άποψη για τη συμβολή του Marx στην παγκόσμια οικονομία;

Καστοριάδης: Έχουμε ένα συγκεκριμένο θέμα για συζήτηση απόψε και δε συζητάμε εφ' όλης της ύλης και αυτό θα πρέπει να το θέσουμε ως κανόνα. Αλλά επειδή, όπως λέει και το σύνταγμα, οι νόμοι δεν έχουν αναδρομική ισχύ, θα απαντήσω συνοπτικά στις παραπάνω ερωτήσεις.

Δημοκρατία είναι το πολίτευμα, όπου όλοι οι πολίτες έχουν την ίδια *πραγματική* δυνατότητα συμμετοχής σε κάθε εξουσία που υπάρχει. Πραγματική δυνατότητα και όχι τυπική. Η συμβολή του Marx ως προς την πολιτική οικονομία είναι πολύ συζητήσιμη, αλλά στην ανθρώπινη σκέψη είναι τεράστια, αφού αυτός, όπως λέει και το παλιό κείμενο, είναι ο πρώτος στη σύγχρονη εποχή, ο οποίος διείδε κάπως τι είναι στη βάση του το επαναστατικό πρόταγμα, δηλ. ότι δεν μπορεί παρά να είναι η δημιουργική αυτενέργεια των ανθρώπων, που μέσα στην πράξη και όχι δυνάμει μιας φιλοσοφικής θεωρίας που έχει από πίσω της, δημιουργεί Ιστορία και δημιουργεί θεσμούς.

Ακροατής: Θα ήθελα να κάνω δύο ερωτήσεις. Μιλήσατε στον ορισμό της Επανάστασης για «αλλαγή θεσμών». Αυτή την αλλαγή θεσμών πώς την ορίζετε; Πρόκειται για ένα σύνολο αλλαγών; Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε οποιαδήποτε αλλαγή θεσμών ως επανάσταση; Και ποια είναι η διαφορά Επανάστασης και Μεταρρύθμισης;

Η άλλη ερώτηση έχει να κάνει με ένα παράδειγμα που αναφέρατε για την Αμερικάνικη Επανάσταση. Είπατε ότι, αν επικρατούσε μια πιο λογική στάση απ' την πλευρά του Βασιλιά και των κρατούντων κύκλων της Αγγλίας, πιθανότατα θα είχε αποτραπεί η βία. Θα ήθελα να ρωτήσω: η πολιτική των κρατούντων από τι εξαρτάται, απ' την καλή τους θέληση, απ' το γεγονός ότι ο Γεώργιος Β' ήταν «παράφρων» ή από συγκεκριμένα συμφέροντα τα οποία επέδρασαν στο να παρθεί αυτή η απόφαση;

Καστοριάδης: Η πρώτη είναι πολύ καλή ερώτηση. Ευχαριστώ που τη θέσατε για να διαλευκάνω κάτι. Η δεύτερη γεννιέται από το γεγονός ότι βλέπετε τα πράγματα μ' ένα δικό σας τρόπο. Δηλαδή λέτε ότι τα συμφέροντα οδήγησαν σ' αυτή την απόφαση των κυρίαρχων εγγλέζικων κύκλων την εποχή εκείνη.

Ο ίδιος ακροατής: Βέβαια όχι μόνο, αλλά τι ρόλο παίζουν αυτά;
Καστοριάδης: Μα νομίζετε ότι τα συμφέροντα είναι — τι να πούμε; — όπως ένα ποτήρι; Δηλαδή τα συμφέροντα δεν εξαρτώνται από τις εκτιμήσεις των συμφερόντων και από την ιδέα σύμφωνα με την οποία πρέπει να εξυπηρετηθούν ή όχι; Τα γεγονότα απέδειξαν ότι τα συμφέροντα της Αγγλίας θα είχαν καλύτερα εξυπηρετηθεί αν είχαν σηκωθεί και είχαν φύγει. Και δε θα έσβηνε η Αγγλία απ' το γεγονός ότι έχασε τις Ηνωμένες Πολιτείες. Κυριάρχησε τον κόσμο από τότε περίπου, έριξε τον Ναπολέοντα, κυριάρχησε στην Ευρώπη μέχρι περίπου το 1939. Εκεί τελειώνει η περίοδος της παγκόσμιας ιστορίας την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως την περίοδο της αγγλικής κυριαρχίας. Αλλά τα συμφέροντα αυτά είναι τα συμφέροντα έτσι όπως τα βλέπει ένα ορισμένο στρώμα ή μια ορισμένη ομάδα. Άλλα μέρη αυτού του στρώματος ή αυτής της ομάδας τα βλέπουνε αλλιώς. Και γιατί τα βλέπουνε αλλιώς; Φυσικά υπάρχουν τετριμμένες περιπτώσεις που μπορούμε να πούμε π.χ. ότι η γαλλική βιομηχανία του καουτσούκ το 1946 επ' ουδενί λόγω ήθελε να εγκαταλείψουν οι Γάλλοι την Ινδοκίνα — αυτά ήταν τα συμφέροντα της γαλλικής βιομηχανίας του καουτσούκ, του γκρουπ Michelin και των άλλων. Ήταν τα συμφέροντα του Γαλλικού καπιταλισμού του 1946 να μην εγκαταλείψει την Ινδοκίνα; Όχι βέβαια. Το γεγονός ότι έγινε ο πόλεμος της Ινδοκίνας, από την άποψη των καλώς νοουμένων και λελογισμένων συμφερόντων του γαλλικού καπιταλισμού, ήταν φυσικά ένα τεράστιο σφάλμα μέσα στο οποίο καταβαραθρώθηκε η Γαλλία και η γαλλική οικονομία απ' το '46 ως το '54. Λοιπόν, όταν μιλάμε για συμφέροντα, να ξέρουμε τι λέμε και να μη νομίζουμε ότι υπάρχει μια εξήγηση της ιστορίας βάσει των συμφερόντων ορισμένων ομάδων, που τις οδηγούν να κάνουν κάτι. Αλλά φυσικά στο τέλος τα συμφέροντα αυτά τα ίδια εξαρτώνται απ' τη συνολική κοινωνική θέσμιση. Και αυτή η συνολική κοινωνική θέσμιση δείχνει ότι, σε τελική ανάλυση, αυτά τα συμφέροντα βασίζονται σε καθαρά φαντασιακές κατασκευές του κόσμου. Φαντασιακές δε θα πει αρλούμπες· θα πει: αυτή η ιδέα, που για μερικούς σας φαίνεται προφανής, ότι συμφέρον κάθε ανθρώπου είναι να κερδίζει τα περισσότερα δυνατόν λεφτά (η οποία είναι μια τρέλα, που αναφάνηκε στη Δύση προ έξι-εφτά αιώνων — πουθενά αλλού δε θεωρήθηκε ότι ο αποκλειστικός σκοπός της ζωής των ανθρώπων είναι να κερδίζουν τα περισσότερα δυνατόν λεφτά ή να συσσωρεύουν τις παραγωγικές δυνάμεις). Αυτή είναι ειδική δυτικοευρωπαϊκή τρέλα, η οποία έκτοτε κυριεύσε τον κόσμο. Και είναι μια καθαρά φαντασιακή σημασία, όπως είναι καθαρά φαντασιακή σημασία η Αρετή, το Κλέος και το Κύδος των αρχαίων ή η Αγιότητα για τους χριστιανούς, η Υπηρεσία του Ιεχωβά για τους Εβραίους κ.ο.κ.

Τώρα, για το πρώτο ερώτημά σας, σας ευχαριστώ, διότι πράγματι πρέπει να υπογραμμίσει κανείς ότι — δεδομένου φυσικά του ότι το

σύνολο της κοινωνίας δεν πρόκειται ποτέ να μπει σε συλλογική δράση για να βουλώσουν οι λακούβες του δρόμου απ' το Ρέθυμνο στην Αγία Γαλήνη — αυτή η ρητή αλλαγή των θεσμών, όσων εξαρτώνται από ρητή θέσμιση, έχει φυσικά στο κέντρο της τους θεσμούς που αφορούν στην εξουσία και ιδιαίτερα στις ρητές εξουσίες (για τις οποίες μιλήσαμε την προηγούμενη φορά) και αυτό βγαίνει και λογικά από αυτόν τον ορισμό που έδωσα και βγαίνει φυσικά και από τη θεώρηση του ιστορικού υλικού. Δηλαδή κάθε φορά, φυσικά, στο κέντρο αυτής της υπόθεσης, είτε τον Κλεισθένη πάρουμε, είτε τον Κρόμγουελ, είτε τη Γαλλική, είτε την Αμερικάνικη Επανάσταση, είτε τη Ρώσικη άλλωστε, όλα εντέλει σε μια ορισμένη στιγμή ανάγονται στο θέμα της εξουσίας ή της ρητής εξουσίας, όπως είπα. Και αυτό είναι βέβαια ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό της επανάστασης και αυτός είναι ο λόγος επίσης, για τον οποίο τόσο συχνά στη νεότερη κυρίως εποχή, περίπου αναπόφευκτα οι επαναστάσεις — είπα ότι με αυτό τον όρο δεν εννοώ την αιματοχυσία, τα οδοφράγματα κτλ. — σε μια ορισμένη στιγμή παίρνουν μια σχετικά βίαιη μορφή. Δηλαδή για τον απλούστατο λόγο, τον κλασικό, που τον έχουν αναλύσει πολύ καλά οι άνθρωποι μέσα στη μαρξιστική παράδοση, ότι τα στρώματα, τα οποία είχαν την εξουσία στα χέρια τους — η εξουσία βέβαια δεν είναι ποτήρι αλλά τέλος πάντων — τα οποία κατείχαν, έλεγχαν τους μηχανισμούς εξουσίας, κατά κανόνα δεν τους εγκαταλείπουν ειρηνικά. Και εκεί γίνεται κάτι συμβολικό ή πραγματικό π.χ. η άλωση της Βασιλίας, η εισβολή στον Κεραμικό στο Παρίσι ή κάτι άλλο.

Ο ίδιος ακροατής: Δεν απαντήσατε ακριβώς στο ερώτημα που έβαλα. Σίγουρα μιλάτε για αλλαγή των θεσμών που αναφέρονται στο ζήτημα της εξουσίας. Αλλά για ποιες αλλαγές, για τι είδους αλλαγές μιλάτε; Π.χ. σήμερα μπορεί να γίνει μια μεταρρύθμιση που θα αλλάξει τον εκλογικό νόμο στην Ελλάδα. Αυτό είναι κατά μια έννοια μια αλλαγή ενός θεσμού που έχει σχέση με την εξουσία. Κατά πόσο μπορούμε να πούμε ότι η αλλαγή ενός τέτοιου θεσμού είναι επανάσταση; Μήπως πρέπει να μιλήσουμε για ένα σύνολο θεσμών;

Καστοριάδης: Αν συζητήσουμε συγκεκριμένα και με καλή πίστη, νομίζω ότι θα συνεννοηθούμε πολύ γρήγορα. Είναι, ας πούμε, προφανές ότι αν η σημερινή κυβέρνηση αλλάξει την ενισχυμένη αναλογική και την κάνει απλή αναλογική ή κάνει μια πολύ ιδιότυπη διάταξη για το ποιοι μπορούν να είναι βουλευτές, αυτό δεν πρόκειται να είναι επανάσταση με την έννοια που το λέμε. Είπα βέβαια στην αρχή ότι μιλάω για επανάσταση σε σχέση με το πρόταγμα της Αυτονομίας. Κάθε αλλαγή των θεσμών δεν είναι επανάσταση. Είναι επανάσταση μια αλλαγή θεσμών η οποία οδηγεί προς μια αυτόνομη κοινωνία, δηλαδή προς μια δημοκρατική κοινωνία. Τώρα τα όρια μεταρρύθμισης και επανάστασης, που βάζετε ως πρόβλημα, εμένα δε με ενδιαφέρουν. Διότι νομίζω ότι οι πραγματικές μεταρρυθμίσεις είναι ελάχιστες και δε δημιουργούν προβλήματα και ότι το βασικό πρόβλημα

είναι το πέρασμα σε μια άλλη κατάσταση εξουσίας με συλλογική συμμετοχή. Το χαρακτηριστικό όλων των μεταρρυθμίσεων που γίνονται είναι ότι αφήνουν άθικτες τις βασικές δομές της εξουσίας και ιδίως τις ιεραρχικές γραφειοκρατικές μορφές. Π.χ. η σύσταση μιας επιτροπής από υπαλλήλους κτλ. για το πώς θα αυξηθεί η αυθόρμητη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά, — και αυτή ακόμα η μεταρρύθμιση — θα ήταν μια νέα μορφή γραφειοκρατικής επέμβασης.

Μπουγάς: Νομίζω ότι το θέμα Επανάσταση-μεταρρύθμιση ετέθη σε σχέση με μια συγκεκριμένη ιστορική προοπτική, αλλά συμφωνώ με την απάντηση του κ. Καστοριάδη, εκείνο που προέχει είναι η αλλαγή που είναι δυνατόν να επέλθει. Δηλαδή δε μας αφορά η ιστορική προοπτική, αν και μπορούμε να συζητήσουμε και αυτό το θέμα.

Ακροατής: Αν υπάρχει ένα πρόβλημα, τουλάχιστον για μένα, αυτό είναι το πρόβλημα της επανάστασης σήμερα. Για τους ανθρώπους, οι οποίοι δε συνηθίζουν να συζητούν το πρόβλημα κυρίως στα ακαδημαϊκά συνέδρια, νομίζω ότι το θέμα που μπαίνει σήμερα, είναι να ξεκαθαρίσουμε κάπως τους λογαριασμούς μας με τις προηγούμενες επαναστάσεις απ' την άποψη ότι, οι προηγούμενες επαναστάσεις είναι λίγο-πολύ το έδαφος πάνω στο οποίο πατάμε, αλλά και, για εκείνους που επαγγέλλονται την επανάσταση, κάτι σαν το προπατορικό αμάρτημα των χριστιανών. Και αυτό ειδικά για την επανάσταση του '17, που είχε τις γνωστές εξελίξεις.

Σήμερα, νομίζω ότι ένα κεντρικό ζήτημα για το επαναστατικό κίνημα στην Ευρώπη, αν ακόμα διατηρεί αυτό τον τίτλο για τον εαυτό του, είναι το ζήτημα της αυτονομίας και της ετερονομίας. Διδασγμένο απ' τους τεχνητούς διαχωρισμούς του παρελθόντος ανάμεσα στις σφαίρες της αυτονομίας και της ετερονομίας σήμερα έχει νομίζω καταλάβει ότι η σφαίρα της ετερονομίας είναι η σφαίρα απ' όπου γεννάται η κρατική ρύθμιση, η κρατική γραφειοκρατία ή η πολιτική αλλοτρίωση. Και σήμερα, νομίζω ότι, λίγο ή πολύ, το κίνημα, και ειδικά τα οικολογικά-εναλλακτικά κινήματα, έχουν διαλέξει να μείνουν σ' αυτό το επίπεδο της κοινωνίας, των πολιτικών, έστω και μεταθέτοντας το ζήτημα της κατάργησης της πολιτικής εξουσίας. Όταν λέω βέβαια κατάργηση της πολιτικής εξουσίας, δεν εννοώ την έφοδο στα χειμερινά ανάκτορα, εννοώ μια επιτάχυνση της πολιτικής μεταρρύθμισης, όπως αυτή κάθε φορά είναι δυνατή ιστορικά, όπως κάθε φορά τη βλέπουν οι ίδιοι οι άνθρωποι με την κουλτούρα τους (γιατί δεν υπάρχει μόνο η κουλτούρα του '17) κτλ. Αν σήμερα στρατεύονται σ' αυτή τη διαδικασία ευρύτερες κοινωνικές δυνάμεις απ' αυτές που προέβλεψε ο Μαρξ και απλοποίησαν οι επίγονοι, μπαίνει ένα θέμα: Αν δέχεται κανείς ότι για το διάστημα τουλάχιστον — ορισμένοι βέβαια δε μένουν σ' αυτό, αλλά το γενικεύουν — πρέπει να μείνει σε μια μη ουτοπική φάση, που δεν προτείνει συνολικές αντιλήψεις για την κοινωνική ρύθμιση, αν είναι αυτή η εγκατάλειψη της ουτοπίας ένα θετικό βήμα για την ανάπτυξη ενός νέου επαναστατι-

κού υποκειμένου, αν δηλαδή αυτή η παράδοση του μοντερνισμού, της αυτοϊπέμβασης του λόγου, είναι ικανή αυτή τη φορά για το επαναστατικό εγχείρημα. Ή — η άλλη εκδοχή — αν, όπως εννοούν οι διάφοροι διανοητές, η ανανέωση του επαναστατικού προτάγματος σήμερα θα είναι εξωτερική απ' την ευρωπαϊκή σκηνή, θα 'ρθει απ' τα έξω. Αν δηλαδή δεχτεί κανείς ότι τα επαναστατικά κοινωνικά υποκείμενα σήμερα δεν έχουν τη συγκρότηση που προέβλεπε ο Μαρξ, δεν είναι δηλαδή το προλεταριάτο όπως αυτός το εννοούσε, ή το σοβιέτ της παραδοσιακής εργατικής τάξης, αλλά είναι αυτά που αυτοορίζονται ως νέα επαναστατικά υποκείμενα, τα οποία είναι από θέση πια κατακερματισμένα, μήπως τότε ο φορέας του νέου συνολικού οράματος δεν είναι πια αυτές οι κατακερματισμένες κοινωνικές κατηγορίες του καπιταλισμού, αλλά είναι άλλες — για παράδειγμα φαίνεται ότι μια μορφή εκδήλωσης της επανάστασης είναι αυτή που συμβαίνει σήμερα στις ανατολικές χώρες, όπου θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι δικαιώνεται σήμερα η επανάσταση του '56 με μια στροφή της κοινωνίας, με ένα ξεπάγωμα του ολοκληρωτισμού. Είναι έτσι; Το όραμα δηλαδή θα 'ρθει από δυνάμεις, οι οποίες έχουν μια συγκρότηση και μια στάση απέναντι στο κράτος που τους δίνει τη δυνατότητα να προτείνουν συνολικό όραμα;

Καστοριάδης: Δεν ξέρω αν σας καταλαβαίνω καλά και φοβάμαι μήπως σας απαντήσω ξώφαλτσα. Μιλάτε για επαναστατικά υποκείμενα κατακερματισμένα και μετά μιλάτε για τις ανατολικές χώρες, για την επανάσταση του '56, που δεν ήταν κατακερματισμένα υποκείμενα αλλά το σύνολο του Ουγγρικού λαού.

Ο ίδιος ακροατής: Αυτό ακριβώς λέω, ότι εκεί το επαναστατικό υποκείμενο διαθέτει μια συγκρότηση και κάποια μεγέθη τα οποία φαίνεται ότι του επιτρέπουν να προτείνει όραμα κοινωνίας. Τα ευρωπαϊκά δεν φαίνονται ικανά για κάτι τέτοιο.

Καστοριάδης: Καλά αυτό ως τώρα. Όταν λέτε νέο επαναστατικό υποκείμενο μένετε μέσα στην παραδοσιακή ορολογία, την οποία εγώ δεν ενστερνίζομαι από καιρό. Δηλαδή δεν πιστεύω ότι υπάρχει ένα επαναστατικό υποκείμενο. Πιστεύω ότι επαναστατικό υποκείμενο είναι περίπου το σύνολο της κοινωνίας εξαιρουμένων 3-7% των ανθρώπων. Όλοι οι άλλοι θα έπρεπε δυνάμει να ενδιαφέρονται γι' αυτό το πράγμα. Και απ' αυτή την άποψη θα έλεγα επίσης ότι τα κατακερματισμένα επαναστατικά υποκείμενα, τα οποία κατά καιρούς ανακαλύπτουν οι απαρηγόρητοι κληρονόμοι του μαρξισμού, οι οποίοι προσπαθούν να βάλουν κάτι στη θέση του προλεταριάτου, σ' αυτή την τρύπα που υπάρχει εφεξής, και βάζουν διαδοχικά τους αγρότες του τρίτου κόσμου, τους χωρικούς της Αφρικής ή ακόμη τους νέους, τις γυναίκες ή, όπως λέει και ο Χάρρυ Κλύνν «κι εσύ τίμια λεσβία» κτλ., νομίζω ότι αυτά είναι απόδειξη ότι αυτοί οι άνθρωποι δεν έχουν εγκαταλείψει την παραδοσιακή μεθοδολογία και τον παραδοσιακό τρόπο σκέψης. Και επιπλέον νομίζω ότι δεν μπο-

ρεί κανείς να πει πως θα μπορέσει να υπάρξει μια πραγματική κοινωνική αλλαγή εάν τούτη ή εκείνη η μειονότητα γίνει επαναστατικό υποκείμενο. Το μόνο που μπορεί να πει κανείς είναι ότι η δράση μιας μειονότητας μπορεί να γίνει έναυσμα, να κινητοποιήσει άλλα μέρη της κοινωνίας ή ολόκληρη την κοινωνία.

Ότι πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας με τις προηγούμενες επαναστάσεις, αυτό είναι αναμφισβήτητο. Νομίζω ότι συμφωνούμε αλλά αυτό το ξεκαθάρισμα προϋποθέτει μεταξύ των άλλων προνομίουχα ιστορική τάξη η οποία θα δημιουργήσει τη δικαίη κοινωνία, ότι υπάρχει ένα κόμμα το οποίο ξέρει τι πρέπει να γίνει και αυτό πρέπει να κυβερνά, να διευθύνει κτλ., ότι όσα ζητήματα δε λύνονται μπορούν να λυθούν με τη βία, με στρατόπεδα συγκεντρώσεως, με τουφεκισμό κτλ., πράγματα που, όπως ξέρετε, αρχίζουν με το Λένιν και από το Λένιν το 1918-1919 ήδη. Όλα αυτά τα πράγματα πρέπει βέβαια να ξεκαθαριστούν. Δε νομίζω επίσης ότι αυτό που ονομάζετε εγκατάλειψη της ουτοπίας, δηλαδή η εγκατάλειψη, αν σας καταλαβαίνω καλά, μιας ιδέας για τη συνολική θέσμιση της κοινωνίας, όχι ένος λεπτομερειακού σχεδίου, αλλά μιας ιδέας και του ενδιαφέροντος για τη συνολική θέσμιση της κοινωνίας, είναι προϋπόθεση για μια επαναστατική δράση. Αντιθέτως. Νομίζω ότι μια δράση δεν μπορεί να είναι πραγματικά επαναστατική παρά αν προϋποθέτει τα παραπάνω.

Εδώ θέλω να συμπληρώσω κάτι που λέγαμε προηγουμένως για την επανάσταση και τη μεταρρύθμιση. Άλλο να λέει κανείς ότι οι μεταρρυθμίσεις καταλήγουν οπωσδήποτε απλώς στο να διαρρυθμίζουν το υπάρχον καθεστώς και άλλο φυσικά το να καταδικάζει κάθε μεταρρυθμιστική δράση. Δηλαδή μια μεταρρυθμιστική δράση ή οποία δεν έχει αυταπάτες για τον εαυτό της, μπορεί να έχει τεράστια σημασία σε ορισμένες περιπτώσεις, ως αμυντική δράση ας πούμε. Αλλά και διότι ποτέ η κατάσταση του συστήματος δεν είναι απολύτως άκαμπτη, δηλαδή σε ορισμένα σημεία μπορεί κάτι να γίνει το οποίο να παρέχει περισσότερες δυνατότητες στους ανθρώπους σε μια ύστερη φάση κτλ. Αλλά νομίζω ότι για να υπάρχει μια δράση σωστή πρέπει αυτή η δράση οπωσδήποτε, όχι να ξέρει τα πάντα, ούτε να θέλει τα πάντα, αλλά να ξέρει πως ό,τι κάνει το κάνει μέσα σε μια κοινωνία και ότι μια κοινωνία, είτε το θέλουμε είτε δεν το θέλουμε, είναι, όχι ένα «οργανικό» σύνολο αλλά ακόμη περισσότερο απ' αυτό. Δηλαδή ότι τα πράγματα είναι αφάνταστα δεμένα μεταξύ τους και ότι συνεπώς, εάν προσπαθώ να λύσω το τάδε πρόβλημα, χωρίς να λαμβάνω υπόψη μου ότι αυτό το πρόβλημα και έχει απήχηση σε άλλα πράγματα αλλά και είναι το ίδιο παράγωγο από άλλα πράγματα, που δε θίγω με τη δράση μου, απλώς κυλίω το λίθο του Σισύφου. Απ' αυτή την άποψη δε νομίζω ότι μπορεί να εγκαταλείψει κανείς τη διαρκή προσπάθεια για μια συνολική θεώρηση των πραγμάτων, ξέροντας ότι αυτή δεν είναι ποτέ ούτε τελειωτική ούτε εξαντλητική.

Ακροατής: Η επανάσταση πρέπει και μπορεί να είναι διαρκής; Η συλλογιστική αυτής της απλουστευτικής ερώτησης έχει δύο αφορμές, δύο αφητηρίες, αναγωγές σε δύο πεδία: το ένα είναι καθαρά σοφιστικό· αν η κοινωνία είναι αυτοθεσμισμένη και αυτοθεσμιζεται, και η συμμετοχική δραστηριότητα είναι μια υποεξουσία η οποία τείνει στην κατάργηση αυτών των θεσμών, τότε η επανάληψη της οδηγεί σε μια αυτοαναίρεσή της. Το άλλο έχει ως εξής: μήπως είναι αυτή η σκέψη, ερώτηση και πρόταση και ένα εγγελιανό τέλος; Εγώ τουλάχιστον κλίνω προς αυτή την άποψη.

Καστοριάδης: Θ' αφήσω κατά μέρος τη σοφιστική σας παρατήρηση, αφού τη χαρακτηρίζεται και ο ίδιος ως σοφιστική και αφού είναι σοφιστική. Για το αν είναι διαρκής η επανάσταση θα έλεγα ότι, με την έννοια που μιλάω για την αυτοθέσμιση της κοινωνίας, ναι, παρόλο που θα ήθελα για μια ακόμη φορά να υπογραμμίσω τη διαφορά με οποιαδήποτε ιδέα διαρκούς, βίαιης ή ριζικής αλλαγής των θεσμών και ένα σωρό τέτοια πράγματα που υπάρχουν λίγο και στην ιδέα του Τρότσκι για τη διαρκή επανάσταση. Κατά τη γνώμη μου η Αθηναϊκή Δημοκρατία απ' το 508-404 π.Χ. και μετά ακόμη, ζει σε μια κατάσταση διαρκούς επαναστάσεως όπου οι θεσμοί μπορούν να μεταβληθούν και μεταβάλλονται με τη συλλογική δράση των ατόμων. Τι είναι μια αυτόνομη κοινωνία ως κοινωνία αυτοθεσμιζόμενη; Από την άποψη που συζητούμε τώρα είναι μια κοινωνία στην οποία δε χρειάζεται κάθε φορά να καταστραφεί ο κόσμος για να αλλάξουν οι θεσμοί. Είναι η κοινωνία η οποία έχει φτάσει στο σημείο όπου η συμμετοχή των πολιτών και η φύση των θεσμών επιτρέπουν κάθε φορά, και ενδεχομένως πολύ συχνά, να αλλάζουν οι θεσμοί — και ενδεχομένως και ριζικοί θεσμοί — όχι βέβαια χωρίς διαφωνίες αλλά χωρίς κάθε φορά να χαλάει ο κόσμος. Δε χάλασε ο κόσμος στην αρχαία Αθήνα, όταν έγιναν οι μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη, όταν μετά ο Περικλής έκανε άλλες μεταρρυθμίσεις, όταν εισήχθη ο δικαστικός μισθός κτλ. Πήρε ο δήμος ορισμένες νέες αποφάσεις, οι οποίες άλλαζαν πάρα πολύ τη δομή της εξουσίας, τους ανθρώπους που μπορούσαν να συμμετάσχουν σ' αυτήν κτλ. Κι αυτό έγινε κατά κάποιο τρόπο μέσα στη δραστηριότητα αυτή, την αυτοθεσμιστική. Απ' αυτή την άποψη πιστεύω ότι μια αυτοθεσμιζόμενη κοινωνία είναι κατά κάποιο τρόπο μια κοινωνία που βρίσκεται σε διαρκή επανάσταση, η οποία, αν θέλετε, με την εγγελιανή σας τερμινολογία, είναι το τέλος της επανάστασης καθόσον δε σημαίνει αυτές τις πολύ βίαιες και πολύ συνολικές ρυθμίσεις.

Μ. Δραγώνα-Μονάχου: Θα ήθελα να βάλω δύο προβλήματα-ερωτήσεις. Το πρώτο είναι το εξής: Το επαναστατικό πνεύμα κατά κάποιο τρόπο συναρτάται κάποτε, σε μια ασαφή σχέση αιτίας-αποτελέσματος, με την έννοια του Διαφωτισμού, τουλάχιστον για τη Γαλλική Επανάσταση και τις Αγγλο-Αμερικανικές Επαναστάσεις και μικροεπαναστάσεις. Σε ποιο βαθμό βλέπετε αυτή τη συνάρτηση; Όπως ξέ-

ρετε, το πνεύμα του Διαφωτισμού, κυρίως με την ορθολογικότητα, βάλλεται από πολλές πλευρές, απ' το μεταμοντερνισμό, απ' το νεοαριστοτελισμό, απ' το νέο πνεύμα του κοινοτισμού, κτλ. Θα ήθελα να μου πείτε, και αυτή είναι η πρώτη μου ερώτηση, ποια είναι η θέση σας σχετικά με το Διαφωτισμό σαν συνάρτηση του επαναστατικού πνεύματος, ως αιτίας ή αποτελέσματος;

Η δεύτερη ερώτηση: Συμφωνώ ότι πρέπει να είμαστε πιο προσεκτικοί όταν μιλάμε για επαναστάσεις, και συμφωνώ και με τον ορισμό σας. Πολλές φορές όμως στις μέρες μας κάποια αυτονομιστικά κινήματα ή ακόμη και πράξεις τρομοκρατίας προσπαθούν να δικαιωθούν στο όνομα μιας κάποιας προσωπικής έστω, επανάστασης. Και, επειδή η βία και η τρομοκρατία στην πρόσφατη φιλολογία της εφαρμοσμένης φιλοσοφίας είναι ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα, θα ήθελα σαφέστερα να μου πείτε αν αυτή η «βία για ισότητα», στο όνομα μιας «κοινωνικής δικαιοσύνης», όπως το λέει ο Ted Honderich, μπορεί κατά τη γνώμη σας να έχει κάποια δικαίωση, σύμφωνα με όσα μας είπατε. Ευχαριστώ.

Καστοριάδης: Θα αρχίσω απ' τη δεύτερη ερώτηση. Σκέφτομαι ό-τι αυτή η εξέλιξη που οδήγησε μετά από τη λήξη — δεν θα έλεγα αποτυχία — των κινήμάτων του '60 και του '70 σε μικρές ομάδες, που σε διάφορες χώρες επιδόθηκαν στην τρομοκρατική δράση — κοινωνιολογικά και ψυχολογικά εξηγείται ή δεν εξηγείται, εξηγείται μάλλον — πολιτικά πιστεύω ακράδαντα ότι είναι τελείως καταδικαστέα. Δε βγαίνει τίποτα απ' αυτή τη δράση· μόνο αρνητικά αποτελέσματα. Η ιδεολογία αυτών των ανθρώπων είναι μια τελείως απαρχαιωμένη ιδεολογία. Δηλαδή τα γραπτά τους και όσα λένε και όσα σκέφτονται είναι δεινόσαυροι μαρξιστικοί· και απ' ό,τι ξέρουμε για τη δομή των οργανώσεων αυτών, στις περιπτώσεις που είχαν κάποια έκταση, είναι φυσικά τελείως ολοκληρωτική. Είναι ένα είδος μπολσεβίκου μικροστρατού. Συνεπώς για μένα δεν μπαίνει το ζήτημα και δεν μπορεί κανείς επ' ουδενί λόγω να έχει οποιαδήποτε θετική στάση απέναντι σ' αυτά τα κινήματα.

Το πρώτο ερώτημα, είναι σχετικό με τη συζήτησή μας αλλά είναι πιο δύσκολο, διότι μας οδηγεί στους ωκεανούς της ιστορίας των ιδεών και της ιστορίας των πράξεων, της σχέσης των μεν με τις δε κτλ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Διαφωτισμός στη δυτική Ευρώπη έχει τεράστια σχέση με το κίνημα αυτό που εκδηλώνεται δυνατά για πρώτη φορά με τη Γαλλική Επανάσταση. Δεν νομίζω βέβαια ότι ο Διαφωτισμός προκάλεσε τη Γαλλική Επανάσταση αλλά ασφαλώς έπαιξε ένα ρόλο ιδίως μέσα στην επιτάχυνση της διαδικασίας κατάρρευσης των παραδεδομένων φαντασιακών σημασιών. Δηλαδή εκείνα που στη Γαλλία μεταξύ 1730-1750 θεωρούνταν αυτονόητα, απ' το 1760 και πέρα γίνονται τερατώδεις γοτθικές, κατάλοιπα των μέσων χρόνων. Έτσι μέσα σε τριάντα χρόνια αλλάζει η θέα που έχει η κοινωνία για την εκκλησία, για τη θρησκεία, για τη φεουδαρχία, για τη

διαίρεση της επικράτειας στις παραδοσιακές επαρχίες (που θα γίνονταν τα «διαμερίσματα», οι νομοί που έκανε η Επανάσταση), κτλ. Απ' αυτή την άποψη ο Διαφωτισμός έπαιξε τεράστιο ρόλο. Τώρα, ασφαλώς ο Διαφωτισμός περιείχε ένα στοιχείο — αλλά όχι σ' όλους τους εκπροσώπους του ρασιοναλισμού, με την έννοια του όρου που επιδέχεται κριτική. Όχι σ' όλους τους εκπροσώπους του, π.χ. με κανένα τρόπο στο Ρουσώ, ο οποίος είναι απ' τους συγγραφείς και φιλοσόφους που έπαιξαν το μεγαλύτερο πολιτικό ρόλο σχετικά με τη Γαλλική Επανάσταση, δε θα μπορούσε κανείς να τον ονομάσει ορθολογιστή. Αλλά ακόμα υπάρχει κι ένα γενικότερο ζήτημα. Πέρασαν οκτώ ή εννέα αιώνες από τη στιγμή που η δυτική Ευρώπη αρχίζει πραγματικά να βράζει, να δημιουργεί πόλεις, μια πρώτη αστική τάξη, θεολόγους οι οποίοι αρχίζουν να σκέπτονται κατά τρόπο διαφορετικό, φυσικούς οι οποίοι κατά κάποιο τρόπο προαναγγέλλουν πριν τρεις αιώνες το Γαλιλαίο, ανθρώπους που αμφισβητούν την εξουσία του Πάπα, ανθρώπους που λένε ότι κάθε εξουσία προέρχεται από το λαό, έστω κι αν αυτό μπαίνει μέσα σε ορισμένα πλαίσια, κτλ. Λοιπόν αυτή η εξέλιξη της δυτικής Ευρώπης χαρακτηρίζεται από δύο, θα έλεγα, κεντρικές φαντασιακές σημασίες. Η μία είναι η σημασία της αυτονομίας, με την έννοια που τη χρησιμοποιώ, και η άλλη είναι ο ρασιοναλισμός, και ιδιαίτερα με τη μορφή την πρακτική-ιστορική που θα πάρει με τον καπιταλισμό, δηλαδή της απεριόριστης επέκτασης της ορθολογικής κυριαρχίας. Ανάμεσα στα δύο μπαίνει το τεράστιο πρόβλημα της ρασιόνας, της ratio, της raison — συνήθως ελληνική μετάφραση είναι ο λόγος, αλλά είναι κακή.

Δραγώνα-Μονάχου: Και τι εισηγείσθε γι' αυτό;

Καστοριάδης: Τίποτε. Αλλά στο γλωσσάριο της «Φαντασιακής θέσμησης της κοινωνίας» λέω: γιατί λοιπόν δε θα έπρεπε να πούμε ρασιόνα; Και εφόσον με κεντρίζετε, θα σας πω ότι: Οι Ρωμαίοι έλεγαν legio για τις στρατιωτικές τους μονάδες. Όταν εμφανίστηκε ο Πολύβιος έψαξε να βρει έναν όρο. Δεν προσπάθησε να κατασκευάσει έναν ελληνικό όρο και έγραψε «λεγεών», και λέμε «λεγεών». Ε, λοιπόν, κατά το legio και το ratio. Εάν δεν είχαν οι Έλληνες φιλοσοφία, όπως δεν είχαν λεγεώνες — είχαν φάλαγγες — και επρόκειτο να την πάρουν απ' τους Λατίνους, ασφαλώς θα έλεγαν: «η ρασιών». Αυτό που συμβουλευώ σ' αυτούς τους οποίους απασχολεί το θέμα της σημερινής μεταγλώττισης είναι να διαβάσουμε Πολύβιο, Δίωνα, Κάσσιο, Διόδωρο τον Σικελιώτη κτλ, για να δούμε πως οι άνθρωποι αυτοί μετέφρασαν τους όρους. Π.χ. ο όρος «ύπατος» δεν υπάρχει στα αρχαία ελληνικά — υπάρχει ως κάτι το τελείως άλλο, είναι επίθετο και όχι ουσιαστικό — βρήκανε το «consul» και το είπαν «ύπατος». Ο Πολύβιος βρήκε το legio, λέει «λεγεών». Αυτοί οι άνθρωποι ήταν υποχρεωμένοι να πάρουν ολοένα και περισσότερους λατινικούς όρους και να τους εξελληνίσουν. Πολύ περισσότερο φυσικά οι βυζαντινοί. Θα έπρεπε να στρατολογηθούν οι άνθρωποι που επικα-

λούνται το Βυζάντιο, τουλάχιστον να μας δώσουν μερικά πρότυπα διότι όλα τα: πρωτονοτάριος, πρωτοσύγγελος, ασκηρήτης, τα βυζαντινά, είναι καθαρά λατινικοί όροι. Ο ασκηρήτης είναι ο *asecretis* δηλ. ο σεκρετάριος, αυτός που έχει τα μυστικά και μετά ο γραμματέας κτλ.

Λοιπόν — επανέρχομαι στο κύριο θέμα — ανάμεσα στην Αυτονομία και στην απεριόριστη επέκταση της ορθολογισμένης η «ορθολογικής» κυριαρχίας των πάντων, ταλανεύεται αυτό το πράγμα που είναι η *ratio* ή *raison*. Και φυσικά ο μεν ορθολογισμός ο καπιταλιστικός δεν είναι απλό αποτέλεσμα της φιλοσοφικής ιδέας της *ratio*, αν και αυτή παίζει ένα ρόλο μέσα εκεί (και κατά τούτο ο Heidegger κατακρεουργεί την Ιστορία όταν λέει ότι η σύγχρονη τεχνική είναι αποτέλεσμα της δυτικής μεταφυσικής και εντέλει της Πλατωνικής μεταφυσικής κτλ. — υπάρχουν ένα σωρό άλλα πράγματα)· αλλά υπάρχει κάποια σχέση, όπως επίσης τα κινήματα τα ελευθερωτικά των νεότερων χρόνων μετατρέπουν το «λόγον διδόναι» των αρχαίων — γι' αυτό δε θέλω να μεταφράσω τη *ratio* με λόγο — σε *ratio* και *raison*· και έτσι αρχίζουμε την αναζήτηση μιας ορθολογικής ορθής πολιτείας, την οποία θα βγάλει η *ratio*, στους διάφορους πολιτικούς φιλοσόφους. Έτσι φθάνουμε φυσικά και στο μαρξισμό ως προσπάθεια κατασκευής ενός συστήματος της Ιστορίας το οποίο ορθολογικά αποδεικνύει ότι το μέλλον ανήκει στον κομμουνισμό κτλ· και έτσι φθάνουμε στην περίφημη στροφή του τραγουδιού της Διεθνούς, «*la raison tonne dans son cratère*,», δηλ. η *raison*, η *ratio*, ο λόγος, η λογική, μπουμπουνίζει μέσα στον κρατήρα της και τώρα θα γίνει η έκρηξη, θα γίνει η επανάσταση κτλ. Αλλά: *la raison*...

Μπουγάς: Πώς είναι η μετάφραση στα ελληνικά;

Ακροατής: «Το Δίκαιο απ' τον κρατήρα βγαίνει σαν βροντή, σαν κεραυνός».

Καστοριάδης: Αυτό είναι καλύτερη απόδοση. Πολύ σωστότερη για μας, τουλάχιστον. Γιατί αν το μεταφράζαμε κατά λέξη, θα λέγαμε «ο λόγος», το λογικό. Διότι βέβαια η καπιταλιστική εκμετάλλευση είναι παράλογη, συν τοις άλλοις, αλλά αυτοί οι άνθρωποι έχουν το όραμα μιας λογικής κοινωνίας, το οποίο δε θα πει τίποτα. Ενώ εμείς αυτό που θέλουμε είναι μια κοινωνία μέσα στην οποία θα υπάρχει το «λόγον διδόναι» που είναι κάτι τελείως διαφορετικό. Δεν ξέρω αν αυτά σας ικανοποιούν;

Μπουγάς: Βρίσκω ενδεικτική αυτή τη μετάφραση που αποδίδει σωστά το πνεύμα του ύμνου γιατί δεν υπήρχε στην Ελλάδα αυτή η ρασιοναλιστική παράδοση, αυτή η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της λογοκρατίας ή του ορθολογισμού που ήταν, θα έλεγα, ο φυσιολογικός χώρος μέσα στον οποίο αναπτύχθηκε αυτό το κίνημα στο δυτικό χώρο. Επομένως δε θα ήταν κατανοητή η μετάφραση «λόγος» και είναι πολύ σωστή η απόδοση «το δίκιο».

Καστοριάδης: Φυσικά να θυμηθούμε όλοι ότι ο Ροβεσπιέρος ή-

θελε κατά κάποιο τρόπο να εγκαθιδρύσει τη λατρεία της *raison*, του λόγου, της ρασιόνας.

Ακροατής: Κάθε φορά που αναφέρεσθε στην αρχαία Αθήνα, και αναφέρεσθε πάρα πολύ συχνά σ' αυτήν, μου 'ρχονται στο νου χιλιάδες ενστάσεις. Πρώτα απ' όλα δείχνετε ότι θεωρείτε την Αθηναϊκή Δημοκρατία σαν κάτι το σχετικά σταθερό, πράγμα το οποίο δεν είναι καθόλου αλήθεια — νομίζω ότι θα συμφωνείτε κι εσείς. Ανάμεσα στον 5ο και 4ο αιώνα υπάρχει διαφορά: τον 5ο, έτσι συνοπτικά, η δύναμη είναι ο Περικλής, τον 4ο είναι ο Πασίων ο απελεύθερος χρηματιστής, και οι θεσμοί, αν και φέρουν το ίδιο όνομα, αν και στον 4ο αι. θεωρητικά παρέχουν μεγαλύτερες δυνατότητες, στην πραγματικότητα στην ουσία τους είναι τελείως διαφορετικό πράγμα. Αλλά ας πάμε στον 5ο, τον κλασικό, όπου πάνω εκεί στηρίζετε πολλά σ' ό,τι αφορά τη θεωρία σας. Στον 5ο αιώνα λοιπόν αυτό που ονομάζετε εσείς θεσμούς, επαναστατικούς μάλιστα, έχουν, φοβάμαι, ένα κοινό παρανομαστή: τη συμφωνία ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων της Αθήνας — πεντακοσιομέδιμνοι ως θύτες — να φτιάξουν μια κοινωνία, η οποία θα τρέφεται απ' την εργασία των άλλων, των κατ' ευφημισμὸν συμμάχων. Και πάνω σ' αυτό λειτουργεί αυτή η 'αυτοθεσμισμένη δημοκρατία' των αρχαίων Αθηναίων. Εδώ φυσικά οι σύμμαχοι που πληρώνουν, έχουν βασικότερες αντιρρήσεις, και πολύ με ενδιαφέρει η γνώμη των Μηλίων για παράδειγμα, οι οποίοι έρχονται σε σύγκρουση μ' αυτό τον παρανομαστή. Λοιπόν οι αρχαίοι Αθηναίοι ως προς την ηθική διάσταση των θεσμών τους έχουν μεγάλους προβληματισμούς. Οι τραγωδίες τους είναι γεμάτες από ερωτηματικά γύρω από τη νομιμότητα της πράξης, της απόφασης, του νόμου, του θεσμού και όλων αυτών των πραγμάτων. Έχω την εντύπωση, αλλά μπορεί και να κάνω λάθος, ότι εσείς είστε πολύ πιο σίγουρος για την αξία των θεσμών των αρχαίων Αθηναίων απ' ό,τι οι αρχαίοι Αθηναίοι οι ίδιοι, και πάνω εκεί φοβάμαι ότι στηρίζετε πολλά πράγματα.

Καστοριάδης: Θα κάνω κάποιες διευκρινίσεις γιατί με τρομάζετε. Νομίζω ότι είπα και προχθές εδώ ρητά και το είπα και σήμερα όταν μιλούσα για τη διαρκή επανάσταση, ότι αυτό που έχει σημασία στην αρχαία Αθήνα δεν είναι κάτι το σταθερό, που υπάρχει σε μια συγκεκριμένη στιγμή, αλλά ακριβώς αυτή η διαρκής αλλαγή του πολιτεύματος. Γι' αυτό το λόγο έχω επίσης επανειλημμένα τονίσει, ότι η αρχαία δημοκρατία δεν είναι για μας μοντέλο, αλλά σπέρμα. Και η αλλαγή του πολιτεύματος αρχίζει τουλάχιστον με τους θεσμοθέτες γύρω στο 700· γύρω στο 600 περίπου είναι ο Σόλων, μετά υπάρχει η παρέκκλιση της Τυραννίας των Πεισιστρατιδών, η οποία θα μπορούσε επίσης να συζητηθεί, γιατί η Τυραννία εμφανίζεται σε μια κατάσταση ακριβώς όπου οι ευπατρίδες έχουν ήδη αρχίσει να χάνουν τη δύναμή τους — η Τυραννία είναι, μη με παρεξηγήσετε, κατά κάποιο τρόπο ένα τερατώδες παρακλάδι της Δημοκρατίας: ο Πεισίστρατος

καταφέρνει και κολακεύει το Δῆμο και στηρίζεται πάνω στο Δῆμο — και μετά υπάρχει ο Κλεισθένης, ο Εφιάλτης, ο Περικλής, κ.ά. Λοιπὸν αυτοὶ οἱ τρεῖς αἰῶνες με ενδιαφέρουν. Ἔχω επανειλημμένα πει ὅτι ἡ Ελλάδα που με ενδιαφέρει μέσα σ' αὐτή την προοπτική σταματᾶει το 404 π.Χ., ὅτι ο Πλάτων εἶναι ὁ φιλόσοφος τῆς παρακμῆς, ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ και πέρα ἄλλωστε δὲν ἔχουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη παρά δευτερεύοντα πράγματα, τον Ευκλείδη φυσικά, τον Αρχιμήδη κτλ.

Ο ἴδιος ακροατῆς: Τον 5ο αἰῶνα.

Καστοριάδης: Αὐτὸ το λέω διαρκῶς, διαρρηγνύω τα ἰμάτιά μου, τσακῶνομαι με τους ξένους οἱ ὁποῖοι μιλάνε για την πολιτική σκέψη των ἀρχαίων Ἑλλήνων και συνιστοῦν να διαβάσουμε την «Πολιτεία». Αλλά ἡ «Πολιτεία» δὲν ἔχει καμία σχέση με την πολιτική σκέψη των ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἡ πολιτική σκέψη των ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι στο Θουκυδίδη, στον Ἡρόδοτο και στην τραγωδία. Ἐκεῖ εἶναι ἡ πολιτική σκέψη ὅπως την ξέρουμε κι ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖ, ἔχω γράψει ὅτι ἡ πολιτική σκέψη των ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι στους πραγματικούς θεσμούς και ὅτι ἕνας θεσμὸς ὅπως ἡ «γραφή παρανόμων» ἀξίζει πενήντα τόμους βιβλίων για το συνταγματικὸ Δίκαιο. Δηλαδή, τὸ ὅτι ἔχουμε Δημοκρατία, ἔχετε δικαίωμα να προτείνετε ἕνα νόμο, ἡ ἐκκλησία να τον ψηφίσει και κατόπιν ἕνας πολίτης να σας τραβήξει μπροστὰ στα δικαστήρια, που εἶναι ἐπίσης ἡ ἐκκλησία ἀλλὰ με ἄλλη μορφή — χίλιοι πεντακόσιοι ἄνθρωποι κληρωμένοι — και να πει ὅτι ὀδηγήσατε τὸ δῆμο να ψηφίσει ἕνα παράνομο νόμο· και να σας καταδικάσουν, τὸ ὁποῖο συνεπάγεται και την ἀκύρωσή του. Αὐτὸ θα πει αυτοπεριορισμὸς τῆς Δημοκρατίας: δηλαδή ὁ ἴδιος ὁ λαὸς κάνει ἔφεση κατὰ των ἀποφάσεων του μπρος στον ἴδιο του τον εαυτὸ — με ἄλλη μορφή βέβαια.

Ὅσον ἀφορὰ στους Μηλίους, οἱ Μήλιοι δὲν ἦταν σύμμαχοι. Καταρχήν, για να πάρουμε τα πράγματα ἀπ' την ἀρχή, ἀσφαλῶς στον 4ο αἰῶνα ἡ Δημοκρατία δὲν εἶναι ἡ Δημοκρατία που ἦτανε και ὑπάρχουν ἄλλου εἶδους ἄνθρωποι, και χρηματιστῆς και καθαρὰ δημαγωγοὶ κ.ά. Ὅμως, ὅπως ἕνα καράβι ὅταν κόψει τις μηχανές του εξακολουθεῖ να προχωράει μέσα στη θάλασσα, ἔτσι μένει ἀκόμα μια μεγαλύτερη επέκταση ὀρισμένων θεσμῶν που ἐπιτρέπουν πλατύτερη συμμετοχή. Αλλά ὁ 4ος αἰῶνας δε με ενδιαφέρει. Εἶναι λάθος ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ κίνημα που ἀρχίζει ἀπὸ τον 7ο αἰῶνα και πηγαινέει τουλάχιστον ως τὸ 404 π.Χ. και που δημιουργεῖ ὅλα αὐτὰ τα πράγματα που δημιουργεῖ, παίρνει τὸ νόημά του ἀπ' τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ μια ὀρισμένη στιγμή και πέρα, δηλαδή μετὰ ἀπ' τὸ 470-465 οἱ Ἀθηναῖοι ἀρχίζουν και παίρνουν φόρους ἀπ' τους συμμάχους. Αὐτὸ που ἐγένετο τὸ 470-465 δὲν ἐξηγεῖ τον Κλεισθένη ὁ ὁποῖος εἶναι πενήντα χρόνια πρὶν, οὔτε ὅ,τι ἐγένετο σαν σύνολο προηγουμένων. Ἐδῶ ἔχουμε ἕνα ολόκληρο ἱστορικὸ κίνημα, τὸ ὁποῖο ἀπολήγει σε μια ὀρισμένη στιγμή στην Ἀθηναϊκὴ Αυτοκρατορία. Νομίζω ὅτι εἶναι πραγματολογικὰ ε-

σφαλμένο να πούμε — μέχρι τώρα έλεγαν — ότι οι Αθηναίοι είχαν Δημοκρατία επειδή είχαν σκλάβους. Τώρα μας λέτε ότι οι Αθηναίοι είχαν Δημοκρατία επειδή τρεφόντουσαν απ' τους συμμάχους. Η άποψη αυτή ωστόσο είναι ακόμα πιο εσφαλμένη πραγματολογικά. Οι Αθηναίοι δεν τρεφόντουσαν απ' τους συμμάχους. Ασφαλώς εκμεταλλευόντουσαν τους συμμάχους με την έννοια της εξουσίας, και δεν έχουμε κανένα λόγο να το επικροτήσουμε αυτό, αλλά τα λεφτά των συμμάχων πήγαιναν κυρίως στη διατήρηση του στόλου — δηλαδή οι σύμμαχοι οι ίδιοι προτίμησαν να πληρώνουν παρά να συμβάλλουν τριήρεις — και κατά ένα μέρος στην κατασκευή του Παρθενώνα.

Οι Μήλιοι δεν ήταν σύμμαχοι. Η ιστορία των Μηλίων, αν θυμάμαι καλά, συμβαίνει το 416 σε μια εποχή όπου ήδη ο δήμος περνά τραγικές στιγμές — θυμόσατε την περιγραφή του Θουκυδίδη πρώτα για το λοιμό και μετά για την τρομερή αλλοίωση και φθορά των πάντων μέσα στον πόλεμο, το έξοχο εκείνο κείμενο που περιγράφει πως και οι λέξεις ακόμα είχαν χάσει τη σημασία τους, σαν και οι μεν και οι δε να λέγανε ότι ήταν «σοσιαλιστές». Και το 416 οι Αθηναίοι αποφασίζουν κακώς ότι πρέπει οπωσδήποτε οι Μήλιοι να μπου δια της βίας στη συμμαχία, οι Μήλιοι αρνούνται, αμύνονται, γίνεται η επέμβαση, η πολιορκία, και υπάρχει εκείνος ο καταπληκτικός διάλογος που δίνει ο Θουκυδίδης που είναι πράγματι πολιτική φιλοσοφία των Αρχαίων — το δίκαιο του δυνατού — και κάνουν το έγκλημα οι Αθηναίοι — το 'χω γράψει ως έγκλημα βάζοντάς το, παρόλο που δε συγκρίνεται, πλάι στο 'Αουσβιτς — να σφάξουν τους ηβώντες άνδρες και να ανδραποδίσουν τις γυναίκες και τα παιδιά. Αλλά σ' αυτή την πολιτεία όπου έγινε αυτό το πράγμα γράφει ένα χρόνο κατόπιν (415) ο Ευριπίδης τις «Τρώαδες» όπου λέει στους Αθηναίους «να τα τέρατα και τα κτήνη που είστε». Γιατί στις «Τρώαδες» οι νικητές Έλληνες πετάνε το μικρό γιο του Έκτορα απ' τα τείχη, βιάζουν την Κασσάνδρα πάνω στο βωμό του Απόλλωνα, σκοτώνουν τους ανθρώπους κτλ. Και αυτά οι Αθηναίοι είναι ικανοί να τα ακούσουν. Αυτή είναι η διαφορά.

Η τραγωδία ασφαλώς — και αυτό υπάρχει επίσης στο κείμενο για την αρχαία πόλη, που δεν έχει ακόμη μεταφραστεί στα ελληνικά — είναι δημοκρατικός θεσμός κατά τούτο επίσης, ότι ανοίγει ερωτηματικά πάνω στην ανθρώπινη πράξη και σε όλους τους θεσμούς. Κατά τούτο είναι δημοκρατικός, και όχι επειδή λέει σαν ένα έργο σοσιαλιστικού ρεαλισμού «κοιτάξτε πόσο ωραία είναι η δημοκρατία». Η δημοκρατία είναι δημοκρατικός θεσμός, επειδή λέει συνεχώς ότι ποτέ δεν ξέρουμε τι κάνουμε. Αυτό λέει η τραγωδία — μεταξύ άλλων. Και φανταστείτε τι σημαίνει αυτό όταν το λέτε σε ένα λαό που έχει μια εκκλησία που αποφασίζει. Αυτό είναι το πολιτικό δίδαγμα της τραγωδίας, κατά κάποιο τρόπο.

Μπουγάς: Θα πρέπει ατυχώς να τερματίσουμε εδώ την απομινή

εκδήλωση, μολονότι τα θέματα που θίχτηκαν θα μπορούσαν ακόμη να τροφοδοτήσουν πολύωρες συζητήσεις.

Κλείνοντας τη βραδιά, θέλω εκ μέρους όλων σας να ευχαριστήσω θερμά τον κ. Καστοριάδη για την πολύτιμη συμβολή του στην αποσαφήνιση του πελώριου θέματος της επανάστασης, κι ακόμη για την ανανέωση των προβληματισμών μας που προκάλεσαν οι διαλέξεις του κατά την τριήμερη επίσκεψή του στο Πανεπιστήμιό μας, ανανέωση που επιτάσσει η σύγχρονη κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα. Η ασυνήθιστη κοσμοσυρροή που παρατηρήθηκε στις εκδηλώσεις αυτές και η απήχηση που βρήκαν οι ιδέες του κ. Καστοριάδη όχι μονάχα στον πανεπιστημιακό χώρο, αλλά και στο ευρύτερο κοινό, δίνουν το μέτρο της ανάγκης να εκπονηθεί ένας άλλος πολιτικός στοχασμός και να αρθρωθεί ένας άλλος λόγος, έξω από την πεπατημένη των παραδοσιακών ιδεολογιών, που να ανταποκρίνεται στις αναζητήσεις του καιρού μας. Το αίτημα αυτό παίρνει στα σοβαρά το θεωρητικό εγχείρημα του κ. Καστοριάδη, αντιπροσωπευτικές πλευρές του οποίου γνώρισαμε τις τελευταίες μέρες.

Ευχαριστώ και πάλι θερμά τον κ. Καστοριάδη που αποδέχθηκε πρόθυμα την πρόσκλησή μας και εκφράζω την ευχή, η επαφή του με το Πανεπιστήμιο Κρήτης να παραμείνει στο εξής ζωντανή και καρποφόρα.

Δημόσιος και Ιδιωτικός Τομέας: Εννοιολογικές και Λειτουργικές Ασυμμετρίες Κοινωνικής Οργάνωσης

*Τερλεξής Πανταζής**

Με την έντονη τάση που παρατηρείται πρόσφατα σε μερικές ευρωπαϊκές χώρες για επαναϊδιωτικοποίηση επιχειρήσεων, οργανισμών και υπηρεσιών κοινής ωφέλειας και δημόσιας λειτουργικότητας, ξαναμπάνει το θέμα του νομικο-τυπικού προσδιορισμού και της οργανο-λειτουργικής οριοθέτησης του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου.

Η διάκριση υπήρξε παραδοσιακά ακρογωνιαίος λίθος επιστημονικής μεθόδευσης, κοινωνικής ανάλυσης και οργανωτικής πρακτικής. Και αυτό ισχύει τόσο για τη φιλελεύθερη σκέψη όσο και για την σοσιαλιστική πολιτική θεωρία, από τον περασμένο κι όλας αιώνα. Η εδραίωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και η αντίστοιχη δικαιο-πολιτική οργάνωση που τον συνόδευσε, απαιτούσαν μια ξεκάθαρη οριοθέτηση ανάμεσα σ' αυτό που σήμερα ονομάζουμε «ιδιωτική» και «δημόσια» ζωή. Θεσμοθετείται δηλαδή, ή τουλάχιστον επιδιώκεται, μια λεπτή και συχνά αδιάφανη ισορροπία ανάμεσα στις σχέσεις και δραστηριότητες που στηρίζονται στην ελεύθερη και αυτόνομη επιδίωξη του ιδιαίτερου συμφέροντος των ατόμων, από τη μια μεριά, και σ' αυτές που αναπτύσσονται σε άμεση συνάρτηση με κάποια δημόσια αρχή, με την έννοια του ετερόνομου εξουσιασμού της δράσης, από την άλλη.

Από το 19ο αιώνα, η διάκριση αυτή διατυπώνεται συχνότερα, αν και όχι πάντα ευκρινέστερα, με τις έννοιες της «πολιτικής κοινωνίας» και της «κοινωνίας των ιδιωτών». Το νόημα και οι ερμηνείες που δίνονται στις έννοιες αυτές από κλασικούς και σύγχρονους, και από μαρξιστές και φιλελεύθερους, είναι πολλαπλές και, σε πολλά ε-

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Κρήτης.

πίπεδα, απόλυτα αντιφατικές. Και αυτό είναι κατανοητό, αφού οι έννοιες του δημόσιου και ιδιωτικού αποτελούν απλούς ιδεολογικούς προσδιορισμούς. Είναι γι' αυτό έννοιες υποκειμενικά προσδιορισμένες και γι' αυτό με έντονη ιδεολογική υπερφόρτιση. Για να μην εμπλακούμε όμως, πριν ακόμη ξεκινήσουμε σε θεωρητικές συζητήσεις ορισμών, θα μπορούσαμε έτσι κάπως περιοριστικά και λίγο ίσως αυθαίρετα, είναι αλήθεια, να δεχτούμε για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης, ότι οι κοινωνικές σχέσεις διακρίνονται σ' αυτές που αναπτύσσονται ανάμεσα σε *μεμονωμένα άτομα στη βάση του συμβολαίου και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας* (κοινωνία της «ιδιωτικής ιδιοποίησης») και σ' εκείνες που θεσμοθετούνται ανάμεσα *στα άτομα ως φορέων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, από τη μια μεριά και το κράτος* ως εκπροσώπου της δημόσιας βούλησης και του «κοινού συμφέροντος» (της πολιτικής εξουσίας), από την άλλη.

Η συνταύτιση λοιπόν του ιδιωτικού, με την «αστική», δικαιοπρακτική ικανότητα του υποκειμένου, είναι αναπόφευκτη, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, στην περίπτωση αυτή. Στην αστική πολιτική κοινωνία, το ατομικό ή το ιδιωτικό δεν νοείται χωρίς τις οικονομικές του προεκτάσεις. Απ' αυτό ξεπηδούν όλες οι φιλοσοφικές εννοήσεις, οι συνταγματικές προτάσεις και οι κοινωνικοπολιτικές νομιμοποιήσεις. Γι' αυτό δεν είναι απορίας άξιο γιατί, ακόμη και σήμερα, ένα μεγάλο μέρος της (νεο)φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης, εξακολουθεί να στηρίζει τον κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό της σχεδιασμό πάνω σ' αυτήν ακριβώς τη διάκριση. Βαθιά είναι η πίστη λοιπόν, πως μόνο αναγνωρίζοντας τις διαφορετικές αυτές σφαίρες κοινωνικής δραστηριότητας, με την αντίστοιχη λογική τους, είναι δυνατόν να διαφυλάξουμε την ιδιωτική πρωτοβουλία και τα ατομικά δικαιώματα στο σύγχρονο καπιταλισμό.

Τόσο στη δημόσια διοίκηση, όσο και στη μεγάλη ιδιωτική επιχείρηση (και στη γραφειοκρατική οργάνωση δηλαδή και στην τεχνολογία της παραγωγής), επικρατούν το ίδιο πνεύμα ιεράρχησης και οι ίδιες σχέσεις κυριαρχίας. Οι παρατηρούμενες ωστόσο οργανωτικές ή άλλες ομοιότητες ανάμεσα στα δύο συστήματα δράσης, δεν υπονοούν αναγκαστικά και συνταύτιση προθέσεων και συμφερόντων, ιδεολογιών και τρόπων ζωής των αντίστοιχων ομάδων, που τα στηρίζουν. Ο κόσμος της ιδιωτικής επιχείρησης και ο κόσμος της δημόσιας διοίκησης εξακολουθούν, σ' άλλες περιπτώσεις ευκρινέστερα και σ' άλλες δυσχερέστερα, να ξεχωρίζουν μεταξύ τους. Συγχρονικά και διαχρονικά, δημόσια και ιδιωτική οργάνωση δεν ακολουθούν συνήθως κοινή πορεία, ούτε συμπλέουν αρμονικά προς κοινούς σκοπούς. Κι αυτό για πολλούς λόγους.

Η κοινότητα των συμφερόνων ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές συλλογικής οργάνωσης και δράσης, δεν είναι δοσμένη και βέβαια ούτε και επιθυμητή. Ο Max Weber μάλιστα, εναποθέτει τις ελπίδες του για την αποφυγή του εξανδραποδισμού της ανθρωπότητας, στον

οποίο οδηγεί η σύγχρονη κοινωνική οργάνωση, στο διαρκή θεσμικό ανταγωνισμό ανάμεσα στις δύο γραφειοκρατικές δικτυώσεις, τη δημόσια και την ιδιωτική. Σε μια τέτοια αντιπαράθεση δημιουργούνται συνθήκες ανταγωνισμού και ισορροπίας, που αποτρέπουν ή ανατρέπουν τις πολώσεις από μία πιθανή επικράτηση της γραφειοκρατικής λογικής, σ' όλους τους δυνατούς χώρους κοινωνικής δράσης. Ας θυμήσουμε εδώ τα λόγια με τα οποία ο Weber — προφητικά για μερικούς — είχε περιγράψει τους κινδύνους από μια πιθανή ταύτιση της δημόσιας με την ιδιωτική γραφειοκρατία, στην ξεχασμένη σε πολλούς πραγματεία του για το Σοσιαλισμό. (Weber, σ. 219).

Με την εξαφάνιση του ιδιωτικού καπιταλισμού (η γραφειοκρατία) θα παραμείνει η μόνη κυρίαρχη δύναμη. Η ιδιωτική και η δημόσια γραφειοκρατία που τώρα, τουλάχιστο σα δυνατότητα, λειτουργούν η μια ενάντια στην άλλη και αλληλοεξουδετερώνονται, θα αποτελέσουν ένα και μοναδικό σύστημα ιεράρχησης.

Στη σύγχρονή τους εκδοχή, απόψεις αυτής της μορφής, όπως εκφράζονται από πολλούς (νεο)φιλελεύθερους, στηρίζονται στην παρατήρηση ότι το γραφειοκρατικό σύστημα οργάνωσης που αναπτύσσεται στο χώρο της δημόσιας ευθύνης, είναι μειωμένης εκλογικευτικής ικανότητας. Συνήθως χαρακτηρίζεται από στατικότητα, συντηρητισμό, και προπάντων έλλειψη λειτουργικής προσαρμοστικότητας προς τις συνεχώς μεταλλασσόμενες κοινωνικές και τεχνολογικές συνθήκες. Σχετικά μάλιστα μ' αυτό το τελευταίο, ο Γάλλος καθηγητής Michel Crozier, θα ορίσει τη γραφειοκρατία, σαν το οργανωτικό σύστημα «που είναι ανίκανο να προσαρμοστεί, χωρίς να προκαλέσει κρίσεις και στο περιβάλλον του και στις πηγές της συντήρησής του» (σ. 270).

Σε αντίθεση μ' όλα αυτά, η ιδιωτική οργάνωση, εθελοντική και σχετικά αδιαμεσολάβητη, είναι σε γενικές γραμμές απαλλαγμένη από τέτοιου είδους γραφειοκρατικές (ετερόνομες, δημοσιο-νομικές) εμπλοκές. Στις εμπορικές, βιομηχανικές και ευρύτερα επιχειρηματικές δραστηριότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας *επικρατεί το ιδιαίτερο εκείνο ανακαινιστικό υβρίδιο, ο επιχειρηματίας* (με την υλική και πνευματική του υπόσταση) που στη Δύση έπαιξε και υποτίθεται ακόμη ότι παίζει, το ρόλο του ανακαινιστή και του πρωτοπόρου, του μοναδικού στην πραγματικότητα ιστορικού φορέα οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικού μετασχηματισμού.

Τόσο ο Marx όσο και ο Weber, ο καθένας βέβαια από τη σκοπιά του, θα εξάρουν τη συμβολή του επιχειρηματία καπιταλιστή και το επιχειρηματικό πνεύμα του αντίστοιχα, στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν τους παράγοντες της κοινωνικής μετεξέλιξης. Και οι δύο τους όμως, άλλος πολύ (Marx) άλλος λίγο (Weber), επεσήμαναν τις στρεβλώσεις και τους περιορισμούς μιας τέτοιας ανάπτυξης, μέσα σ' αυτά τα πλαίσια. Οι σύγχρονοι κοινωνικοί αναλυτές της αστικής

(φιλελεύθερης) κοινωνικής παράδοσης ωστόσο, δεν βλέπουν στις κρατικές παρεμβάσεις τίποτε άλλο, παρά ένα οργανωμένο σύστημα περιορισμών και ελέγχων, που ακρωτηριάζει την αναγεννητική δύναμη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και εξουδετερώνει τις καινοτομίες του επιχειρηματικού κεφαλαίου και των διαχειριστών του. Παρόμοιες παρεμβάσεις και περιορισμοί έχουν καταλυτικό αντίκτυπο στην προσωπική έκφραση και τη συλλογική ανέλιξη της κοινότητας. Επεξεργάζονται έτσι διαφόρων ειδών πλουραλισμούς και συστήματα προνοιακών συμβάσεων, για να διασφαλίσουν πιο πολλές μορφές επιχειρηματικής δράσης, που με τη σειρά τους θα εξασφαλίσουν συνθήκες και προϋποθέσεις ατομικής ελευθερίας.

Οι κοινωνικές επιστήμες μόλις πρόσφατα άρχισαν να συλλέγουν πολύτιμο υλικό και να κάνουν ευρεία χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας για την επεξεργασία του, ώστε να μελετήσουν σε βάθος το φαινόμενο της εκβιομηχάνισης και γενικότερα του αστικού πολιτισμού. Μέχρι τη στιγμή αυτή ωστόσο, απουσιάζει το ευρύτερο εκείνο ανθρωπολογικό και κοινωνιολογικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο θα στηρίζαμε παρατηρήσεις, που θα πρόσδιναν πληρέστερο νόημα, όχι μόνο στην οργανωτική σχέση ανάμεσα στην ιδιωτική επιχείρηση και στη δημόσια διοίκηση, αλλά και σε γενικότερα θέματα κοινωνικής συμβίωσης και ανάπτυξης. Μια σειρά από ερωτήματα έτσι παραμένουν αναπάντητα, όπως για παράδειγμα: Πού οφείλεται η οικονομική καθυστέρηση ορισμένων «καπιταλιστικών» χωρών και πώς εξηγούνται οι διαφορετικοί ρυθμοί ανάπτυξης στον ευρωπαϊκό χώρο; Οφείλεται στην έλλειψη πρώτων υλών, στη συμπεριφορά του επιχειρηματικού κόσμου, ή σ' ένα κοινωνικό και πολιτιστικό σύστημα που δεν ευνοούσε τις καινοτομίες; Με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό η ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα επηρέασε τη δημόσια επιχείρηση και την κρατική επιχειρηματική παρέμβαση γενικότερα; Ή μήπως συνέβη (και κάτω από ποιες συνθήκες) το αντίθετο; Αναπτύχθηκε δηλαδή αρχικά ένας πατερναλιστικός κρατικός μηχανισμός σε εθνικό επίπεδο, που προθυμοποιήθηκε (συχνά απρόσκλητα) να επέμβει για να προστατεύσει ένα νηπιακό επιχειρηματικό σύστημα καπιταλιστικής έμπνευσης; Ποια η στάση των κοινωνιών απέναντι στις κοινοτομίες και τις αλλαγές που πρότεινε ή επιζητούσε η ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα; Ποια η σχέση ανάμεσα στους ρυθμούς της οικονομικής ανάπτυξης και τις ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις και πολιτικές του συστήματος; Ποιος ο διευθυντικός ρόλος στη σύγχρονη επιχείρηση και ποια ή αντίστοιχη ελεγκτική (ή προωθητική) παρέμβαση του δημόσιου, στις επιχειρηματικές δραστηριότητες;

Τέτοιου είδους ερωτήματα δεν είναι εύκολο να απαντηθούν, χωρίς κανείς να ανατρέξει στα συστήματα αξιών που αντανakλούν και επηρεάζουν την οικονομική βάση στην κάθε συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, από τη μια μεριά, και στις νομικές και λειτουργικές σχέ-

σεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στο επιχειρηματικό μοντέλο διεύθυνσης και το γραφειοκρατικό πρότυπο οργάνωσης, από την άλλη. Το γενικό πάντως συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η αστική (νεο)φιλελεύθερη ανάλυση είναι ότι, ο κίνδυνος από το φαινόμενο του κρατισμού και από όλα όσα αυτό συνεπάγεται, δεν προέρχεται από την επέκταση της μεγάλης ιδιωτικής επιχείρησης, ούτε από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτή. Αντίθετα μάλιστα, στο χώρο της σύγχρονης μεγάλης επιχείρησης, καλλιεργούνται ή είναι δυνατό να καλλιεργηθούν, όλα εκείνα τα λειτουργικά και οργανωτικά *αντισώματα που αποθαρρύνουν, αν δεν απονεκρώνουν, τις ολοκληρωτικές τάσεις της κρατικής γραφειοκρατίας.*

Ο κίνδυνος έτσι για τον ιδιωτικό οικονομικό χώρο, αλλά και για τις προσωπικές σχέσεις γενικότερα, εντοπίζεται στην αλόγιστη υλική και ιδεολογική επέκταση αυτού που συνήθως ονομάζουμε δημόσιο τομέα. Σ' αυτή την άλογη επέκταση ενυπάρχουν όλες οι προϋποθέσεις και εμφανίζονται όλα τα συμπτώματα ενός *επικίνδυνου κρατισμού* με την έννοια της δημοσιοποίησης του ιδιωτικού. Αυτός είναι συνεπώς ο χώρος που θα πρέπει να περιοριστεί και να ελεγχθεί, αν θέλουμε να διασφαλίσουμε την ακεραιότητα, την αυτονομία και την ελευθερία του ανθρώπινου προσώπου. Για το λόγο αυτό, χρειάζεται να οριοθετήσουμε πληρέστερα και να υπερασπιστούμε αποτελεσματικότερα ό,τι ανήκει στον ιδιωτικό τομέα.

Αλλά πόσο πειστική και ρεαλιστική είναι σήμερα μια τέτοια εννοιολογική διάκριση; Πόσο ανταποκρίνεται στις καινούργιες οικονομικές συνθήκες και στις σύγχρονες αντιλήψεις για την ελευθερία και τα δικαιώματα των ανθρώπων ή τις λειτουργίες και το ρόλο της πολιτικής εξουσίας; Πόσο εκφράζει η παλιά εννοιολογική ρητορική τον καινούργιο καταμερισμό εργασίας στις συνθήκες του ώριμου καπιταλισμού; Πόση ιδεολογία και πόση πραγματικότητα εμπεριέχει η συλλογιστική του διαχωρισμού της κοινωνικής δράσης γενικότερα σε ιδιωτική και δημόσια σφαίρα, και παράλληλα, ποια προοπτική ανοίγει αυτή η παραδοσιακή εννοιολογική κωδικοποίηση;

Στις σελίδες που ακολουθούν, θα ήθελα να υποστηρίξω ότι η διάκριση που γίνεται ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό στον (κρατικό) καπιταλισμό (στην παραδοσιακή του μορφή), *έπαψε πια να εκφράζει μια ζωντανή και αδήριτη πραγματικότητα. Το ίδιο παραπειστική είναι και η δήθεν απορρόφηση της πολιτικής κοινωνίας (του Κράτους) από την κοινωνία των ιδιωτών (την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου), που είχε κάποτε υποσχεθεί ο σοσιαλισμός.* Μαρξιστές και μη, για διαφορετικούς ο καθένας λόγους, έχουν αρχίσει ήδη να συνειδητοποιούν ότι μια τέτοια διάκριση ή συνταύτιση στον καπιταλισμό ή στο σοσιαλισμό, δεν είναι δυνατό να εκφράζει, με τον τρόπο που συνήθως διατυπώνεται, τις κοινωνικές μεταλλαγές που έχουν στο μεταξύ συνελεστεί στα αντίστοιχα οικονομικοπολιτικά συστήματα (Πουλαντζάς, Τσουκαλάς, Ανδριανόπουλος). Θα πρέπει λοιπόν να

προσαρμοστεί στα καινούργια δεδομένα ή να εγκαταλειφθεί.

Ο κρατικός παρεμβατισμός, ο κοινωνικός, ή κρατικός κορπορατισμός, το πνεύμα του γραφειοκρατισμού, η σύγχρονη τεχνολογία και ο καινούργιος καταμερισμός εργασίας, έχουν διαβρώσει τις παραδοσιακές (αστικές) οριοθετήσεις και τις νομικές (συνταγματικές) καταχωρήσεις, ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο. Το Κράτος Πρόνοιας του μεσοπολέμου έχει πάρει διαφορετικές σήμερα διαστάσεις, απ' αυτές που είχαν αρχικά οριοθετηθεί. Η σχετική «δημοσιοποίηση» της ιδιωτικής επιχείρησης, με τη μορφή της μετοχικής εταιρείας, με όλες τις σχετικές διασφαλίσεις από το δημόσιο, έχει συμβάλει αποφασιστικά σ' αυτή τη μεταλλαγή. Ανάλογα θα πρέπει να αξιολογηθεί και η «ιδιωτικοποίηση», έστω και με όρους, της δημόσιας επιχείρησης, με όλες τις μορφές κοινωνικοποίησης, που οργανώνεται και λειτουργεί λίγο-πολύ, πάνω στις αρχές της ιδιωτικής εκμετάλλευσης.

Στην ίδια κριτική θα πρέπει να υποβάλλουμε και μερικές από τις βασικές θέσεις της σοσιαλιστικής πρότασης, που αφορά την απελευθέρωση του ετερόνομου «ιδιωτικού ανθρώπου» από την κυρίαρχη πολιτική εξουσία, όπως διατυπώνονται στο Μαρξισμό-Λενινισμό. Ο κρατικός σοσιαλισμός απέτυχε μέχρι τώρα να διαχωρίσει την τεχνικο-διευθυντική λειτουργία της παραγωγής από τη δημοσιο-γραφειοκρατική οργάνωση της κομματικής εξουσίας. Δεν κατάφερε να απολιτικοποιήσει την πρώτη για να καταργήσει τη δεύτερη, όπως είχε αρχικά διακηρύξει.

Ας σημειώσω τέλος ότι η επιχειρηματολογία που θα αναπτύξω και τα στοιχεία στα οποία θα αναφερθώ σε ό,τι ακολουθεί, θα μπορούσαν να τοποθετηθούν σε δυο διαφορετικά επίπεδα. Για την περίπτωση του (κρατικού) καπιταλισμού σε ένα εμπειρικο-πρακτικό μάλλον, παρά νομικο-θεωρητικό επίπεδο. Κι αυτό γιατί η θεωρητική και η νομικο-θεσμική επένδυση των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό, αποτελούν εμφανείς, αλλά κυρίως αφανείς, επικαλύψεις οικονομικών σχέσεων σε επίπεδο αγοράς. Για την περίπτωση του (κρατικού) σοσιαλισμού αντίθετα, μπορεί να αρχίσουμε με μια θεωρητική πολιτικο-διοικητική αναφορά, που κατά τη γνώμη μου διαπερνά το πρόβλημα που συζητάμε στον πυρήνα του.* Στον (υπαρκτό) σοσιαλισμό όλα ξεκινούν από οικονομικές προτάσεις, με εκτεταμένη ιδεολογική επένδυση, για να καταλήξουν σε πολιτικά, υπερδομικά προβλήματα, αφού οι διευθετήσεις — θεσμοθετήσεις της βάσης θεωρούνται δεδομένες και αδιαπραγμάτευτες. Αυτή η προσέγγιση και η ανάλογη εννοιολογική επένδυση που τη συνοδεύει, προδιαγράφουν και τις αφετηρίες του προβλήματος: για τον καπιταλισμό στη βάση του οικονομικές, για το σοσιαλισμό κυρίως πολιτικές.

* Για το δημόσιο και ιδιωτικό τομέα στο μαρξισμό και τον υπαρκτό σοσιαλισμό, σ' ένα από τα επόμενα τεύχη.

Φυσικά στη σύντομη αυτή παρουσίαση του θέματος κάθε αξίωση για βαθιά και συστηματική ανάλυση του φαινομένου, θα ήταν τουλάχιστον υποκριτική. Εδώ απλώς οριοθετούμε συνοπτικά το πρόβλημα, χωρίς να εξαντλούμε όλες του τις διαστάσεις.

Το Δημόσιο και το Ιδιωτικό στον Καπιταλισμό

Αρχίζουμε λοιπόν από τη διαπίστωση ότι τα όρια ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, όπως οριοθετούνται από τη νομική σκέψη και την πολιτική θεωρία έχουν χάσει από καιρό την καθαρότητά τους, αν και διατηρούν ακέραια τη σκοπιμότητά τους. Πολλές από τις λειτουργίες (εξουσίες, διαμεσολαβήσεις, υπηρεσίες) που παραδοσιακά αναλαμβάνονταν από το (ή ανήκαν στο) δημόσιο τομέα, σήμερα εξυπηρετούνται από ιδιωτικές επιχειρηματικές παρεμβάσεις και συμφέροντα. Η κυβέρνηση αναθέτει σε ιδιωτικές οργανώσεις, (γραφεία, εταιρείες, ινστιτούτα, βιομηχανίες, συνεταιρισμούς, ιδρύματα κ.λ.π.), την εκτέλεση «δημόσιων έργων», όπως αμυντικά συστήματα, προμήθειες υλικού, χωροταξικά σχέδια, λιμενικές εγκαταστάσεις, αρδευτικά έργα, ερευνητικά ή εκπαιδευτικά προγράμματα κ.λ.π. Αλλά και σε καθημερινό επίπεδο, ένας μεγάλος αριθμός από δημόσιες εξουσιοδοτήσεις προς ιδιώτες, δεν αποτελούν στην ουσία τίποτε άλλο, παρά επέκταση του δημόσιου χώρου. Εγγυητικές επιστολές, βεβαιώσεις και άλλου είδους συστάσεις (ιατρικές γνωμοδοτήσεις, επικυρώσεις εγγράφων, βεβαιώσεις ερευνητικής απασχόλησης, διδακτικής εμπειρίας, υποτροφιών ή άλλων διακρίσεων κ.λ.π.), που πολλές δημόσιες ή ημικρατικές υπηρεσίες (δικαστήρια, εκπαιδευτικά ή νοσηλευτικά ιδρύματα) ζητούν από τους ενδιαφερόμενους, είναι μερικά παραδείγματα «λαθραίας» *δημοσιοποίησης του ιδιωτικού*, που περνούν συνήθως απαρατήρητα. Παράλληλα, διάφορες πολιτιστικές, εκπαιδευτικές, ερευνητικές, επιστημονικές, κοινωνικές ή εθνικές δραστηριότητες και λειτουργίες, οργανωμένες πάνω σε καθαρά ιδιωτική βάση, μπαίνουν κάτω από την προστασία και το νομικό κύρος του δημοσίου, συνήθως με το χαρακτηρισμό της «μη κερδοσκοπικής» δραστηριότητας.

Αλλά και το αντίθετο είναι επίσης σωστό. Πολλές κυβερνητικές ή δημόσιες λειτουργίες δεν είναι τίποτε άλλο από όργανα και υπηρεσίες, που, στη χειρότερη περίπτωση, εξυπηρετούν μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις ή οργανωμένα συμφέροντα, και στην καλύτερη, επιμέρους κοινωνικά στρώματα ή συντεχνιακές ομάδες. Δαπανώνται, για παράδειγμα, κολοσσιαία ποσά για κρατικά ερευνητικά προγράμματα, από τα οποία κυρίως επωφελούνται μεγάλες εταιρείες ή μονοπώλια, όπως συνήθως συμβαίνει στον τομέα των πετροχημικών, της αεροναυπηγικής, των τηλεπικοινωνιών, της πληροφορικής και άλλου. Χορηγούνται τεράστια ποσά σε συγκεκριμένες ιδιωτικές βιο-

μηχανίες και εμπορικές επιχειρήσεις, με τη μορφή άμεσων ή έμμεσων απαλλαγών, μειωμένων τιμολογίων για την αγορά πρώτων υλών και τη μίσθωση υπηρεσιών που ανήκουν στο ή παράγονται από το δημόσιο και προσφέρονται με δαπάνες του δημοσίου. Παρέχονται πιστωτικές διευκολύνσεις από κρατικά ή ημικρατικά τραπεζικά ιδρύματα, αναβαθμίζονται αστικές περιοχές, κατασκευάζονται υλικοτεχνικές υποδομές και χορηγούνται κρατικές επιδοτήσεις από τις οποίες επωφελούνται μεμονωμένες ομάδες ή μερίδες πληθυσμού.

Και εδώ, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, δεν μιλάμε για κοινωνικές υπηρεσίες και κρατικές παροχές που, σύμφωνα με τη σύγχρονη αντίληψη περί δικαίου και ίσων ευκαιριών, παρέχονται από την πολιτεία προς όφελος του κοινωνικού συνόλου ή των «μη προνομιούχων» στρωμάτων. Μερικές έτσι από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες, δεν θα ήταν δυνατόν να επιβιώσουν σαν καθαρά ιδιωτικές επιχειρήσεις, χωρίς την πελατεία και την προστατευτική πολιτική του δημοσίου. Παράλληλα, κόμματα και κυβέρνηση δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν, χωρίς να εξασφαλίσουν ευνοϊκές πελατειακές σχέσεις με ορισμένα επαγγελματικά ή ταξικά στρώματα του εκλογικού σώματος και μερίδες του επιχειρηματικού κεφαλαίου.

Αλλά η αβεβαιότητα των ορίων των σχέσεων και η σύγχυση των όρων της συνδιαλλαγής δεν αφορούν και δεν περιορίζονται, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, στο οικονομικό μόνο τομέα. Έχουν σοβαρές συνέπειες πάνω στη μορφή και τη φύση της εξουσίας, καθώς και στις διαπροσωπικές σχέσεις των καθημερινών μας συναλλαγών. Στο βαθμό που ο διαχωρισμός ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό χάνει την πρωταρχική του σημασία, οι επιτελικές και εκτελεστικές μονάδες του κρατικού μηχανισμού παύουν να αποτελούν ένα ιδιαίτερα (και ιδιόμορφα) συνεκτικό, επομένως και ελέγξιμο, σύνολο στοιχείων μέσα σ' ένα πολυμορφικό, πλουραλιστικό, οργανωτικό σύστημα διοίκησης. Στη σύγχυση που επικρατεί, η σύγχρονη οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία βρίσκει εύκολα το δρόμο της στην κορυφή ή τα κέντρα της πολιτικής εξουσίας.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η πολιτική εξουσία αλώνεται από την οικονομική δύναμη. Σημαίνει ωστόσο ότι διαμορφώνεται μια καινούργια ισορροπία δυνάμεων και συντάσσεται μια αντίστοιχη ηγεμονική κυριαρχία, πέρα και πάνω από τις αναγνωρισμένες αρχές και τις κατοχυρωμένες θέσεις της οποιασδήποτε έννομης τάξης. Εδραιώνονται μ' αυτό τον τρόπο διάφορες μυστικές, αδιαφανείς συμμαχίες ανάμεσα σε ανομολόγητα ιδιωτικά συμφέροντα και σε επιμέρους κρατικά επιτελεία δημόσιας ευθύνης. Ο Γκράμσι, για παράδειγμα, αναφέρει τον *ελευθεροτεκτονισμό*, σαν μια εθελοντική (ιδιωτική) καθαρά οργάνωση, που ωστόσο είχε διεισδύσει στον κρατικό μηχανισμό του ιταλικού κράτους της εποχής του και κατάφερε να γίνει ρυθμιστικός παράγοντας της δημόσιας ζωής. Σ' ένα του άρθρο στο *Stato Operaio* με τίτλο, *Η Φασιστική Οργάνωση του Κράτους*, γρά-

φει: «Τι σημαίνει στην Ιταλία να παλεύεις στον ελεύθερο τεκτονισμό; Σημαίνει να παλεύεις ενάντια στη γραφειοκρατία που στη μερινή της κατάσταση αποτελεί έναν παράγοντα ισορροπίας που πέτυχε η αστική τάξη στη διάρκεια της αργής οικοδόμησης του ενιαίου ιταλικού κράτους. Σημαίνει να αλλάξεις τα πολιτικά και εδαφικά κριτήρια με τα οποία συντελείται η στρατολόγηση της γραφειοκρατίας».

Ύστερα απ' όλα αυτά, δύσκολα μπορεί κανείς να υποστηρίξει την ορθότητα και να στηριχθεί στις δυνατότητες των «αντισταθμιστικών δυνάμεων», τύπου Γκάλμπραιθ. Τα διάφορα κέντρα δύναμης παύουν να βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους. *Η εξουσία αντί να κατανέμεται ανάμεσα σε ορατά και θεσμισμένα κοινωνικά σύνολα και ομάδες, συστοιχίζεται ή και μονοπωλείται από κρυφές και αθέσιμες συμμαχίες συμφερόντων.* Η κοινωνική ισχύς συσπειρώνεται σε ανεξέλεγκτους πόλους δύναμης, μέσα από ένα ευρύ και σκοτεινό πλέγμα μυστικών διαπραγματεύσεων και συμφωνιών. Υπονομεύεται μ' αυτό τον τρόπο η υποτιθέμενη ή διακηρυσσόμενη κοινωνική ισορροπία, με την έννοια της ισονομίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης κτλ..

Σ' αυτό το καθεστώς της ασταθούς ισορροπίας αντιμέτωποι βρίσκονται, από τη μια μεριά τα συμφέροντα και η λογική της μεγάλης συλλογικότητας, δημόσιας ή ιδιωτικής, με κρυφές ή φανερές συστοιχίσεις νομιμότητας (πάρασικονομία, παρακράτος, παρανομική), και από την άλλη οι άγραφες ή καταγραμμένες ανάγκες, οι επιθυμίες και τα όνειρα του ιδιαίτερου και γι' αυτό, μοναχικού ανθρώπου. Οι ελεγκτικές δυνάμεις, θεσμικές ή άτυπες, αδυνατούν να προσφέρουν προστασία ενάντια σ' ένα διαρκώς ογκούμενο ρεύμα μαζικότητας και απανθρωπισμού. Συχνά εξαφανίζονται ακόμη και οι στοιχειωδέστερες ανταγωνιστικές αρχές της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, πάνω στις οποίες το σύστημα της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας είχε κάποτε στηρίξει το όραμα της αναβάθμισης και της εξέλιξής του. Κάτω από τέτοιες συνθήκες όλοι μας υποχρεωτικά γινόμαστε απλά εξαρτήματα, μέσα σ' ένα μαζικό και αφηρημένο σύστημα κοινωνικής συναλλαγής, χωρίς πραγματικό ιδιωτικό χώρο για τυχόν υποχώρηση, συσπείρωση και άμυνα. Και όλα αυτά, όταν οι τεχνικές δυνατότητες του βιομηχανικού πολιτισμού, με προάρχουσα την επιστήμη της πληροφορικής, προσφέρονται όσο ποτέ άλλοτε όχι μόνο στον αφανισμό αλλά και στην εδραίωση προϋποθέσεων της προσωπικής μας ελευθερίας.

Η σύμμιξη λοιπόν του ιδιωτικού με το δημόσιο, καταλήγει σε πλέγματα κανονιστικών ρυθμίσεων και σε θεωρητικές αρθρώσεις ιδεολογημάτων που, ενώ φαινομενικά στηρίζονται στην πολυμορφία των απόψεων και των αποφάσεων, δηλαδή στον πολυκεντρισμό, καταλήγουν στην ουσία σε ολοκληρωτικό σχεδιασμό της προσωπικής μας ζωής. Επιβάλλεται μ' αυτό τον τρόπο μια *συγκεντρωτικά διάχυ-*

τη *εξουσία*, με όλες τις ιδεολογικές παραμορφώσεις που συνεπάγονται: στο όνομα της όποιας νομιμότητας, αποτελεσματικότητας ή ορθολογικότητας *καταλήγει* η κοινωνική ρύθμιση και στηρίζεται σε μια *παρανοϊκή εκλογίκευση* του συστήματος. Στο όνομα έτσι, αυτής της εκλογίκευσης και συνεπώς αυτής της νομιμότητας, η εξουσία, με διαφορετική κάθε φορά μορφή και σύνθεση:

- υποχρεώνει τους ασθενείς στα νοσοκομεία να ξυπνούν στις έξι, στο όνομα λειτουργικών αναγκαιοτήτων.
- επιτρέπει τη διαφήμιση τσιγάρων, ενώ έχουν εντοπιστεί καρκινογόνες ουσίες στον καπνό, στο όνομα οικονομικών σκοπιμοτήτων.
- χορηγεί υποτροφίες και βοηθήματα για επιλεγμένους επιστημονικούς κλάδους και εξειδικεύσεις ή για υποψηφίους μιας συγκεκριμένης κοινωνικής προέλευσης, στο όνομα μιας εθνικής ερευνητικής πολιτικής.
- εγκρίνει την κατασκευή ανθυγιεινών χώρων εργασίας ή πολυκατοικιών χωρίς χώρους στάθμευσης, στο όνομα της ταχύρρυθμης ανάπτυξης των αστικών κέντρων.
- κτίζει λαϊκές κατοικίες σε υποβαθμισμένες περιοχές ή με ακατάλληλες προδιαγραφές, στο όνομα της άμεσης επίλυσης χρόνιων στεγαστικών προβλημάτων.
- επιτρέπει την κατασκευή ξενοδοχειακών συγκροτημάτων και τουριστικών εγκαταστάσεων, που ευνοούν συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα ορισμένων γεωγραφικών περιοχών, σε βάρος άλλων, στο όνομα της ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας.

Ο κατάλογος είναι ατέλειωτος. Αν τώρα κάποιος μας έλεγε πως όλες αυτές οι ρυθμίσεις πηγάζουν από την ίδια αρχή, την ίδια κεντρική εξουσία, μ' ένα συγκεκριμένο αναπτυξιακό σχέδιο και ιδεολογικό σκεπτικό, τότε και μεις θα λέγαμε πως η ελευθερία του ατόμου και η πρόοδος του τόπου έχουν ασφαλώς υποθηκευτεί. Κάτι τέτοιο όμως δύσκολα στοιχειοθετείται. Στην επιφανειακά πολυφωνική μας κοινωνία και στη φαινομενικά πολυκεντρική διάταξή της, καλλιεργείται η εντύπωση, ή προπαγανδίζεται η βεβαιότητα, ότι η κοινωνική δύναμη δεν βρίσκεται στα χέρια μερικών μόνο κέντρων εξουσίας. Εύκολα περνάει η άποψη ότι η εξουσία κατανέμεται, όχι ίσως πάντα ακριβοδίκαια, ισομερώς, αλλά οπωσδήποτε ευδιάκριτα και αδιάκριτα, ανάμεσα σε μια μεγάλη ποικιλία από διεκδικητικές ομάδες και κοινωνικά στρώματα. Ομάδες και στρώματα καλύπτουν ολόκληρο το κοινωνικό φάσμα και ανήκουν τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο.

Παράλληλα, η διαδικασία της κατανομής υπόκειται σε θεσμοθετημένους ή άτυπους ελέγχους χειραφέτησης. Περνάει μέσα από διαμεσολαβητικούς μηχανισμούς προλείανσης και εξισορρόπησης και από πολλαπλά φίλτρα ανταγωνισμού και αντιπαράθεσης. Η κυριαρχία στο μεγαλύτερο μέρος της και για τους πιο πολλούς αν-

θρώπους, χυμένη στα κοινωνικά καλούπια, παύει τότε να είναι ορατή σαν τέτοια. Ο πολιτικός χαρακτήρας του κρατικού καταναγκασμού γίνεται αγνώριστος, κάτω από τις παραμορφωτικές διαδικασίες μιας κοινωνικής συναίνεσης, παραπλανητικά διαμορφούμενης.

Η φυσική βία στην καθημερινή άσκηση της εξουσίας παύει να ενεργοποιείται από αυθαίρετα ή ανεύθυνα όργανα δημόσιας τάξης, όπως στο παρελθόν. Αυτό βέβαια δεν την κάνει λιγότερο από τα πρώτα καθοριστική, για την ανθρώπινη συμπεριφορά και την κοινωνική στάση. Νομιμοποιημένη με μεθοδεύσεις κοινωνικής συναίνεσης, η κάθε είδους βία υποβόσκει στις τεχνικές της σύγχρονης πληροφορικής και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Εξακολουθεί να είναι ενσωματωμένη στα πλέγματα των πειθαρχικών και ιδεολογικών οργάνων αυτού που γενικά ονομάζουμε «δημόσιο λειτούργημα», «κοινό συμφέρον», «εθνική συνείδηση». Η βία ενυπάρχει στη λογική και στα όργανα που συνθέτουν και αναπαράγουν την υλικότητα του κοινωνικού σώματος, πάνω στο οποίο αποτυπώνεται η κυριαρχία, ακόμα κι όταν αυτή η κυριαρχία δεν ασκείται έντονα απ' ευθείας, αλλά έμμεσα, διακριτικά.

Από τη στιγμή αυτή, η λογική της διεύθυνσης των κοινωνικών δραστηριοτήτων από μηχανισμούς και κέντρα απόφασης αυτής της σύνθεσης και αυτού του προσανατολισμού, μετατρέπεται σε λογική αυτής της ίδιας της κοινωνίας. Οι απαντήσεις που δίνονται σ' όλα τα επίπεδα του κοινωνικού προβληματισμού, διαμορφώνονται μέσα σ' αυτά τα σημασιολογικά πλαίσια και με αυτές τις μεθοδεύσεις. Έξω από τα πλαίσια και τις μεθοδεύσεις αυτές παραμένει μόνο ένας περιορισμένος αριθμός σχέσεων και αποφάσεων, που δεν απειλούν, τουλάχιστον όχι επικίνδυνα, τις οργανωτικές προϋποθέσεις και τις βασικές αρχές του συστήματος. Το άτομο, για παράδειγμα, μπορεί να επιλέξει σε ποια εταιρεία θα γίνει υπάλληλος (κι αυτό όχι πάντα ή τουλάχιστον κάτω από ορισμένες μόνο προϋποθέσεις). Δεν έχει λόγο όμως για το ποιες βιομηχανίες θα ιδρυθούν και ποιες θα πάψουν να υπάρχουν. Το ίδιο περιορισμένες και παραπλανητικές είναι και οι επιλογές του τηλεθεατή. Οι διαφορές από κανάλι σε κανάλι και ακόμη από κρατικό σε ιδιωτικό σταθμό και όταν υπάρχουν, δεν είναι πάντα ουσιαστικές, ούτε μακρόβιες. Ο μηχανισμός νομιμοποίησης του τηλεοπτικού σταθμού και στη μια και στην άλλη περίπτωση, ελέγχεται, άμεσα ή έμμεσα (και οπωσδήποτε σε τελική ανάλυση), από κάποια δημόσια αρχή ή κάποιο πολιτειακό φορέα. Αλλά μήπως μπορεί ο πελάτης των σιδηροδρόμων ή των αεροπορικών εταιρειών να αντιδράσει αποτελεσματικά, για κάτι που τον ενοχλεί ή δεν του αρέσει; Σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις απουσιάζουν οι εναλλακτικές λύσεις, αφού όπου ατονεί το ιδιωτικό μονοπώλιο, επεμβαίνει το κρατικό και όπου απουσιάζει το συντεχνιακό συμφέρον, εμφανίζεται το εθνικό (συνήθως με τη μορφή του κρατικού κορπορατισμού).

Ο σπουδαστής βρίσκεται περίπου στην ίδια θέση με τον επιβάτη του σιδηροδρόμου, του αεροπλάνου ή του τηλεθεατή. Είναι υποχρεωμένος να περάσει μέσα από αυστηρά προκαθορισμένα στάδια εκπαίδευσης, κομμένα και ραμμένα στα μέτρα των παραγωγικών αναγκών και των πολιτιστικών σκοπιμοτήτων του συστήματος. Άλλη διέξοδος δεν υπάρχει. Προκειμένου να ενταχθεί με επιτυχία στο σύστημα, πρέπει να γίνει κάτοχος κάποιου εμπορεύσιμου και ανταλλάξιμου εργαλείου ζωής, ενός *πτυχιακά βεβαιώσιμου ρόλου*, που τον καθιστά και θεσμικά ένα λειτουργικά χρήσιμο εργαλείο παραγωγής και αναπαραγωγής του συστήματος. Η εθελοντική δράση, με την έννοια της ελεύθερης επιλογής, περιορίζεται έτσι στο έπακρο, αφού η κοινωνική επιτυχία εξισώνεται με την εναρμόνιση (επιτυχή προσαρμογή) της ιδιαιτερότητας στις επιβαλλόμενες ανάγκες της συλλογικότητας (μαζικότητας). Και όσο καλύτερα οργανωμένη εμφανίζεται μια κοινωνία, τόσο πιο λεπτομερειακά καθορισμένη η προσωπική δραστηριότητα (ο ιδιωτικός χώρος) των μελών της.

Πληθώρα όμως κανονισμών και νόμων δεν σημαίνει με κανένα τρόπο υπερνομίκευση και ενδεχομένως υπερλογικότητα (έστω και στην τυπική της εκδοχή) των οργανωτικών δομών και των παραγωγικών σχέσεων. Αντίθετα, η φρενιτιώδης επέκταση του δημόσιου χώρου, συνήθως υπονοεί (ή συνοδεύεται από) αύξηση της κοινωνικής δράσης, με ελαττωμένη νομιμότητα. Στον πολιτικό χώρο αυτό σημαίνει την αυτονόμηση του κρατικού παρεμβατισμού και την ταυτόχρονη μετατόπιση της πολιτικής υπευθυνότητας αρχικά, α) από το Κοινοβούλιο στην Κυβέρνηση (που στην περίπτωση αυτή εμφανίζεται σαν εκφραστής του εθνικού συμφέροντος και κηδεμόνας του) και στη συνέχεια, β) από την Κυβέρνηση (θεσμικά ασταθή, αφού είναι συνεχώς εκτεθειμένη σε εναλλασσόμενες πολιτικές συμμαχίες) στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, που περισσότερο από κάθε άλλο εξασφαλίζουν τη σταθερότητα και τη συνέχεια του κράτους (Φεραγιόλι, σ. 37).

Η δημοσιοποίηση έτσι του ιδιωτικού (ή μάλλον η κατάληψή του από το δημόσιο), κάτω από τις συνθήκες και με τους όρους που συντελείται, αντί να φέρνει πλησιέστερα τον πολίτη στον κοινωνικό προβληματισμό και επομένως στη συλλογική δράση, τον απομακρύνει από αυτόν και τον απομονώνει. *Πρόκειται έτσι για μια νόθα παγκοσμιότητα*, που συντελείται στ' όνομα της εκδημοσίευσης του ιδιωτικού (μέσα συνήθως από πολιτικές εθνικοποίησης, κοινωνικοποίησης, κρατικοποίησης), που δεν αποβλέπει, ή τουλάχιστον δεν καταλήγει, στην απελευθέρωση της ανθρώπινης ιδιαιτερότητας, αλλά στην επιβολή της δημόσιας ετερότητας.

Πόσο διαφορετική είναι η Δημόσια Οργάνωση από την Ιδιωτική Επιχείρηση

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να δικαιολογήσω γιατί σε μια συζήτηση για το ιδιωτικό και το δημόσιο επικεντρώνουμε την προσοχή μας στην επιχειρηματική δραστηριότητα. Αυτό πιστεύω γίνεται γιατί στα πλαίσια του καπιταλισμού, δεν υπάρχει ιδιωτικός χώρος, χωρίς επιχειρηματική πρωτοβουλία. Ούτε υπάρχει ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα, χωρίς αντίστοιχη κοινωνική υποδομή και χωρίς κρατική διασφάλιση των αναγκαίων προϋποθέσεων για την εδραίωση μιας τέτοιας υποδομής. Έτσι, ο επιχειρηματικός χώρος και γενικότερα ο χώρος της αγοράς, είναι αυτός στον οποίο περισσότερο από κάθε άλλον δοκιμάζονται τα όρια και η αντοχή της διάκρισης ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό.

Αυτή η θέση ξεκινάει από τη σκέψη ότι περιορισμοί της ιδιωτικής επιχείρησης, καταλήγουν στην πραγματικότητα σε περιορισμούς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που με τη σειρά τους οδηγούν στον ακρωτηριασμό ενός μεγάλου μέρους αυτού που η αστική πολιτολογία ονομάζει «ατομικές ελευθερίες». Η έννοια της ιδιοκτησίας πάντως, δεν είναι απαραίτητο να συνδεθεί με την έννοια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αν και η δεύτερη, κάτω από τις σημερινές κοινωνικοπολιτιστικές συνθήκες, θεωρείται προϋπόθεση ή κατάληξη της πρώτης. Ιδιωτικός λοιπόν και δημόσιος χώρος, απ' αυτήν την άποψη, εκφράζονται στην αντιπαράθεση της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας με την κρατική οργάνωση και τη δημόσια επιχείρηση. Και μ' αυτή την παρατήρηση θα προχωρήσω στις διαφορές και τις πιθανές επικαλύψεις ανάμεσα στην καπιταλιστική επιχείρηση και τη δημόσια διοίκηση.

Συχνά παρατηρείται ότι, αντίθετα μ' αυτά που υποστήριξε ο Weber, ο κατεξοχήν θεωρητικός της «δημοσιοποίησης» της δράσης (και συνεπώς της γραφειοκρατικοποίησης του κόσμου), η κρατική οργάνωση και η δημόσια επιχείρηση ακολουθούν διαφορετικές αρχές διοίκησης και λειτουργίας, από ό,τι η ιδιωτική διεύθυνση και διαχείριση. Ο τρόπος ιδιαίτερα, με τον οποίο παίρνονται οι αποφάσεις, στα πλαίσια της κρατικής διοίκησης και της δημόσιας επιχείρησης, διαφέρει ριζικά απ' αυτόν των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Η ανάπτυξη συνεπώς και η εξέλιξη των αντίστοιχων διοικητικών και επιχειρησιακών διαδικασιών, διαφέρει ανάλογα.

Μερικές σύγχρονες ιστορικές μελέτες στηρίζονται σ' αυτές ακριβώς τις παρατηρήσεις, για να αποδείξουν ότι η ιδιωτική επιχείρηση δεν αναπτύσσεται παράλληλα και στον ίδιο βαθμό με τη δημόσια ή κρατική οργάνωση. Στη Γαλλία και την Πρωσία, για παράδειγμα, στα πρώτα βήματα της καπιταλιστικής τους ανάπτυξης, η εδραίωση αυτού που σήμερα ονομάζουμε Κράτος και κρατική γραφειοκρατική

οργάνωση είχαν κατά κάποιο τρόπο προηγηθεί της καπιταλιστικής επιχείρησης, με τη μορφή της εκτεταμένης βιομηχανικής οργάνωσης. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι αυτή η τελευταία υπήρξε αποτέλεσμα της αστικής, αντιφεουδαρχικής επανάστασης, όπως και το αστικό ή εθνικό κράτος. Στη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες παρατηρείται μια αντίστροφη εξέλιξη. Εδώ η κρατική επιχειρηματική οργάνωση δεν ακολούθησε την οικονομική έκρηξη του ιδιωτικού κεφαλαίου. Παρέμεινε περιορισμένη στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας και σχεδόν υποτυπώδης στις Ηνωμένες Πολιτείες, για μεγάλα χρονικά διαστήματα της εθνικής τους εξέλιξης.

Στον ιδιωτικό τομέα, η εκμετάλλευση των παραγωγικών πηγών υπακούει στη λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους. *Κέρδος και ταξική εκμετάλλευση* (Marx), *εκλογίκευση και αποτελεσματικότητα* (Weber), αποτελούν τα βασικά στοιχεία της κεφαλαιοκρατικής οικονομικής διαδικασίας. Οι διαστάσεις των οικονομικών και οργανωτικών αυτών παραμέτρων, σημασιοδοτούν τη λογική και την ηθική της παραγωγής των αγαθών. Ούτε ο καπιταλιστής, αλλά ούτε και ο εργάτης έχουν την πολυτέλεια να αγνοήσουν αυτή τη λογική ή να παραβούν αυτή την ηθική, χωρίς σοβαρές συνέπειες στους ρυθμούς και τα μεγέθη της παραγωγής.

Στο δημόσιο τομέα ωστόσο, όπως έχει εξελιχθεί στο σύγχρονο καπιταλισμό, φαίνεται να επικρατούν άλλες αρχές και άλλη λογική, που κάνουν τις οργανωτικές και παραγωγικές διαδικασίες να διαφέρουν απ' αυτές του ιδιωτικού τομέα. Οι βασικές διαφορές και το σκεπτικό που συνήθως αναφέρονται στη διεθνή βιβλιογραφία αφορούν τα εξής:

— Ο επιχειρηματίας καπιταλιστής βρίσκεται κάτω από τη συνεχή απειλή της απώλειας κέρδους ή ακόμη και της πτώχευσης. Δεν συμβαίνει το ίδιο με το διευθυντή της δημόσιας επιχείρησης. Παράλογες αποφάσεις ή άστοχες ενέργειες από τη μεριά της κρατικής διεύθυνσης, λόγω των κίριων οικονομικών τομέων, που συνήθως ελέγχει, μπορεί να καταλήξουν ακόμα και σε παράλυση κοινωνικών υπηρεσιών υψίστης σημασίας. Το κόστος ωστόσο, μιας πιθανής επιχειρηματικής αποτυχίας δεν είναι προσωπικό. Η πιθανή πτώχευση μιας δημόσιας επιχείρησης δεν έχει κανένα νόημα και τις περισσότερες φορές δεν θίγει τα προσωπικά συμφέροντα των ηγετικών στελεχών. *Η ευθύνη στο δημόσιο είναι συλλογική, και στη χειρότερη περίπτωση πολιτική, πράγμα που σημαίνει ότι δύσκολα εντοπίζεται.*

— Καμιά ιδιωτική επιχειρηματική μονάδα δεν μπορεί να αποφύγει τις ζημιές και πιθανώς τη χρεωκοπία, παρά μόνο αν ενεργεί σύμφωνα με τις αρχές της μεγιστοποίησης του κέρδους. Ο δημόσιος τομέας αντίθετα λειτουργεί σε εντελώς διαφορετικές βάσεις.

Μπορεί να μεταθέτει σχεδόν επ' αόριστο παρόμοιες συνέπειες, καταφεύγοντας ανάμεσα στ' άλλα και σε διαπραγματεύσεις με τους ενδιαφερόμενους κοινωνικούς φορείς ή με την πολιτική ηγεσία. Η

επιτυχία των διαπραγματεύσεων τις περισσότερες φορές δεν εξαρτάται από τη λογικότητα ή σχετικότητα των επιχειρημάτων, αλλά από την επιφάνεια της λαϊκής βάσης της πολιτικής ηγεσίας και τη συναινεση που κατορθώνει να συσσωρεύσει, στα πλαίσια της κοινωνικής αντιπαλότητας.

Ο κρατικός διευθυντής, μόνιμος υπάλληλος ή πολιτικός εγκάθετος, είναι φυσικό να προσπαθεί να αποφύγει τις ευθύνες για ενέργειες που, ενώ θα μπορούσαν να προάγουν τους σκοπούς της επιχείρησης, θα ήταν δυνατό, ωστόσο, παράλληλα να προκαλέσουν ή να συμβάλουν σε κάποια γενικότερη πολιτική κρίση, με αποδέκτη την υπεύθυνη κυβέρνηση και πιθανόν αστική ή ποινική ευθύνη για τον ίδιο. Αν τώρα συνδέσουμε την ενστικτώδη αποφυγή ευθυνών από κάθε διαχειριστή δημόσιας περιουσίας, με την αναποτελεσματικότητα της κρατικής γραφειοκρατίας να σχεδιάζει και να εκτελεί έγκαιρα τα σχεδιασμένα, τότε έχουμε μια πληρέστερη εικόνα της διαφοράς ανάμεσα στη δημόσια επιχείρηση και την ιδιωτική.

— Σε καμιά καπιταλιστική οικονομία δεν μπορεί να επεκτείνεται επ' άπειρον ο κεντρικός σχεδιασμός της οικονομίας, όταν μ' αυτό τον τρόπο αναστέλλεται η συσσώρευση και παρεμποδίζεται η επενδυτική πρωτοβουλία του ιδιωτικού κεφαλαίου. Ιδιωτικές παραγωγικές μονάδες δεν μπορεί να εξαρτώνται συνεχώς από κομματικές σκοπιμότητες ή από πολιτικούς καθαρά υπολογισμούς, σε βάρος της λογικής του ιδιωτικού κέρδους και των αρχών της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. *Το κράτος μπορεί να επιβάλλει τη δική του επιχειρηματική λογική πάνω στην ιδιωτική επιχείρηση. Αυτό όμως μπορεί να το κάνει μόνο με δική του ευθύνη. Τους κρατικούς σχεδιαστές της παραγωγής δηλαδή, θα πρέπει να τους απασχολεί το θέμα της νομιμότητας των προτάσεων και της δράσης τους. Παράλληλα όμως, επιβάλλεται να κρατούνται ανοικτοί οι δίαυλοι της συνδιαλλαγής με τις κύριες επενδυτικές και καταναλωτικές ομάδες. Μόνο μ' αυτό τον τρόπο είναι δυνατό η δημόσια ελεγχόμενη παραγωγή να αποφύγει την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που δεν θα έχουν καμιά ανταλλάξιμη αξία.*

Ιστορικά έτσι, δημιουργούνται δύο διαμετρικά αντίθετες αντιλήψεις, γύρω από το ρόλο και τη σπουδαιότητα της ιδιωτικής επιχείρησης και της δημόσιας οργάνωσης. Από τη μια μεριά είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι η στρατηγική θέση που απέκτησε ιστορικά η αστική επιχειρηματική τάξη, έδωσε στο παρελθόν την ευκαιρία σε μεγάλες οικογένειες του πλούτου να εξασφαλίσουν από την πολιτική (κεντρική) εξουσία ένα εξαιρετικά προνομιακό καθεστώς, σ' αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους προς την κατεύθυνση της εδραίωσης και ανάπτυξης των αρχών του καπιταλισμού. Μ' αυτό τον τρόπο κατάφεραν να διασφαλίσουν ή να επιβάλουν συνθήκες για σχετικά ανεξάρτητες οικονομικές δραστηριότητες, γεγονός που, σε μεγάλο βαθμό, ευθύνεται για τις παρατηρούμενες σήμερα διαφορές από τη

δημόσια γραφειοκρατική οργάνωση, στις οποίες αναφερθήκαμε στην προηγούμενη ενότητα.

Την ανεξαρτησία όμως αυτή, η επιχειρηματική τάξη δεν την πέτυχε χωρίς αντίδραση, τόσο από τη μεριά μιας συνεχώς ανερχόμενης εργατικής τάξης, όσο και από τη μεριά (κάτω από ορισμένες συνθήκες) μιας όλο και πιο αυτοδύναμης ή σχετικά αυτόνομης κρατικής γραφειοκρατίας. Και από τις δυο αυτές πλευρές αντίδρασης, η αστική τάξη των επιχειρηματιών, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ταυτίστηκε με το παράλογο, το ιδιοτελές και το αυθαίρετο. Υπακούοντας στην αρχή της μεγιστοποίησης του κέρδους, η ιδιωτική επιχειρηματική δραστηριότητα δημιούργησε ζώνες δράσης και επίπεδα σχέσεων που στηρίζονταν σε προνόμια και καθεστώτα χάριτος, σε βάρος της εργατικής τάξης, αφενός, και της ανεξαρτησίας και αντικειμενικότητας της πολιτικής εξουσίας, αφετέρου. Δημιουργήθηκαν έτσι συνθήκες που, ενώ αναγνωρίζονταν σαν απαραίτητες ή και αναπόφευκτες για την καινούργια (αστική) οικονομική τάξη, δεν έπαυαν ωστόσο να δημιουργούν προβλήματα, τόσο στην παραγωγική διαδικασία, όσο και στους μηχανισμούς του πολιτικού ελέγχου και επιβολής του συστήματος.

Αντίστοιχες αντιρρήσεις εκτοξεύονται και από τη μεριά της επιχειρηματικής τάξης. Η κρατική παρέμβαση αντιμετωπίζεται από τον επιχειρηματικό κόσμο σαν αναγκαίο κακό μάλλον, παρά σαν λογικό επακόλουθο ενός συγκεκριμένου κοινωνικού προγράμματος. Η κρατική γραφειοκρατία θεωρείται το οργανωτικό εκείνο σύστημα, που ευθύνεται για πολλές εμπλοκές οι οποίες συμβαίνουν στα οργανωτικά συστήματα των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Θεωρείται ωστόσο απαραίτητο, για να προσδιορίζει και να ελέγχει τις σχέσεις, όχι μόνο στο επίπεδο εργοδοσίας με εργάτες αλλά και στο επίπεδο επιχείρησης με επιχείρηση. Στην περίπτωση αυτή η γραφειοκρατική παρέμβαση μιας κεντρικής αρχής, είναι προτιμότερη από την ιδιοτελή και ανεξέλεγκτη παρεμβολή μονοπωλιακών συγκροτημάτων, σε βάρος ολόκληρου του αστικού κεφαλαίου.

Ανάμεσα στα ηγεμονικά αστικά στρώματα και οπωσδήποτε ανάμεσα σε μερίδες του επιχειρηματικού κεφαλαίου, επικρατεί συνεπώς η αντίληψη, ότι το πρότυπο ανάπτυξης, με τη μορφή οργανωτικών, πρακτικών και ιδεολογικών προτάσεων που στηρίζεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία, είναι προσανατολισμένο στην ανανέωση, την καινοτομία και την αλλαγή. Αντίθετα, πρότυπα ανάπτυξης που στηρίζονται στον κρατικό παρεμβατισμό, με οργανωτική βάση το γραφειοκρατικό (αν)ορθολογισμό, και στη δημόσια διαχείριση, με τη μορφή κοινωνικοποιημένων ή κρατικών επιχειρήσεων, προσανατολίζονται στην κοινωνική εξισορρόπηση, τη λαϊκή παρέμβαση και την παραγωγική στασιμότητα.

Τέτοιες γενικές και απόλυτες τοποθετήσεις πάνω στα πράγματα ωστόσο, δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, όπως εξάλλου

και κάθε άλλη γενίκευση ή απολυτότητα, γύρω από τις ανθρώπινες σχέσεις. Θα μπορούσε για παράδειγμα να παρατηρήσει κανείς, ότι είναι πολλές οι περιπτώσεις όπου οι αλλαγές και οι καινοτομίες δεν βρήκαν πάντα πρόθυμους υποστηρικτές στο χώρο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Δεν είναι, μ' άλλα λόγια, οι επιχειρήσεις αυτές που πάντα ασπάζονται τις μεταρρυθμίσεις, εισάγουν τις καινοτομίες και φέρνουν τις μεταβολές. *Η ιστορία είναι γεμάτη από παραδείγματα που δείχνουν ότι πολλές φορές νεοτερισμοί και αλλαγές υπήρξαν αποτέλεσμα κρατικής παρέμβασης, συχνά μάλιστα ενάντια σε μια εμπορευματική - χρηματιστική ολιγαρχία που ολιγωρούσε ή ανοικτά αντιδρούσε σε προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις. Και αυτό δεν ισχύει μόνο για εποχές όπου η κοινωνία των ιδιωτών ήταν άμορφη, αποδιοργανωμένη και υπανάπτυκτη.* Ακόμη και με την επικράτηση των οργανωτικών αρχών του καπιταλισμού που διαμορφώνουν την κοινωνία των ιδιωτών και εξωθούν την ιδιωτική πρωτοβουλία στην κορυφή των κοινωνικών αλλαγών, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου πολλές επιχειρήσεις αποφεύγουν ή διστάζουν να προσαρμοστούν στις καινούργιες τεχνολογίες των καιρών τους.

Έτσι, αν και σ' ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και αυστηρά ανταγωνιστικό κόσμο «ρουτίνα» σημαίνει στασιμότητα και ενδεχομένως εξαφάνιση, πολλές είναι οι επώνυμες επιχειρήσεις που δεν ριψοκινδυνεύουν καινούργια ανοίγματα στο χώρο τους. Αντί να επεκταθούν ή να αναλάβουν οργανωτικές πρωτοβουλίες, που ίσως αποδειχθούν ανεπιτυχείς ή ακόμη και μοιραίες γι' αυτές, προτιμούν, όπως είναι πολύ φυσικό, να διαθέτουν την ενέργεια και τις πηγές τους στη διασφάλιση των κεκτημένων ή την κατοχύρωση νέων προνομίων από την κατεστημένη εξουσία, για να διατηρούν ή να αυξάνουν χωρίς μεγάλο ρίσκο τα κέρδη τους, έστω κι αν αυτά είναι μικρότερα απ' ό,τι, θα ήθελαν. Τι γίνεται στην περίπτωση αυτή;

Κατά ένα περιέργο τρόπο (και για τη φιλελεύθερη σκέψη και για τον ορθόδοξο μαρξισμό) πολλές από τις δομικές ανακαινίσεις και τις λειτουργικές καινοτομίες σε βασικούς τομείς της οικονομίας, συχνά επιχειρούνται (εφόσον βέβαια συντρέχουν και άλλες προϋποθέσεις) με την έμμεση παρέμβαση ή την άμεση συμμετοχή της πολιτικής εξουσίας. Στην περίπτωση αυτή το κράτος, με την οποιαδήποτε μορφή της *δημόσιας αρχής*, αναλαμβάνει την υλοποίηση συλλογικών σκοπών και γενικών (εθνικών) συμφερόντων, που καμιά μερίδα ιδιωτικού κεφαλαίου, στη συγκεκριμένη συγκυρία συνθηκών, και για διαφορετική κάθε φορά αιτία, δεν είναι διατεθειμένη από μόνη της να επιχειρήσει.

Παρόμοιες κρατικές πρωτοβουλίες τότε δημιουργούν μια σειρά από αντιφατικές, ή τουλάχιστον περιεργες, καταστάσεις. Το κράτος, σαν υπέρτατος, ολικός διαχειριστής, απαιτεί αλλαγές και καινοτομίες, έστω κι αν δεν προνοεί πάντα γι' αυτές. Για να τις φέρει σε πέρας υποχρεώνεται σε κάποια στιγμή να ζητήσει τη συνεργασία των

επιχειρηματιών (να στρατεύσει μια μερίδα τους για την εκπλήρωση των στόχων του). Στα συστήματα της μεικτής οικονομίας, που χαρακτηρίζουν όλες τις βιομηχανικές χώρες της Δύσης, οι ανάγκες του προνοιακού κράτους και οι θεωρητικές συνταγές του Κέυνς δείχνουν προς ή καταλήγουν σ' αυτή την σύμπραξη. Στην καλύτερη περίπτωση τότε, οι επιχειρηματίες δέχονται να αναλάβουν τις ανάλογες οικονομικές πρωτοβουλίες, με την απώτερη σχεδόν πάντα σκέψη και την προεξοφλημένη δυνατότητα να επωφεληθούν από τις δημιουργούμενες συνθήκες, για να προωθήσουν τα ιδιαίτερα επιχειρηματικά τους σχέδια. Συχνά σ' αυτές τις καταστάσεις παρουσιάζεται και το φαινόμενο, το ιδιωτικό κεφάλαιο (συνήθως μια μερίδα του) να αντιστέκεται και να φέρνει εμπόδια στον κρατικό σχεδιασμό για ανάπτυξη, με αποκλειστικό στόχο να αποσπάσει μεγαλύτερα οφέλη για τη συμμετοχή του στην οποιαδήποτε αναπτυξιακή προσπάθεια της συγκεκριμένης κυβερνητικής πολιτικής.

Σ' αυτές τις περιπτώσεις το κράτος εμφανίζεται σαν διαμεσολαβητής και συνδετικός κρίκος (που ασφαλώς κρύβει πολιτικές σκοπιμότητες) ανάμεσα στην κοινωνική αναγκαιότητα και την επιχειρηματική δυνατότητα, ενώ ο ιδιωτικός τομέας φαίνεται να παίζει συμπληρωματικό απλώς ρόλο στις ανακαινιστικές προσπάθειες του δημόσιου τομέα. *Βρισκόμαστε τότε μπροστά σε μια πολύ παράξενη διαπλοκή ρόλων πέρα από τις ιδεολογικές πολυχρωμίες και διαθλάσεις, που συνθέτουν το κοινωνικό τοπίο. Από τη μια μεριά η αστική επιχειρηματική τάξη, ιδιοτελής και εκμεταλλευτική να καταλήγει σε βοηθητικό στοιχείο κρατικής ή δημόσιας πολιτικής. Από την άλλη μεριά, η αδρανής γραφειοκρατική οργάνωση και ο δυσκίνητος κρατικός μηχανισμός να εμφανίζεται σαν πρόμαχος της αλλαγής και των καινοτομιών, σ' ένα περίεργο σύμπλεγμα ρόλων και αρμοδιοτήτων. Το φαινόμενο του κοινωνικού ή κρατικού κορπορατισμού αποτελεί νομίζω τη συμπύκνωση αυτών των περιεργών οργανωτικών διαπλοκών στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία. Διέξοδο μαζί και αδιέξοδο, η αντίθεση ίσως μιας καινούργιας σύνθεσης. Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚικού κράτους θα μπορούσε ίσως να αναλυθεί μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, σε σχέση με το ιδιωτικό κεφάλαιο, ή τουλάχιστον με μια, την παραδοσιακά ισχυρότερη, μερίδα του.*

Εκλεκτικές Διευθυντικές Συγγένειες και Οργανωτικές Συνταυτίσεις

Οι οργανωτικές ομοιότητες και οι ιδεολογικοπολιτικές συγγένειες ανάμεσα στη δημόσια διοίκηση και την ιδιωτική επιχείρηση, όπως εμφανίζονται ιδιαίτερα στο στάδιο του ώριμου καπιταλισμού, έχουν αρχίσει να συγκεντρώνουν την προσοχή ιδιαίτερα της σύγχρονης διοικητικής επιστήμης. Όχι μόνο όσοι υιοθετούν πολεμική ή

απλώς αρνητική στάση απέναντι στις αρχές και την οργάνωση του καπιταλισμού, αλλά και αυτοί που για διάφορους λόγους επιδιώκουν να συμβάλλουν θετικά στη βελτίωση των όρων ύπαρξής του, παραδέχονται πως οι βασικές καπιταλιστικές στρατηγικές στο χώρο των μεγάλων εκμεταλλεύσεων, διαπλέκονται και επικαλύπτονται επικίνδυνα από καθαρά γραφειοκρατικές τεχνικές της δημόσιας διοίκησης και του κρατικού μηχανισμού γενικότερα. Και το περίεργο είναι ότι οργανωτικές συγγένειες και λειτουργικές συγκλίσεις αυτού του είδους, εμφανίζονται όχι μόνο στην περίπτωση που το κράτος παίζει αποφασιστικό ρόλο στην εκβιομηχάνιση της χώρας (ως κύριου επενδυτή ή βασικού διαχειριστή της συσσώρευσης του κεφαλαίου), όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Ιαπωνίας. Το ίδιο παρατηρείται και σε περιπτώσεις όπου το κράτος έπαιξε και ακόμα παίζει, διαμεσολαβητικό κυρίως ή απλώς ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, όπως στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών. Σε ό,τι ακολουθεί θα προσεγγίσω το φαινόμενο της *εκλεκτικής συγγένειας των ανόμοιων*, όπως θα ονομάζαμε τη διαπλοκή των ρόλων και τη διάθλαση των ιδεολογιών που αναφέραμε πιο πάνω, σε δύο επίπεδα: ένα διευθυντικό, της κορυφής και ένα οργανωτικό, της βάσης.

Διευθυντικά επίπεδα κορυφής

Με τα λόγια του Γάλλου φιλοσόφου Ηενρι Λεφόνβρε, στην *Περί Κράτους* πραγματεία του, η *διευθυντική κοινωνία* μας, προχωρεί ακάθεκτα προς τον *κρατικό τρόπο παραγωγής*. Αυτό στην ουσία καταλήγει, τουλάχιστον σ' ένα πρώτο στάδιο εκκρατισμού της παραγωγής, στη λειτουργική διασύνδεση και την ιδεολογική προσέγγιση των διευθυντών της επιχείρησης με τα ανώτερα διοικητικά στελέχη της δημόσιας διοίκησης. Δεν είναι δηλαδή η αντιπαράθεση αυτό που συνήθως χαρακτηρίζει τη σχέση της επιχειρηματικής ελίτ με τους κρατικούς αξιωματούχους, όπως πολλοί θεασάστες του «πλουραλισμού» θέλουν να πιστεύουν ή να προπαγανδίζουν. Είναι αντίθετα, η σύμπραξη και η συμπόρευση (συχνά χωρίς ανοικτή συνομολόγηση σκοπών και προθέσεων).

Οι δύο διευθυντικές ηγεσίες, κρατική και επιχειρηματική, δεν συναντιούνται στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και των συναλλαγών αναγκαστικά σαν ανταγωνιστές ή εκπρόσωποι δύο αντίθετων κόσμων, αν και συχνά έτσι εμφανίζονται. Από τη μια μεριά των ιδιωτικών επιχειρήσεων οι συναντήσεις τους, για ένα μεγάλο αριθμό υποθέσεων και κάτω από ορισμένες συνθήκες, γίνονται μάλλον σε επίπεδο συνεργατών ή τουλάχιστον συνεργαζόμενων μερών. Από τη μεριά της κυβέρνησης τα νομοθετήματα της πολιτείας και οι συγκεκριμένες διατάξεις της διοίκησης, διατυπώνονται από τους νομοτεχνικούς του δημοσίου και εκφράζουν τη βούληση της πολιτικής ηγεσίας, στ' όνομα του εθνικού συμφέροντος, με τρόπο όμως

που έντεχνα (θεσμικά) ή μοιραία (λειτουργικά) συγκλίνουν με τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του ιδιωτικού κεφαλαίου, για να πούμε έτσι τα πράγματα με τ' όνομά τους.

Οι μηχανισμοί λειτουργικής διαμεσολάβησης και ιδεολογικής συμπαράταξης ανάμεσα στο επιχειρηματικό (ιδιωτικό) κεφάλαιο και την κρατική (γραφειοκρατική) οργάνωση, έφτασαν στο απόγειο της ιδανικής τους συμβίωσης κατά τη διάρκεια των δύο παγκόσμιων πολέμων. Αυτό εκφράστηκε στη στενή, όσο και απαραίτητη, για την επιβίωση τότε και των δύο, συνεργασία ανάμεσα στην ανώτερη πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, από τη μια μεριά και τους εκπροσώπους του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου (με την έμμεση συνήθως συμμετοχή των εργατικών οργανώσεων), από την άλλη, σε περιπτώσεις όπως: λογιστική και οργάνωση στρατιωτικού υλικού, συντονισμό επενδυτικών προγραμμάτων, διοικητικοί έλεγχοι τιμών, μισθών και εισοδημάτων, διατήρηση σταθερού επιπέδου προσφοράς εργατικών χεριών, ενίσχυση εξαγωγών, διεξαγωγή ερευνητικών προγραμμάτων κ.λ.π.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η εναλλαγή ανθρώπινου δυναμικού, σε επίπεδο κυρίως στελεχών, έγινε εντυπωσιακή. Η μεταπήδηση ή διαφυγή διευθυντών και ανώτερων στελεχών από τον ιδιωτικό τομέα στο δημόσιο και την πολιτική, είναι γεγονός που στις μέρες μας βρίσκεται σε έξαρση, σε όλες τις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες. Αλλά εξίσου εντυπωσιακή είναι και η αντίστροφη κίνηση, η μεταπήδηση δηλαδή διοικητικών στελεχών από τη δημόσια υπαλληλία στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Μετακινήσεις αυτού του είδους διευκολύνονται, ιδιαίτερα με τα εκτεταμένα συστήματα κοινωνικής και προσωπικής ασφάλισης και των ευεργετικών διατάξεων που διευκολύνουν τη συνταξιοδότηση και έξοδο των στελεχών του δημοσίου σε μικρή σχετικά ηλικία. Η δημόσια διοίκηση μετατρέπεται μ' αυτό τον τρόπο σε 'προθάλαμο για την κατάκτηση μιας θέσης στον κόσμο των επιχειρήσεων', θα πει, για παράδειγμα, ο P. Dieterlen, περιγράφοντας την κατάσταση που επικρατούσε στη Γαλλία, αμέσως μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο (*Πέρα Από τον Καπιταλισμό*). Από τότε, θα προσθέσει ο συμπατριώτης του G.M. Sauvage, στο έργο του *Ο Γάλλος Επιχειρηματίας και το Περιβάλλον του*, ολόκληρες υπηρεσίες του δημοσίου, όπως το Δημόσιο Λογιστικό, το Συμβούλιο του Κράτους, ή οι Νομαρχίες, επικεφαλής της γαλλικής περιφερειακής και τοπικής διοίκησης, τροφοδοτούν συνεχώς τις γαλλικές βιομηχανίες, με όλο και περισσότερο διοικητικά στελέχη, αντιπροέδρους και προέδρους Διοικητικών Συμβουλίων. Μ' αυτό τον τρόπο δημιουργείται ένα ιδιαίτερο στρώμα από διευθυντές και τεχνικούς που εργάζονται στις επιχειρήσεις, τις βιομηχανίες και τα εργοστάσια του ιδιωτικού τομέα.

Και το φαινόμενο αυτό δεν περιορίζεται μόνο στη Γαλλία. Το ίδιο παρατηρείται και σε άλλες «προηγμένες» καπιταλιστικές χώρες. Θα

επισημάνει, για παράδειγμα, ο R. Engler στο *Πολιτική του Πετρελαίου*, αναφερόμενος στην περίπτωση των ΗΠΑ: Είναι πραγματικά σπάνιες οι περιπτώσεις ανώτερων κρατικών υπαλλήλων που υπηρετούν σε διάφορες επιτροπές ελέγχου του δημοσίου και που μπορούν να ισχυριστούν πως ποτέ δεν συζήτησαν με τους εκπροσώπους των συμφερόντων που ελέγχουν, για το πλούσιο σε ευκαιρίες μέλλον που τους επιφυλλάσσεται, αν δείξουν περισσότερη κατανόηση και πνεύμα συνεργασίας, κατά την εκτέλεση της υπηρεσίας τους.

Η συνταύτιση συνεπώς συμφερόντων και προσανατολισμών, που εκφράζεται με την άμεση ανταλλαγή τεχνικών εξειδικεύσεων και διευθυντικών υπηρεσιών ανάμεσα στην ιδιωτική επιχείρηση και τη δημόσια οργάνωση, δεν είναι ούτε περιστασιακή, ούτε περιορισμένη. Δεν πρόκειται δηλαδή για κάποιο μεμονωμένο ή «παθολογικό» φαινόμενο, για απλή «δυσλειτουργία» στα πλαίσια μιας «εκφυλισμένης δημόσιας γραφειοκρατίας» και μιας «αναχρονιστικής ιδιωτικής οργάνωσης», όπως συχνά διατείνονται μερικοί. Πρόκειται για φαινόμενο πολύ βαθύτερο και σχεδόν αναπόφευκτο στο σύστημα της σύγχρονης καπιταλιστικής διευθέτησης. Τα αίτια της σύγκλισης ή της συμπίεσης εντοπίζονται στην ευρύτερη βάση των οικονομικών αναγκαιοτήτων και της οργανωτικής λογικής του βιομηχανικού κράτους. Συγκλίσεις και συμπίεση συμφερόντων και πρακτικών εδραιώνονται και αναπαράγονται θεσμικά, με τη βοήθεια πολλών μηχανισμών στα συστήματα αξιών και στις μεθοδεύσεις επιλογής και στρατολόγησης ηγετικών στελεχών που λειτουργούν στο καθεστώς του προηγμένου καπιταλισμού. Απ' αυτή την άποψη, η προφητική προειδοποίηση του Burnham δεν προσέχτηκε νομίζω, όσο έπρεπε. Οι κοινωνιολογικές προεκτάσεις των παρατηρήσεών του, γύρω από το φαινόμενο του διευθυντισμού, χάθηκαν στις ιδεολογικές σκοπιμότητες μιας πολιτικής διαμάχης.

Παρά τις επανειλημμένες διακηρύξεις περί αξιοκρατίας και ίσων ευκαιριών, που αποτελούν θεωρητικά τους ακρογωνιαίους λίθους της εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής στα πλαίσια της αστικής δημοκρατίας, οι κάτοχοι διευθυντικών θέσεων και στον κρατικό μηχανισμό και στις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις, προέρχονται από μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Ελάχιστοι από τα παιδιά των εργατικών οικογενειών φτάνουν σε ηγετικές θέσεις του δημοσίου ή των μεγάλων επιχειρήσεων. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι για την κατοχή ηγετικών θέσεων δεν αρκεί σήμερα το πανεπιστημιακό πτυχίο, όσο κι αν θεωρείται προϋπόθεση. Η κοινωνική προέλευση, οι επιπλέον οικονομικές δυνατότητες, οι προσβάσεις σε εκπαιδευτικά ιδρύματα επιπέδου και οι ευκαιρίες επιλογής επαγγελματιών και εξειδικεύσεων υψηλού γοήτρου, είναι ανάμεσα στα επιπρόσθετα «προσόντα» που πρέπει να διαθέτουν οι υποψήφιοι των ηγετικών θέσεων μέσα στο σύστημα.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες η τυπική και κοινωνική επιλογή, τόσο για την κατοχή ηγετικών θέσεων στη δημόσια διοίκηση — για να μην αναφέρουμε την πολιτική — όσο και για τις διευθυντικές θέσεις στις επιχειρήσεις, παραμένει στην ουσία διαδικασία άνιση κατανομής πλούτου, προνομίων και γοήτρου. Αλληπάλληλες κοινωνιολογικές μελέτες που κατά καιρούς βλέπουν το φως της δημοσιότητας στη Γαλλία, την Αγγλία, τη Γερμανία, τη Σουηδία, τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία και αλλού, δείχνουν, πέρα από κάθε αμφιβολία, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ανωτέρων δημοσίων λειτουργών, όπως και η πλειοψηφία των υψηλόμισθων διευθυντικών στελεχών στις μεγάλες επιχειρήσεις, έχουν κοινή ταξική καταγωγή. Στην πλειοψηφία τους είναι γόνοι μεσαίας ή ανώτερης κοινωνικής τάξης και συνήθως απόφοιτοι εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που χαιρούν ιδιαίτερης εκτίμησης στον πολιτικό και επιχειρηματικό κόσμο, όπως είναι η Εθνική Σχολή Διοίκησης (ΕΝΑ) στη Γαλλία, το πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ ή της Οξφόρδης στην Αγγλία, τα πανεπιστήμια της λεγόμενης Ivy League στις ΗΠΑ ή ένα ξένο μεταπτυχιακό δίπλωμα στην Ελλάδα.

Το συμπέρασμα λοιπόν που βγαίνει απ' όλα αυτά είναι ότι η επιλογή και η σταδιοδρομία των ανώτερων στελεχών στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα, φαίνεται να υπακούει σ' ένα γενικότερο κώδικα προσδιορισμού και εκτέλεσης ρόλων, που υπαγορεύεται από τις ιδιαίτερες ανάγκες του κοινωνικοπολιτικού συστήματος και υπακούει στην ευρύτερη λογική του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Επομένως, από μια ορισμένη κοινωνική τάξη και πάνω και από μια ορισμένη διευθυντική βαθμίδα και πέρα, η επικάλυψη, η διασταύρωση ή η σύγκληση του δημοσίου με το ιδιωτικό γίνεται άμεση και σχεδόν αναπόφευκτη για τη διατήρηση του συστήματος.

Οργανωτικό επίπεδο βάσης

Αλλά οργανωτικές ομοιότητες και λειτουργικές διαπλοκές ανάμεσα στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα, συναντά κανείς και σε άλλα οργανωτικά επίπεδα ή βαθμίδες. Μερικά από τα χαρακτηριστικά στοιχεία και τις βασικές ιδιότητες του κρατικού (γραφειοκρατικού) μοντέλου οργάνωσης, όπως για παράδειγμα α) η στεγανοποίηση των ιεραρχικών στρωμάτων, επιπέδων ή βαθμίδων, β) η ισοπέδωση όσων ανήκουν στο ίδιο διοικητικό κλιμάκιο ή κλάδο, και γ) η εξασθένιση των διαπροσωπικών σχέσεων, κυριαρχούν επίσης και στον επιχειρηματικό τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του ιδιωτικού τομέα. Ας δούμε τι ακριβώς συμβαίνει σε κάθε μια από τις τρεις αυτές τις παραδειγματικές περιπτώσεις ξεχωριστά.

1. *Στεγανοποίηση*: Προαγωγές και μετακινήσεις προσωπικού μέσα στη μεγάλη ιδιωτική επιχείρηση, δεν γίνονται με μεγάλη ευκολία. Και εδώ παρατηρείται ο κατακερματισμός, η ιεραρχημένη κλιμάκωση

των επιμέρους λειτουργιών και υπευθυνοτήτων που συναντάει κανείς στις γραφειοκρατικές οργανώσεις του δημοσίου. Η επικοινωνία ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα επιχειρησιακής υπευθυνότητας, δεν γίνεται πάντα με την ευκολία και στο βαθμό που θα περίμενε κανείς. Και μυστικά και αντιζηλίες και στεγανά ανάμεσα στα διάφορα γραφεία, υπηρεσίες και ομάδες εργασίας των μεγάλων επιχειρήσεων υπάρχουν, όπως ακριβώς συμβαίνει και ανάμεσα στα γραφεία, τις διευθύνσεις ή τα υπουργεία στο δημόσιο. Επιπλέον, από μια γενικότερη σκοπιά, οι κανόνες συμπεριφοράς και ελέγχου, που ισχύουν σε μια ευρύτερη κοινωνική κλιμάκωση, ρυθμίζουν λίγο-πολύ τη συμπεριφορά και τις σχέσεις ιεράρχησης και μέσα στην επιχείρηση. Θα προχωρούσε μάλιστα κανείς εδώ στη διαπίστωση ότι η κανονιστική επίδραση του αστικού κώδικα, σαν εκφραστή θεσμισμένης κοινωνικής συμπεριφοράς, δημιουργεί ένα είδος προστατευτικού τοίχους ανάμεσα στα διάφορα διοικητικά επίπεδα και τις λειτουργικές υπευθυνότητες, όπως ακριβώς συμβαίνει και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Ακόμη και ανάμεσα στις διάφορες επιχειρήσεις του ίδιου ή και διαφορετικού κλάδου, δημιουργείται ένα είδος ιεραρχικής σχέσης που επιβάλλεται πέρα και εκτός των οικονομικών συνθηκών, από το γενικότερο κώδικα της κοινωνικής ιεράρχησης που επικρατεί στην κοινωνία των ιδιωτών, στο σύνολό της.

2. *Ισοπέδωση.* Η βαθμολογική εξίσωση αυτών που ανήκουν στο ίδιο ιεραρχικό στρώμα, επιχειρησιακό κλιμάκιο ή διοικητικό επίπεδο, μια από τις πιο χαρακτηριστικές ιδιότητες της δημόσιας (γραφειοκρατικής) οργάνωσης, τείνει να επικρατήσει και στην ιδιωτική επιχείρηση. Από αυτή την άποψη θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι νόμοι της αγοράς, χωρίς να έχουν πάψει ποτέ να λειτουργούν, έχασαν ωστόσο με τον καιρό την οξύτητα και την απολυτότητα που χαρακτήριζαν τα αρχικά και τα μετέπειτα στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Από την εποχή του μεσοπολέμου, το οικογενειακό σύστημα διεύθυνσης πολλών επιχειρήσεων αρχίζει να παραχωρεί τη θέση του σε ένα σύστημα *επαγγελματικού διευθυντισμού*. Παράλληλα, οι πιέσεις των εργαζομένων για γενικευμένες διατάξεις που να αφορούν το σύνολο των εργαζομένων (συλλογικές και εθνικές συμβάσεις), έχουν σε πολλές περιπτώσεις καταλήξει σε περισσότερο εξισωτικές θεσμοποιήσεις. Έτσι, ακόμη και σε επιχειρήσεις που εξακολουθούν να βρίσκονται κάτω από άμεσο οικογενειακό έλεγχο, εισάγονται «επιστημονικές» μορφές διεύθυνσης και επιβάλλονται κανόνες εργασιακής νομοθεσίας, που δεν διαφέρουν και πολύ από αυτούς που ισχύουν στα γραφειοκρατικά συστήματα διεύθυνσης και οργάνωσης του δημοσίου. Και όλα αυτά χωρίς να αποκλείεται και η αντίστροφη διεργασία.

3. *Εξασθένηση:* Το φαινόμενο της εξασθένησης των άμεσων διαπροσωπικών σχέσεων και της επικράτησης άτυπων, απρόσωπων επαφών

ανάμεσα στο προσωπικό της ίδιας εταιρείας, χαρακτηριστικό γνώρισμα κάθε γραφειοκρατικής οργάνωσης στο δημόσιο τομέα, είναι ασφαλώς παρόν και στις σχέσεις που αναπτύσσονται στις τεράστιες έως τερατώδεις επιχειρηματικές μονάδες του καιρού μας. Η αυξανόμενη πολυπλοκότητα και η εκτεταμένη εντατικοποίηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας, έχουν αποπροσωποποιήσει τις σχέσεις ακόμα και αυτών που εργάζονται σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις. «Στον κόσμο των επιχειρήσεων», θα πει ο κοινωνιολόγος της οργάνωσης, Crozier, «οι απρόσωπες σχέσεις είναι ο κανόνας, αντί να είναι η εξαίρεση... Πρόκειται για δύσκολες και επώδυνες σχέσεις, που θεωρούνται ηθικά κατακριτέες. Οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων αποφεύγουν να διαπραγματευτούν απευθείας με τους εργάτες. Το ίδιο αποφεύγουν να αναλάβουν και προσωπικές δεσμεύσεις απέναντι των πελατών τους». (σ. 272).

Σαν γενικό συμπέρασμα τώρα όλων αυτών θα μπορούσε κανείς να πει ότι, παρόμοιες οργανωτικές ομοιότητες και λειτουργικές συνταυτίσεις, μ' ένα πλήθος από επιπτώσεις, ακόμη και στο ύφος ή το ήθος της πολιτικής εξουσίας, δικαιολογούνται κυρίως από το γεγονός ότι και τα δύο συστήματα οργάνωσης, ιδιωτικής και δημόσιας, στηρίζονται στις ίδιες αξίες και στα ίδια πρότυπα ελέγχου, που καθορίζονται από τις ίδιες παραγωγικές ανάγκες. Για παράδειγμα, τόσο το πατερναλιστικό πνεύμα των επιχειρήσεων, όσο και η προνοιακή αντίληψη της γραφειοκρατικής (κρατικής) μέριμνας, στηρίζονται στην ίδια προοπτική κοινωνικής ευταξίας: είναι η προοπτική που εκφράζει, εξυπηρετεί και αναπαράγει ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής και μια αντίστοιχη κοινωνική οργάνωση. Γι' αυτό, αν και φαινομενικά οι δυο μορφές οργάνωσης φαίνεται να δίνουν διαφορετικές απαντήσεις σε πολλά οργανωτικά και διευθυντικά προβλήματα της κοινωνίας στην οποία λειτουργούν, δεν παύουν ωστόσο να αποβλέπουν στην επικράτηση των ίδιων αξιών και του ίδιου τρόπου ζωής, που στηρίζονται σε μια κοινή (κυρίαρχη) λογική.

Το κράτος στην περίπτωση αυτή, κατέχοντας το μονοπώλιο των μέσων της *βίαιης ρυθμιστικής παρέμβασης*, δεν φαίνεται να είναι ούτε δημόσιο, ούτε ιδιωτικό. Παρόλα αυτά, ωστόσο, το κράτος παραμένει προϋπόθεση για οποιαδήποτε διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό. Αυτό εξάλλου δικαιολογεί το *γιατί* και το *πώς* δύο τόσο φαινομενικά αντιθετικά και αμοιβαία απωθούμενα οργανωτικά σχήματα, όπως είναι η δημόσια και η ιδιωτική οργάνωση, καταφέρνουν, όχι μόνο να συμβιώνουν, αλλά και να θεωρούνται απαραίτητο συμπλήρωμα το ένα για το άλλο, ακόμα και όταν έχουν πάψει να υπάρχουν οι «εύλογες» αναγκαιότητες γι' αυτό.

Δημόσιο και Ιδιωτικό Δίκαιο

Κοινωνιολόγοι του δικαίου, νομομαθείς και πολιτικοί αναλυτές έ-

χουν από καιρό επισημάνει τις εκτεταμένες οικονομικές μεταλλαγές και τις αντίστοιχες κοινωνικές διαρθρώσεις των κοινωνικών ανακατατάξεων που επηρεάζουν τη δικαιοκή τάξη και τη νομική φιλοσοφία, με αποτέλεσμα να διαταράσσεται η υπάρχουσα ισορροπία ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο δίκαιο. Παρατηρείται για παράδειγμα, μια μετατόπιση από το ιδιωτικό δίκαιο, με έμφαση στην ατομική ασφάλιση και τις ατομικές ελευθερίες στο δημόσιο δίκαιο, με έμφαση στην κοινωνική πρόνοια και τα συλλογικά δικαιώματα, από την ιδιωτική επιχείρηση στην επιχείρηση κοινής ωφέλειας, από τα ιδιοκτητικά δικαιώματα της οικογενειακής επιχείρησης στα νομικά δικαιώματα της μετοχικής εταιρείας κλπ. Παρόμοιες μεταλλαγές και αλλοιώσεις στη δικαιοκή λογική και τη νομική πράξη, εύκολα κανείς επίσης διακρίνει και στο δίκαιο των αστικών διαφορών. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό στο δίκαιο των συμβάσεων, που αποτελεί και τον πυρήνα του ιδιωτικού (Αστικού) Δικαίου.

Στο δίκαιο των αστικών διαφορών συγκεκριμένα, παρατηρείται μια μετατόπιση από την ατομικιστική αρχή της προσωπικής (μη)φερεγγυότητας, στην περισσότερο συλλογιστική-κοινοτική αρχή της κατανομής των ζημιών. Στο χώρο των αστικών συμβάσεων, η νομική αρχή των θεωρητικά ίσων και ελεύθερων συμβαλλομένων, συχνά υποχωρεί μπροστά στην αναγνώριση, από τη μεριά των δικαστηρίων, των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, καθώς και των μονομερών περιορισμών της δυνατότητας να πραγματεύεται κανείς μέσα στα υπάρχοντα συμβατικά πλαίσια.

Αποτέλεσμα των νομικών και κοινωνικών αυτών παρεμβολών είναι να δημιουργούνται καινούργιοι, ή σχετικά καινούργιοι, χώροι ρύθμισης και πολλαπλές υποκατηγορίες δικαίου (βιομηχανικό δίκαιο, δίκαιο της διαιτησίας, διαστημικό δίκαιο, δίκαιο προστασίας καταναλωτών, περιβάλλοντος κλπ.) που απαιτούν ριζικά διαφορετικές αντιλήψεις για τη φύση και τη λειτουργία του νόμου, καθώς και διαφορετικές μεθοδεύσεις για την απονομή της δικαιοσύνης.

Ας θυμηθούμε εδώ ότι ο διαχωρισμός της κοινωνίας των ιδιωτών από την πολιτική κοινωνία, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, ήταν αποτέλεσμα της ιστορικής σύγκρουσης μιας νεοσύστατης αστικής τάξης με τις κοινωνικοπολιτικές δομές του φεουδαλικού συστήματος. Στην προσπάθειά της να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ελεύθερης αγοράς, η ανερχόμενη τάξη των εμπόρων και των βιοτεχνών, έπρεπε να υποστηρίξει μια «εκλογικευμένη» οικονομική οργάνωση και ένα δικαιοπολιτικό σύστημα που θα περιόριζε και ενδεχομένως θα καταργούσε, τις αυθαίρετες παρεμβάσεις της κεντρικής εξουσίας. Η απελευθέρωση των συναλλαγών και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που στήριξαν την εμπορευματική οικονομία της πρωτο-αστικής περιόδου, δημιούργησαν την ανάγκη για καινούργια νομικά πλαίσια και δικαιοκές ρυθμίσεις. Με την εξασθένιση στη συνέχεια, των φεουδαλικών κοινωνικών συμβάσεων και την επικράτηση των

καπιταλιστικών σχέσεων, δόθηκε η δυνατότητα να προσδιοριστούν επακριβώς και να κρατηθούν οι πρέπουσες αποστάσεις ανάμεσα στη διοικητική προσταγή και τη νομοθετική ρύθμιση, την ανακριτική επιτροπή και το δικαστήριο, τη διοικητική επιταγή και τη δικαστική απόφαση.

Σήμερα, αυτή είναι ίσως η βασικότερη, αν και όχι πάντα η ευκρινέστερη, πλευρά της κρίσης που συνταράσσει τη σύγχρονη δικαιοσύνη τάξη. Δηλαδή, οι διακρίσεις και οι αποστάσεις αυτής της μορφής γίνονται όλο και πιο δύσκολο να διατηρηθούν και να λειτουργήσουν, αφού η οικονομική βάση που αρχικά τις στήριξε έχει ήδη μετατοπισθεί. Εξελίξεις συνεπώς αυτής της μορφής, που συχνά εγγιζουν τα όρια της κρίσης, έχουν αναπόφευκτα σοβαρές επιπτώσεις στην εσωτερική λειτουργία του νόμου, στα νομικά ιδεολογήματα, τη φιλοσοφία του δικαίου και την ηθική των ρυθμιστικών κανόνων. Παράλληλα, σαν υπερδομικά στοιχεία κοινωνικής συγκρότησης, οι εξελίξεις αυτές κάθε άλλο παρά αφήνουν ανεπηρέαστες τις πολιτικές σχέσεις που παράγουν ή αντανακλούν.

Σχετικά μ' αυτό το τελευταίο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι παρόμοιες μεταλλαγές, είναι φυσικό ν' αποτυπώνονται ξεκάθαρα στο περιεχόμενο και τις εξουσιαστικές σχέσεις του σύγχρονου κράτους.

Πάνω απ' όλα όμως, τέτοιου είδους εξελίξεις στο χώρο του δικαίου (μια κατεξοχήν περιοχή νοηματικής ακρίβειας και κωδικής αυστηρότητας) εισάγουν αναπόφευκτα την αμφισβήτηση των παραδοσιακών ορίων ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό. Ο ακαδημαϊκός νομικισμός εξακολουθεί βέβαια να επιμένει στη διάκριση: Στο Δημόσιο Δίκαιο οι κανόνες ρυθμίζουν, είτε σχέσεις μεταξύ κρατών (Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο), είτε σχέσεις ανάμεσα σε άτομα και θεσμημένες (δημόσιες) συλλογικότητες στις οποίες τα άτομα αυτά ανήκουν (Συνταγματικό Δίκαιο, Διοικητικό Δίκαιο κλπ.). Αντίθετα, οι ρυθμιστικοί κανόνες που αναφέρονται σε σχέσεις ατομικών δικαιωμάτων και συλλογικών συμφερόντων, αποτελούν την ύλη ή το αντικείμενο του ιδιωτικού δικαίου (Αστικό Δίκαιο, Εμπράγματο Δίκαιο, Εμπορικό Δίκαιο κλπ.). Όλες όμως αυτές οι θεωρητικές κατηγοριοποιήσεις, δεν συμπίπτουν στην πράξη πάντα με το χώρο ή το αντικείμενο που επιδιώκουν, ή διατείνονται ότι επιδιώκουν, να διευθετήσουν. Τουλάχιστον όχι με την καθαρότητα ή απολυτότητα που διακηρύσσουν τα ακαδημαϊκά συγγράμματα.

Πολλές είναι οι περιπτώσεις όπου το ιδιωτικό συμφέρον συμπλέκεται σε τέτοιο βαθμό με το δημόσιο, που από κοινωνιολογική τουλάχιστον άποψη, είναι δύσκολο να πούμε κάθε φορά ξεκάθαρα για τι πράγμα πρόκειται. Όπως θα παρατηρήσει ο κοινωνιολόγος Η. Levy-Bruhl, στην εργασία του, *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, αρκεί να σκεφτούμε τα αδικήματα τα οποία βλάπουν πρωτίστως το θύμα αλλά τα όποια γίνονται όχι ολιγότερον αισθητά ως προσβολή από την κοι-

ωνική ολότητα στο σύνολό της, και αποτελούν δε πάντα αντικείμενο δημόσιας καταστολής. Το ίδιο θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει και στον ευρύτερο χώρο των αστικών δικαιιοπράξεων και ιδιαίτερα στο χώρο των συμβάσεων, μια κατεξοχή περιοχή της ιδιωτικής δραστηριότητας. Πολλοί είναι αυτοί για παράδειγμα, που από καιρό τώρα μιλούν για τη δημοσιοποίηση των ατομικών συμβάσεων στα πλαίσια της καπιταλιστικής νομολογίας.

Αστοί κοινωνιολόγοι, και νεοφιλελεύθεροι πολιτικοί συχνά διακρίνουν στα φαινόμενα αυτά δείγματα πολιτικής ωριμότητας και δυνατότητες κοινωνικής εξέλιξης. Σε συνδυασμό με τις γενικότερες συνθήκες που δημιουργεί το Κράτος-Πρόνοια, επισημαίνουν μια ηθελημένη προσπάθεια από μέρους των ηγεσιών του συστήματος, να μπει φραγμός σ' έναν αχαλίνωτο ατομισμό, που τείνει να διαβρώσει τις βάσεις ενός καλώς εννοούμενου ανταγωνισμού. Επικουρούμενη από την ιδέα του πλουραλισμού, ως πολιτική έκφραση και ως κοινωνική διεκδίκηση (με όλους τους κορπορατίστικους περιορισμούς), η φιλελεύθερη διανοήση και η πολιτική πρακτική που τη συνοδεύει, επιδιώκει να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες που θα επιτρέψουν την εκπλήρωση του ιδανικού της αστικής (κοινοβουλευτικής) δημοκρατίας με το (νέο) κλασικό της περιεχόμενο: ισότητα, αλληλεγγύη, δικαιοσύνη. Τα πράγματα ωστόσο, δεν φαίνεται να εξελίσσονται, σε όλες τουλάχιστον τις περιπτώσεις, προς αυτή την κατεύθυνση.

Η επιβολή θεσμικών οριοθετήσεων ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο δίκαιο, σε νομική ρύθμιση και διοικητικό κανόνα, σε νομική προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και διοικητική κηδεμονία γραφειοκρατικών τεχνικών, φέρνει μέσα της ρητά ή υπονοούμενα ετεροκατευθυνόμενες προτάσεις κοινωνικής ρύθμισης και οργάνωσης. Αντιλήψεις, αξίες και συμφέροντα εδραιωμένα πάνω σε παρόμοιες προτάσεις δύσκολα βρίσκουν κοινό παρανομαστή, ώστε να αρθρωθούν σ' ένα αυτόνομο σύστημα δικαίου, ηθικής και κοινωνικής φιλοσοφίας. Αντίθετα, διεκδικούν για δικό τους λογαριασμό τον ιδιαίτερο χώρο επιβολής τους, για να επιβάλλουν τους δικούς τους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης, με το δικό τους κάθε φορά έλεγχο πάνω στη συμπεριφορά των άλλων. Αν τώρα αυτό είναι η βασική αιτία των κρίσεων και των αδιεξόδων του συστήματος ή οι προϋποθέσεις και το κίνητρο για μεταρρύθμιση και εξέλιξη, είναι θέμα ιδεολογικής τοποθέτησης και πολιτικής στάσης.

Ιδιοκτησία: Εξατομικισμός και Διάχυση

Ο ρόλος και ο χαρακτήρας της ατομικής ιδιοκτησίας στη σύγχρονη μορφή της, περισσότερο από κάθε άλλο περιπλέκει και συγχέει τα όρια του ιδιωτικού με το δημόσιο. Αυτό, όπως είναι φυσικό, γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στην περίπτωση της καπιταλιστικής οργάνω-

σης. Απ' αυτή την άποψη θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ιδιοκτησία στον καπιταλισμό δεν είναι κάτι ξεχωριστό από το δίκαιο. Η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας βρίσκεται στον πυρήνα της αστικής νομικής σκέψης. Γι' αυτό και ο διωγμός της ατομικής ιδιοκτησίας, σημαίνει αυτόματα διωγμό του δικαίου. Αντίθετα, εξιδανίκευση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, σημαίνει ταυτόχρονα εξιδανίκευση του δικαίου και της νομικής τάξης.

Αλλά η έννοια της ιδιοκτησίας, που ευκρινέστερα από κάθε άλλη προσδιορίζει και σημασιοδοτεί νομικά τον ιδιωτικό χώρο του δικαίου, έχασε από καιρό την αρχική της σημασία. Τόσο στο δυτικό καπιταλισμό, όσο και στο σοβιετικό σοσιαλισμό, με διαφορετική μορφή και σε διαφορετικό βαθμό στην κάθε περίπτωση, η ατομική ιδιοκτησία εξακολουθεί να αποτελεί βασικό στοιχείο του ιδιωτικού δικαίου. Όχι όμως με την έννοια που την είχε ορίσει το Ρωμαϊκό Δίκαιο (και αργότερα τα επιμέρους εθνικά δίκαια).

Από καθαρά νομική άποψη η αφηρημένη έννοια της ιδιοκτησίας, ως νομικά αναγνωρισίμο δικαίωμα ευθύνης του δικαιούχου να διαθέτει κατά βούληση αυτό που κατέχει, εξακολουθεί να ισχύει σ' ολόκληρο το σύγχρονο κόσμο. Το πρόβλημα αρχίζει από τη στιγμή που θα θελήσουμε να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στην κατοχή, σαν άμεσο έλεγχο, σαν πραγματικό γεγονός και στην κατοχή, σαν άμεσο αλλά εξουσιοδοτημένο δικαίωμα ελέγχου και διάθεσης του πράγματος, που στηρίζεται σε κάποιο νομικό τίτλο του διαθέτη. Με βάση αυτή τη διάκριση, όλο και συχνότερα ακούγεται ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής έχασε την παλιά κοινωνική της σημασία. Η ατομική ιδιοκτησία που βασίζεται στην προσωπική εργασία των ατόμων μετατρέπεται μ' αυτό τον τρόπο, σε κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία. Αυτή με τη σειρά της «αποτελεί την πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας που βασίζεται στην προσωπική εργασία», με τα λόγια του Marx. (*Κεφάλαιο*, Τόμος Ι).

Παράλληλα και σαν αποτέλεσμα όλων αυτών, η κλίμακα της ιδιοκτησίας έχει πάρει στις μέρες μας τέτοιες διαστάσεις, ώστε οι πηγές της δύναμης της να γίνονται πληθωριστικές και γι' αυτό δυσδιάκριτες. Οι κοινωνικές επιπτώσεις της ιδιοκτησίας έγιναν τόσο περίπλοκες και εκτεταμένες, ώστε δύσκολα μπορεί να τις θεωρήσει κανείς απλά σαν τη συγκεκριμενοποίηση της προσωπικής βούλησης, που αντικειμενοποιείται σ' ένα κομμάτι γης ή σ' ένα ορισμένο αντικείμενο, με την έννοια δηλαδή μιας αυστηρά περιχαρακωμένης περιοχής την οποία κανένας δεν μπορεί να πλησιάσει και κανένας δεν επιτρέπεται να αγγίξει.

Η κοινωνική διάσταση της ιδιοκτησίας είναι στις μέρες μας και έντονη και αδιαμφισβήτητη. Οι σχέσεις και οι επιπτώσεις που αυτό συνεπάγεται, δεν μπορούν να περιοριστούν μέσα στα στενά παραδοσιακά όρια της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο σκληρός πυρήνας της αστικής εξουσίας, εξακολουθεί βέβαια ακόμη να συνίσταται στην ι-

διοποίηση της υπεραξίας, όπως τόσο χαρακτηριστικά την είχε κάποτε προσδιορίσει ο Marx. Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της ιδιοκτησίας ωστόσο, σήμερα χάνονται στους δαιδαλώδεις διαδρόμους των γιγαντιαίων μετοχικών εταιρειών, στα κρατικά, ημικρατικά ή ιδιωτικά πιστωτικά ιδρύματα, στα σύγχρονα χρηματιστηριακά κέντρα, στα μεγάλα κρατικά ή ιδιωτικά νοσοκομεία, τις παραγωγικές μονάδες των οπλικών συστημάτων, στα εκπαιδευτικά ιδρύματα και τα ερευνητικά κέντρα, στα ασφαλιστικά ταμεία, στις δημόσιες ή ημικρατικές συγκοινωνίες κλπ. Μετοχές, ομολογίες, χρεώγραφα και άλλες χρηματιστικές και συναλλαγματικές αξίες, είναι περιουσιακά στοιχεία που αλλοιώνουν την κοινωνική και νομική μορφή της ιδιοκτησίας. Πάνω απ' όλα όμως, είναι στοιχεία που αποπροσωποποιούν την ιδιοκτησία. Όπως θα παρατηρήσει ο L. Coletti: «Η προοδευτική αποπροσωποποίηση της ιδιοκτησίας που δημιουργήθηκε χάρη στην ανάπτυξη της μεγάλης σύγχρονης επιχείρησης περιορισμένης ευθύνης, προϋποθέτει την εμφάνιση ως *υποκείμενο* του *αντικειμένου* της ίδιας της ιδιοκτησίας, δηλαδή την πλήρη χειραφέτηση της ιδιοκτησίας από τον ίδιο τον άνθρωπο, με αποτέλεσμα η επιχείρηση να φαίνεται ότι αποκτά από μόνη της ανεξάρτητη ύπαρξη, λες και δεν είναι ιδιοκτησία κανενός» (σ. 98).

Τέλος, η κοινωνικά κατασπαρμένη ιδιοκτησία, με τις ατέρμονες συμβολιακές της μορφές, συντηρείται και προστατεύεται με πολυάριθμα συστήματα κρατικών επιχορηγήσεων, δανείων, επιδοτήσεων και άλλων χαρακτηριστικών ή λειτουργιακών μεθοδεύσεων. Η ανθρώπινη έτσι δραστηριότητα περνάει από την ιδιωτική σφαίρα στη δημόσια, όχι μόνο με την έννοια ότι η κρατική παρέμβαση συνεχώς διευρύνεται σε βάρος του ιδιωτικού τομέα, αλλά και με την έννοια ότι η ιδιωτική δραστηριότητα όλο και περισσότερο επισκιάζεται από τη δημόσια ή μετατρέπεται σε τέτοια από άποψη χρήσης, νομικών εγγυήσεων και κοινωνικών συνεπειών.

Δύσκολα συνεπώς μπορεί σήμερα κανείς να υψώσει και αν ακόμη το επιθυμούσε, αδιαπέραστα τείχη, γύρω από τον εαυτό του και τα υπάρχοντά του, όπως περίπου γινόταν σε παλιότερες εποχές. Η αλληλεξάρτηση και η αλληλοεπικάλυψη των ορίων ανάμεσα στο δημόσιο-κοινωνικό και το ιδιωτικό-προσωπικό είναι εξάλλου και η αιτία που όλο και περισσότερο φθείρεται η εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς εκείνους ιδεολόγους, τύπου Popper, που υπερθεματίζουν για περιορισμένες κοινωνικές και δικαιοδικές μεταρρυθμίσεις, ένα είδος κοινωνικής παρέμβασης *ad hoc*, στα πλαίσια των υπάρχοντων δικαιιοπολιτικών συστημάτων.

Μια ποιοτικά καινούργια πρόταση κοινωνικής συμβίωσης και της αντίστοιχης δικαιοδικής της διευθέτησης, δεν μπορεί με κανένα τρόπο να προκύψει σαν απλό υποπροϊόν ή σαν αυθόρμητο αποτέλεσμα μερικών επιμέρους παρεμβάσεων, μέσα στα περιορισμένα πλαίσια κάποιας διορθωτικής πρότασης. Ούτε μπορεί να είναι αποτέλεσμα

απλών νομικών ή συνταγματικών διευθετήσεων. Όπως πολύ σωστά υποστήριξε κάποτε ο Marx: «Το δίκαιο δεν μπορεί ποτέ να αρθεί πάνω από την οικονομική δομή της κοινωνίας και την πολιτιστική ανάπτυξη που εξαρτάται απ' αυτή». (*Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*). Ποιοτικές αλλαγές θα απαιτήσουν σοβαρότερες επεμβάσεις και μεταβολές στις αρθρώσεις των παραγωγικών δυνάμεων, στη βάση των κοινωνικών σχέσεων. Η σύγχρονη ωστόσο διαπλοκή και η ρευστότητα της σχέσης ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, δείχνουν την κατεύθυνση και αποκαλύπτουν το μέγεθος των θεσμικών μεταβολών που πρέπει να επιχειρήσουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Καστοριάδης Κορνήλιος: *Η Πείρα του Εργατικού Κινήματος: Προλεταριάτο και Οργάνωση*. Αθήνα, Αμφορέας, 1978.

Φεραγιόλι Λουίτζι: *Αυταρχική Δημοκρατία, και Κριτική της Πολιτικής*, Αθήνα, Στοχαστής, 1985.

Coletti Lucio: *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*. London, New Left Books, 1972.

Crozier Michel: *Bureaucratic Phenomenon*. London, Tavistock, 1964.

Weber Max: *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Tübingen, T.C.B. Mahr, 1924 (και στα αγγλικά).

Max Weber: "Socialism", στο J.E.T. Eldridge (ed.), *Max Weber*: London, Nelson, 1972, σελ. 191-214 (όπου και η μετάφραση).

Εξουσιαστική Δομή και Κοινωνικός Έλεγχος στο Αστικό Σύστημα. Θεωρία και Τακτική.

*Θερμός Ηλίας**

Το πρόβλημα καθορισμού των μηχανισμών και της διαδικασίας του κοινωνικού ελέγχου που ασκείται και από την εξουσιαστική δομή στο αστικό σύστημα είναι ζήτημα πρωταρχικού ενδιαφέροντος στην προβληματική της συστημικής συμπεριφοράς.

Από την ερευνητική-αναλυτική προσέγγιση πάνω στο πολυσύνθετο θέμα της λειτουργίας των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό η ικανότητα του μελετητή να εστιάσει πάνω στη συμπεριφορά των αστικών εξουσιαστικών δομών και να διερευνήσει τη θεωρία και τακτική της ιδεολογικής προσπάθειας του συστήματος να εδραιώσει και μεγιστοποιήσει την ασφάλεια, σταθερότητα και αποδοτικότητά του. Κεντρικό λοιπόν ζήτημα στη μελέτη του κοινωνικού ελέγχου είναι η συγκρότηση και λειτουργία του Κράτους μέσα στη λογική των στόχων και συμφερόντων της δοσμένης κρατικής εξουσίας.

Πολιτικοί και Κοινωνικοί φιλόσοφοι, όπως ο Μαρξ και ο Μαρκούζε, έχουν αποδεχθεί ότι το Κράτος είναι άμεσα συνδεδεμένο με την κοινωνική και ταξική δομή και εκφράζει την ταξική κυριαρχία. Από εδώ πηγάζει η ύπαρξη του κράτους και οι λόγοι που εξηγούν τη γένεση και ανάπτυξη του. Από ανθρωπολογική σκοπιά, εφόσον οι κοινωνίες υπερέβησαν το στάδιο του πρωτόγονου κομμουνισμού αναπτύσσοντας οικονομικά πλεονάσματα και σύνθετες κατανομές εργασίας και μετασηματίστηκαν από κοινωνικά πρότυπα που σκόπευαν στην πολιτική και κοινωνική ισότητα, ήταν δηλαδή egalitarian, σε συστήματα που η εξουσία και αποφάσεις ταυτίστηκαν με τη νέα οικονομική κατάσταση, έγιναν κοινωνίες χωρισμένες σε στρώματα. Στη συνέχεια εξελίχθηκαν οργανωμένες πολιτικές μονάδες, δηλαδή κράτη με επίσημες δομές και θεσμούς.

Αν και οι ταξικά διαρθρωμένες ή κρατικές κοινωνίες είναι φανε-

*Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

ρά ανώτερες από εκείνες της προκρατικής εποχής γιατί μειώνουν τις συνέπειες της πρωτόγονης ζωής, η εξέλιξη του κράτους μαρτυρεί σε οποιοδήποτε σύστημα τη διαρθρωμένη κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο και συνεπώς της μιας τάξης πάνω στην άλλη.

Ορισμένες κοινωνικές ομάδες αντλούν ένα εξαιρετικά μεγάλο μέρος πλουτοπαραγωγικών πηγών εκμεταλλευόμενες άλλες ομάδες επειδή στηρίζονται στην ευφυΐα ή την πανουργία, διαθέτουν τεχνικές και ειδικές γνώσεις και έχουν αναπτυγμένη ικανότητα να καταπιέζουν. Σύμφωνα με αυτή τη διαπίστωση οι expropriators, δηλαδή αυτοί που «έχουν», χρειάζονται ένα βασικό κίνητρο για την ανάπτυξη των κρατικών μηχανισμών προκειμένου να σταθεροποιήσουν και νομιμοποιήσουν τις απαιτήσεις τους για πλουτοπαραγωγικές πηγές πάνω σε αυτούς που «δεν έχουν». Έτσι λοιπόν οι πρώτοι έχουν στη διάθεσή τους προνόμια αφού είναι ικανοί να μεταφράσουν την ανώτερη φυσική δύναμή τους σε νομιμοποιημένη εξουσία μέσα από τη συγκρότηση πολιτικονομικών εξουσιαστικών δομών. Μόλις το «πρόνομιο» γίνει «δικαίωμα», δηλαδή μόλις οι απαιτήσεις τους θεσμοθετηθούν, οι εξουσιαστικές δυνάμεις προβάλλουν το πρόσθετο πλεονέκτημα να στηρίζονται στο κράτος, το οποίο έχει το εδαφικό μονοπώλιο στην νομιμοποιημένη καταπίεση, ώστε να σταθεροποιεί περισσότερο και να ενισχύει τα συμφέροντά τους.

Αυτή η κοινωνική εξέλιξη εμπεριέχει για πρώτη φορά διλήμματα στην προοπτική της κοινωνικής ανάπτυξης και οικονομικής προόδου που γίνεται σύμφωνα με τα συμφέροντα αυτών που κυριαρχούν, επειδή λόγω των αντικειμενικών και σύμφυτων αντιφάσεων ανάμεσα στα συμφέροντα των κυριαρχούντων και κυριαρχουμένων ελλοχεύει η προοπτική ότι οι δεύτεροι θα αντιληφθούν την εκμεταλλευτική φύση της σχέσης και ότι θα προσπαθήσουν να καταστρέψουν αυτό το εκμεταλλευτικό πλαίσιο. Όμως η διερεύνηση αυτών των διλημάτων είναι προβληματική από εμπειρική-αναλυτική σκοπιά. Οι κυριαρχούμενοι μπορεί να μη συνειδητοποιήσουν τις συνθήκες δουλείας τους. Εδώ η συνείδηση παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις και μπορεί στην πραγματικότητα να μην προχωρεί πέρα από την αντίληψη ότι οι επικρατούσες συνθήκες είναι λίγο-πολύ δίκαιες και σύμφωνες με τη «φυσική τάξη των πραγμάτων». Αντίθετα, η αντικειμενοποίηση της εκμετάλλευσης δεν σημαίνει αναγκαστικά μια ενέργεια που να κατευθύνεται στην αλλαγή. Οι αναγκαστικές προτεραιότητες μπορεί να διαρθρωθούν κατά τέτοιο τρόπο ώστε η επιθυμία για επανάσταση να είναι επιπόλαια ή γίνεται αντιληπτό ότι κάτι τέτοιο θα έβαζε σε σοβαρό κίνδυνο την ικανοποίηση των αξιών που είναι υψηλότερου βαθμού. Απροθυμία στη δέσμευση για επανάσταση μπορεί να σημαίνει είτε άγνοια της τεράστιας διαφοράς ανάμεσα στη δύναμη των κυριαρχούντων και των κυριαρχουμένων είτε επίγνωση ότι οι απαιτούμενες προϋποθέσεις για κινητοποίηση ή δεν υπάρχουν καθόλου

ή δεν είναι αρκετές. Έτσι είναι φανερό ότι η επιτυχία σε μια επανάσταση δεν είναι εκ των προτέρων εξασφαλισμένη και ιδιαίτερα στην περίπτωση της αντι-κινητοποίησης των εξουσιαστικών δυνάμεων.

Τα βασικά ερωτήματα που επιβάλλονται εδώ αφορούν τον κοινωνικό έλεγχο. Εάν δεχτούμε ότι κοινωνικός έλεγχος οριοθετείται με εκείνες τις διαδικασίες με τις οποίες τα άτομα διδάσκονται, πείθονται ή εξαναγκάζονται να συμμορφωθούν με τις συνήθειες και αξίες για τη ζωή ομάδων δηλαδή με τις κυριαρχούσες εξουσιαστικές δυνάμεις, μπορούμε εύκολα να ρωτήσουμε ποιοι είναι οι κοινωνικοί έλεγχοι που κάνουν τους εξαρτημένους πληθυσμούς υποχωρητικούς; Πώς συμφιλιώνεται η έμφυτη αντιπαράθεση των αντικειμενικών συμφερόντων ώστε να διατηρείται η νομιμότητα των εξουσιαστικών δυνάμεων; Στην περίπτωση όμως που δεν θα υπάρξει επιτυχής κατευνασμός τι εμποδίζει και πώς προλαμβάνεται η επανάσταση;

Αν και η πολιτική κυριαρχία στηρίζεται τελικά στη βία, οι μηχανισμοί της κυριαρχίας δεν έχουν άμεση σχέση με το μηχανισμό του κοινωνικού ελέγχου. Πράγματι, η αδυναμία της βιωσιμότητας των εξουσιαστικών δυνάμεων αποκαλύπτεται όταν πρέπει να καταφύγουν στην εσωτερική βία. Ένα τέτοιο δραστικό μέτρο δείχνει ότι το κράτος έχασε τις προϋποθέσεις του για κυριαρχία, νομιμότητα και αποτελεσματικότητα, γεγονός που μπορεί να σημαίνει ότι αρχίζει η διάλυση. Βέβαια, οι εξουσιαστικές δυνάμεις θα προσπαθήσουν να μεγιστοποιήσουν την τάξη και τη σταθερότητα χρησιμοποιώντας λιγότερο φανερά απειλητικά και δαπανηρά μέσα. Αυτό γίνεται επειδή ο έλεγχος είναι ευκολότερος και αποτελεσματικότερος όταν ο πληθυσμός μπορεί να επηρεαστεί ώστε ή να επιθυμεί ή δέχεται τις θυσίες που οι εξουσιαστικές δυνάμεις θεωρούν απαραίτητες. Κατά την εκτίμηση του Rousek:

«Μια επιτυχημένη κυριαρχούσα εξουσιαστική δύναμη θα προσπαθεί να διαφυλάσσει την αρμονία και να διατηρεί τη δικαιοσύνη γιατί είναι αρκετά προνοητική ώστε να προβλέπει τα πιθανά αποτελέσματα. Όσον αφορά την κυβερνητική ελίτ και τις ομάδες που την υποστηρίζουν, το να χρησιμοποιήσουν τις δυνάμεις της κυβέρνησης μέχρι σημείου ανοικτής εκμετάλλευσης είναι συνήθως μια πολύ δαπανηρή διαδικασία γιατί το κόστος για να καταπνίγει η αντίθεση είναι πάρα πολύ μεγάλο... Στο τέλος η Κυβερνητική ελίτ θα προσπαθήσει να ικανοποιήσει όσο το δυνατόν περισσότερες απαιτήσεις οι οποίες να μη βρίσκονται σε μεγάλη αντίθεση με τους δικούς της βασικούς στόχους»¹.

Για να κατανοήσουμε τον κοινωνικό έλεγχο, μπορούμε να δεχτούμε τρία λειτουργικά επίπεδα μέσα από τα οποία εκφράζεται, ό-

1. Rousek Joseph, Social Control. Van Nostrand Press, Princeton New Jersey, 1956. Page 89.

πως η διαρθρωτική καταπίεση, ο λανθάνων έλεγχος και εκδηλωμένος έλεγχος. Η «διαρθρωτική καταπίεση» αναφέρεται στις συνέπειες που δημιουργούνται από τη συσσώρευση φαινομένων σε ευρύ διαρθρωτικό επίπεδο που προκαλούν ψυχο-κοινωνικές απαγορεύσεις για κάποια πολιτική αλλαγή. Αν και οι εξουσιαστικές δυνάμεις μπορεί είτε συνειδητά είτε όχι να επωφελούνται από τη διαρθρωτική καταπίεση, αυτή προκαλείται συνήθως από δυνάμεις οι οποίες κανονικά θεωρούνται ότι ξεπερνούν την άμεση περιοχή όπου αυτές οι δυνάμεις πραγματοποιούν τις χειραγωγήσεις τους. Ο λανθάνων έλεγχος αναφέρεται σε ελέγχους που επηρεάζονται από τις εξουσιαστικές δυνάμεις αφού μπορεί να χρησιμοποιήσουν μηχανισμούς και ελέγχους για να προξενήσουν προκαταλήψεις που πιθανόν όμως να μην έχουν πλήρως συνειδητοποιήσει όλες τις επιπτώσεις των ενεργειών τους. Με άλλα λόγια οι λανθάνοντες έλεγχοι είναι μοχλοί των εξουσιαστικών δυνάμεων και συνεπώς μέρος της πολιτικής κυριαρχίας. Τέλος, οι εξουσιαστικές δυνάμεις μπορεί ενσυνείδητα να καταφεύγουν κατά περιόδους σε ορισμένες μορφές και τεχνικές για να δημιουργούν κοινή αποδοχή, να προλαβαίνουν ή να συγκρατούν την ανησυχία. Μια τέτοια άμεση και φανερή χρήση μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου αποτελεί τον εκδηλωμένο έλεγχο.

Η διαρθρωτική καταπίεση είναι το προϊόν μυριάδων δυνάμεων που ενεργούν και αλληλοεπιδρούν στις κοινωνίες. Από τη φύση τους οι δυνάμεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν ότι ξεπερνούν τα όρια της άμεσης χειραγώγησης από τις δομές του συστήματος εξουσίας. Το ανάλογο αποτέλεσμα της διαρθρωτικής καταπίεσης σε αυτή την περίπτωση είναι η αναχαίτιση της πολιτικής αλλαγής, δηλαδή απραξία ή πολιτική αδράνεια. Όμως, το αν η απραξία είναι κατ' αρχήν, αποτέλεσμα ή όχι της διαρθρωτικής καταπίεσης ή πιο συγκεκριμένα αν είναι μία εκδήλωση της φύσης του ανθρώπου σε συγκεκριμένες περιβαλλοντολογικές και κοινωνικές συνθήκες αποτελεί ένα πρόβλημα. Στο παρελθόν πολλοί θα υποστήριζαν ότι υπάρχει η έμφυτη αδυναμία του ανθρώπου και συνεπώς πρέπει αναγκαστικά να κατευθυνόμαστε από κάποιον και συνεπώς να επιθυμούμε να μας κατευθύνουν. Αυτό ενισχύεται από την υπόθεση ότι είμαστε όχι μόνο εγωκεντρικοί και εγωιστές αλλά ακόμα χειρότερα, μικροπρεπείς, άξεστοι, άπληστοι, παράλογοι και αδαείς. Κατά συνέπεια μας χρειάζεται να ελεγχόμαστε και πρέπει να μας πει κάποιος ποιο είναι το καλύτερο για μας. Άλλοι, κυρίως οι σοσιαλιστές και αναρχικοί, χωρίς να αρνούνται τις υπάρχουσες αδυναμίες του ανθρώπου, θα αντίλεγαν ότι είμαστε έτσι λόγω των συνθηκών κυριαρχίας και δουλείας. Συνεπώς το κρίσιμο πρόβλημα εδώ είναι να αλλάξει η σημερινή συμπεριφορά του ανθρώπου που σημαίνει μείωση της καταπίεσης. Αν παραδεχτούμε ότι η βασική ιδιοτέλεια και ο εγω-κεντρισμός είναι βασικά στοιχεία συμπεριφοράς τότε σύμφωνα με τους αναρχικούς μέσα από τον τρόπο που συμπεριφερόμαστε αντικατοπτρίζεται

ο τρόπος με τον οποίο μας έχουν ρυθμίσει. Βέβαια, το κρίσιμο σύγχρονο πρόβλημα που έχει σχέση με την ηγεσία και τους οπαδούς είναι ότι δεν γνωρίζουν ότι η ανθρωπότητα είναι σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό αλληλοεξαρτώμενη, ότι δηλαδή τα συμφέροντά μας, η ικανοποίηση των αναγκών μας εξαρτώνται ουσιαστικά από το αν και πώς ικανοποιούνται οι επιθυμίες των άλλων. Όσο η λειτουργική αλληλεξάρτηση μέσα και ανάμεσα στα έθνη αυξάνει, ιδιαίτερα όσον αφορά την οικονομία, πρέπει να αναπτυχθεί και επιβληθεί ένα σύστημα αξιών ανώτερου επιπέδου από αυτό που κυριάρχησε στο παρελθόν. Πολύπλοκα και συνάμα πολύ ευπαθή κοινωνικά και τεχνολογικά συστήματα δεν μπορούν να επιβιώσουν για πολύ εκτός αν εγκαταληφθεί η τάση για πολιτική πυγμής και υποκατασταθεί από αξίες που εναρμονίζονται με την παγκοσμιότητα και την αμοιβαιότητα. Η συμβατική λογική παραδέχεται, ότι εφόσον οι σημερινές ηγεσίες έχουν πρόσβαση στις πιο εξειδικευμένες και λεπτομερείς γνώσεις (know-how) και βοηθούνται από τους εξειδικευμένους και πολυμαθείς συμβούλους, γνωρίζουν εξ ορισμού ποιο είναι το καλύτερο για μας και κάνουν το καλύτερο που θα μπορούσε να περιμένει κανείς, δεδομένου ότι οι ηγεσίες ασκούν έλεγχο πάνω σε τέτοια δίκτυα πληροφόρησης και παράλληλα έχουν στη διάθεσή τους τα τελειότερα συστήματα επικοινωνιών και λείζερ. Αυτή η πρόσβαση των ηγεσιών στη σύγχρονη τεχνολογία μπορεί να καλλιεργήσει την αυταπάτη για κυριαρχία και να οδηγήσει σε καταστροφικές αποφάσεις και πρωτοβουλίες. Αυτό αποτελεί αντίφαση της αστικοφιλελεύθερης ιδεολογίας γιατί δεν μπορεί να λύσει τουλάχιστον θεωρητικά το ζήτημα της ειρήνης και ειρηνικής συνύπαρξης και ανάπτυξης. Μέχρι τώρα έχουμε δει ότι τουλάχιστον στο επίπεδο της ηγεμονίας η ηγεσία είναι ανίκανη ή απρόθυμη να παρέχει και να ακολουθεί βιώσιμους εναλλακτικούς τρόπους δράσης. Κατά συνέπεια, οδηγούμαστε στο ερώτημα τι είναι το καλύτερο και για ποιον;

Ιστορικά, το ουσιαστικό πρόβλημα του ανθρώπου είναι η παροχή φυσικής συντήρησης, η ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών. Όταν όλη η ενέργεια πρέπει να κατευθυνθεί προς αυτή τη δραστηριότητα, η πολιτική συνείδηση βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο και η πολιτική δράση δεν μπορεί να εκφραστεί σε αυτές τις συνθήκες. Στα ταξικά διαρθρωμένα κοινωνικά συστήματα, η συντήρηση εξαρτάται από τις αυταρχικές απαιτήσεις και η στέρηση των αναγκών είναι το τίμημα που πληρώνεται για την ανυπακοή. Η φυσική στέρηση έχει κατά καιρούς αποτελέσει το κίνητρο για εξέγερση που πολλές φορές οδήγησε στην ανατροπή της κοινωνικής δομής. Συχνά όμως έκανε τους λαούς να αντιδρούν με μια ομοιόμορφη παθητικότητα. Στο ψυχικό επίπεδο, τα ιδιαίτερα φαινόμενα διευκολύνουν την απραξία. Υποτίθεται ότι ο άνθρωπος έχει μια έμφυτη ανάγκη να κλείνεται στον εαυτό του, μια λαχτάρα για σιγουριά.

Οι εξουσιαστικές δυνάμεις ενθαρρύνουν με επιμονή αυτή τη

λειτουργία μέσω της αυταρχικής λήψης αποφάσεων. Έτσι επειδή φοβόμαστε, φτάνουμε στην αποδοχή καταστάσεων οι οποίες αντικειμενικά είναι αφόρητες γιατί δεν αποφασίζουμε να ανταλλάξουμε ένα δυσάρεστο παρόν για ένα αβέβαιο μέλλον. Ο Gasset δικαιολογώντας τις εξουσιαστικές δυνάμεις σημειώνει ότι οι μάζες δεν πραγματοποιούν ενέργειες οι οποίες να είναι προσδιοριστικές στη διαμόρφωση της τύχης τους. Βέβαια, οι περισσότεροι άνθρωποι μπορεί εύκολα να αποπροσανατολιστούν και να ενσωματωθούν στις παραδοχές και λογικές της εξουσιαστικής δομής αποδεχόμενοι παθητικά και παίζοντας τους ρόλους τους που συστήνονται ή προκαθορίζονται από το κοινωνικό επικοινωνικό σύστημα.

Ο συντηρητισμός και κατά συνέπεια, η απραξία, είναι μια αναπόφευκτη συνέπεια των κοινωνικο-πολιτιστικών συστημάτων. Η κουλτούρα, ο κεντρικός προσαρμοστικός μηχανισμός του ανθρώπου, αποτελείται από γνώσεις που μεταβιβάζονται ανάμεσα στις γενιές και από μια *διαμορφωμένη* συμπεριφορά. Έτσι σε μεγάλο βαθμό η συμπεριφορά διαμορφώνεται από την παραδοσιακή κουλτούρα και μόνο ένας σχετικά πολύ μικρός αριθμός ανθρώπων είναι ικανοί να υπερβαίνουν τις αντιλήψεις που επικρατούν. Αντίθετα, τα άτομα κοινωνικοποιούνται για να προσαρμοστούν με τη βασική ροή της κοινωνίας μέσω της εσωτερικεύσης των πιστεύω τους, αξιών και κανόνων που διέπουν την απόδοση των ρόλων. Η κοινωνικοποίηση και η συμμετοχή σε θεσμούς (οικογένεια, σχολείο, εκκλησία, οικονομία και πολιτική) ενσωματώνει τον άνθρωπο με το προηγούμενο και παρόν κοινωνικό σύστημα και κατά συνέπεια, διευκολύνει την πολιτική ένταξη.

Στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, οι κοινωνικοί στοχαστές-ερευνητές όπως ο Toennies, Durkheim και Weber άρχισαν να αντιλαμβάνονται το ραγδαίο βαθμό μετασχηματισμού των αστικο-δημοκρατικών κοινωνιών. Αν και αναφερόντουσαν σε αυτό το μετασχηματισμό δίνοντάς τους διαφορετικές ονομασίες η ουσία των αναλύσεών τους ήταν παράλληλη. Ξεκινώντας από τις διαδικασίες βιομηχανοποίησης και αστικοποίησης η ποιότητα και οι μορφές της κοινωνικής ζωής διέρχονταν μια βαθιά αλλαγή. Το *Gesellschaft*, η κοινωνία του συμβολαίου, εξαφάνιζε την κοινωνία των ομάδων, το *Gemeinschaft*. Τη στιγμή που κάποτε οι σχέσεις χαρακτηρίζονταν από παράδοση, οικειότητα και επικοινωνία, η βιομηχανική επανάσταση δημιούργησε το απρόσωπο, την κυριαρχία των συμβολαίων, τυπικότητα, εξειδίκευση, λαϊκοποίηση και τον τεχνικό ορθολογισμό. Οι κυρίαρχες τάσεις της βιομηχανίας και της γραφειοκρατίας προξένησαν τυποποίηση, εξειδίκευση και συγκεντρωτισμό. Οι οικονομίες ενσωματώθηκαν λειτουργικά σε εθνικά και διεθνή επίπεδα. Ο μεταβαλλόμενος άνθρωπος έχασε το ένστικτό του για χειροτεχνία και η ταξινόμηση αντικατέστησε την αυτονομία. Ενώ η κοινωνική ζωή κατακερματίστηκε, τα αναγνωρίσιμα πλήθη έγιναν μάζες οι οποίες έπαιρναν την ταυτότητά τους από τα μέσα επικοινωνίας.

Το κράτος προοδευτικά ζήτησε από τον κόσμο θυσίες και προσήλωση και στη συνέχεια παρείχε στους τελευταίους τις ψευδαισθήσεις ότι συμμετείχαν και συμφωνούσαν. Αν και τα επίπεδα αλφαριθμητισμού και εκπαίδευσης αναπτύχθηκαν σημαντικά, το σάσισμα και η απογοήτευση μάλλον παρά η κατανόηση και ο δημιουργικός επαγγελματισμός έμελλε να είναι η τύχη των λαών στη σύγχρονη αστική κοινωνία.

Σε κάθε επίπεδο της κοινωνικής ζωής, αυξήθηκε αναγκαστικά η εξάρτηση από τις εξουσιαστικές αδυναμίες όσον αφορά την καθοδήγηση και κρίση. Έτσι οι λαοί βρέθηκαν εγκλωβισμένοι σε ένα τόσο αλληλοεξαρτώμενο και ιεραρχημένο σύστημα όπου η ομαλή λειτουργία κάθε δομής και στοιχείου είναι τόσο σημαντική ώστε ολόκληρο το οικοδόμημα απειλείται να καταρρεύσει αν δεν ικανοποιηθούν οι «ανάγκες» που διατηρούν το σύστημα. Με παρόμοιο τρόπο, η ικανότητά μας να οραματιζόμαστε και να υλοποιούμε σε κάποιο βαθμό εναλλακτικούς οργανωτικούς τρόπους, ελαχιστοποιείται μπροστά στην ανάγκη συντήρησης αυτού του συστήματος. Σύμφωνα με την ανάλυση του Marcuse αφού το σύστημα καθορίζει ποιο είμαστε, τι είμαστε και τι θέλουμε, το σύγχρονο κράτος, εξασκεί επεξεργασμένη πολιτική έλεγχου για να συγκρατήσει την εσωτερική αλλαγή.

Η διάκριση ανάμεσα στο λανθάνοντα και εκδηλωμένο έλεγχο συνήθως είναι λεπτή και θαμπή. Ενώ λειτουργικά ο λανθάνων έλεγχος είναι λιγότερο ή καθόλου εξαρτημένος από τις άμεσες χειραγωγήσεις των εξουσιαστικών δυνάμεων, οι συνέπειες είναι παρόμοιες με αυτές του εκδηλωμένου ελέγχου, δηλαδή με τη μαζική πολιτική υποστήριξη ή αδράνεια. Σε συμβολικό επίπεδο, οι δοσμένες πολιτικές ελίτ στην προσπάθειά τους να προωθήσουν την ισορροπία και ολοκλήρωση χρησιμοποιούν μύθους και αξίες που περιέχουν κουλτούρα. Αναλύοντας το συμβολισμό ο Marx παρατήρησε ότι οι κυρίαρχες τάξεις πάντα προσπαθούν να εξαπατήσουν το λαό με την ιδέα ότι τα συμφέροντά τους αποτελούν το «εθνικό συμφέρον». Προβάλλοντας πολιτικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς μύθους οι εξουσιαστικές ελίτ προωθούν την ασφάλειά τους γιατί μια επίθεση εναντίον των εξουσιαστικών δυνάμεων συνήθως θα θεωρηθεί από τον κόσμο ως μια επίθεση εναντίον του ιδεολογικού ιστού του συστήματος.

Στην Άριστη Πολιτεία του Πλάτωνα ο ρόλος των μύθων σαν πηγή της ιδεολογικής βάσης του συστήματος αποτελεί προϋπόθεση για την εδραίωση και τη λειτουργία της πολιτικής. Η παραβίαση των μύθων είναι εξ ορισμού ανεπιτρεπτή και επισείει τη θανατική καταδίκη των υπονομευτών.

Έτσι, τα σύμβολα χρησιμεύουν σαν μια νομιμοποιητική λειτουργία. Τα παραδείγματα είναι αναρίθμητα και ποικίλουν ανάλογα με τις εκάστοτε ελίτ και καλύπτονται από θρησκευτικές και λαϊκίστικες ι-

δεολογίες που αποσκοπούν στο να καλύπτουν την ευρύτερη κοινωνική, ταξική και πολιτική πραγματικότητα και να εξασφαλίζουν με φανατισμό τη συστηματική προσήλωση των υπηκόων τους.

Η συμβολική χειραγωγήση προσεγγίζει το επίπεδο εκδηλωμένου ελέγχου σε όρους επιβεβαίωσης. Η επιβεβαίωση είναι ένα σύμπτωμα μιας πολιτικής εξουσίας που υποφέρει τις εντάσεις της σταδιακής αμφισβήτησης και προσπαθεί να αποκτήσει την ικανότητα ελέγχου επανεμφανίζοντας σύμβολα που ταιριάζουν σε προηγούμενες εξιδανικευμένες εποχές. Το προσδοκώμενο αποτέλεσμα είναι να αυξηθεί η αλληλεγγύη και η αφοσίωση στο σύστημα και να απονομιμοποιηθούν τα αντίθετα στοιχεία.

Οι πιο σύγχρονες αστικές κοινωνίες άσχετα από την κατευθυντήρια ιδεολογία τους, ανέπτυξαν πολιτικούς και νομικούς μηχανισμούς με τους οποίους η δυσaréσκεια του λαού μπορεί να εκφραστεί με ένα είδος ανταρσίας. Αυτοί οι μηχανισμοί από μια άποψη, είναι σαν μια «δικλείδα ασφαλείας» που θεσμοθετούνται και γίνονται τυποποιημένες πλευρές του πολιτικο-νομικού συστήματος. Ο Rousseau σημειώνει με δεικτικότητα ότι: «Ένα από τα πρώτα βήματα είναι να καλυφθεί η ωμή δύναμη με νομικές θεσμικές μορφές και να απαλλαχθεί από τη σκληράδα της χρησιμοποιώντας τη συμπιλίωση... Τα ατομικά δικαιώματα επεκτείνονται προοδευτικά σε μέλη των εκμεταλλευομένων τάξεων ενώ τα θεμελιώδη στοιχεία του ελέγχου συγκρατούνται μέσω της θεσμικής οργάνωσης»². Για να είναι αποτελεσματικοί αυτοί οι μηχανισμοί είναι απαραίτητο το άτομο να μην είναι αλλοτριωμένο και να έχει ένα βασικό σεβασμό στη νομιμότητα του πολιτικού συστήματος και των «κανόνων παιχνιδιού». Αν και μηχανισμοί όπως οι εκλογές και η θεσμική αναθεώρηση δεν είναι πάντα έξω από τη λογική και επέμβαση του λαϊκού παράγοντα για κοινωνική αλλαγή, γεγονός που οφείλεται στην ικανότητα και οργάνωση του λαϊκού κινήματος, δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί ο ρόλος τους σαν τακτικού μηχανισμού ασφαλείας του συστηματικού ελέγχου.

Ο V.O. Key παρατηρεί ότι οι εκλογές είναι ένας φτηνός τρόπος να χειραγωγηθεί η βίαιη αντιπαράθεση των κοινωνικών δυνάμεων. Στη δεκαετία του 1960 οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης του Αμερικανικού συστήματος λειτούργησαν με βάση τη νομιμότητα ενώ το εύρος της πολιτικο-κοινωνικής ανεκτικότητας και ασφάλειας διευρύνθηκε σημαντικά ώστε να συνυπάρχουν σε αντιπαράθεση κοινωνικές δυνάμεις από τη ριζοσπαστική αριστερά μέχρι τη ρατσιστική δεξιά. Έτσι η ανταρσία μέσα στα συνολικά διευρυμένα όρια του συστήματος πέρασε στη διαδικασία πολιτικής χειραγωγής και οι στόχοι της έγιναν αντικείμενο συναλλαγής με τη διευρυμένη αντίληψη της συστηματικής ασφάλειας.

2. Ibid, 6.153.

Το κρίσιμο συμπέρασμα στην πολιτική εκείνων των δυνάμεων που επιλέγουν από τη δεκαετία του 1960 και μετά να βρίσκονται σε αντιπαράθεση συνδιαλλαγής με το Αμερικανικό πολιτικό σύστημα είναι ότι συνειδητά επιλέγουν να μεθοδεύουν την αντιπαράθεση πάντα μέσα στα συνολικά όρια της ανεκτικότητας και ασφάλειας αυτού του συστήματος και ποτέ δεν ξεπερνούν αυτά τα όρια γιατί από εκεί και πέρα βρίσκεται το επικίνδυνο έδαφος της ρήξης και θα πρέπει να αναμένεται με βεβαιότητα η προστατευτική απάντηση του ηγεμονικού συστήματος.

Η ύπαρξη ή και η δημιουργία εξωτερικών και εσωτερικών απειλών και εχθρών μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ενισχυθεί η αλληλεγγύη του πληθυσμού προς το κράτος. Αν ο κόσμος πιστεύει ότι απειλείται από κάποια σκοτεινή ξένη δύναμη συνήθως θα υποκύψει και θα υποστηρίξει τις αρχές που ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν τη λύση.

Οι μάζες των εθνικών κρατών κάνουν με τη θέλησή τους μεγάλες θυσίες κατά τη διάρκεια ενός πολέμου με τη δικαιολογία ότι προστατεύουν την «εθνική τιμή» και αντιμετωπίζουν την απειλή της εξωτερικής επιθετικότητας. Η χρησιμοποίηση εχθρών όχι μόνο λειτουργεί για να δημιουργήσει συνοχή και να ισχυροποιήσει την κοινή αποδοχή στην κυβέρνηση αλλά ταυτόχρονα προστατεύεται και από τους εσωτερικούς εχθρούς με το να κρατάει τον πληθυσμό διαιρεμένο. Συνεπώς η προβολή των μύθων του εχθρού λειτουργεί σαν μηχανισμός συστηματικής ασφάλειας και σταθερότητας. Οι εξουσιαστικές δυνάμεις μπορούν να κατευθύνουν την απογοήτευση και εχθρότητα του λαού προς στόχους που θεωρούν ασφαλείς, προστατεύοντας έτσι το σύστημα από την επιθετικότητα η οποία αλλιώς μπορεί να στοχεύει σε κεκτημένα συμφέροντα. Με αυτό τον τρόπο η αλλοτρίωση και η εξαθλίωση των μαζών λόγω του πληθωρισμού, της αυξανόμενης φορολογίας, ανεργίας και αστικής υποβάθμισης μπορεί να κατευθυνθούν έτσι ώστε να αποδοθούν σε φαινόμενα όπως ο φθίνων σεβασμός προς τις αρχές και η αυξανόμενη ανεκτικότητα. Συνεπώς ένας κατάλληλος τρόπος ελέγχου σκέψης είναι κρίσιμος για τη δημιουργία συναίνεσης και την αποτροπή εξεγέρσεων. Συνεπώς μπορούμε να δεχτούμε τη Μαρξιστική θεώρηση ότι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες είναι οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης. Ιστορικά ο μηχανισμός *Thought-control* όλων των συστημάτων κρατών που βρίσκονται στο προβιομηχανικό στάδιο κατευθύνεται από μαγικό-θρησκευτικούς ειδικούς που υποστηρίζονται από το κράτος. Οι ανεπτυγμένες θεωρίες των Ίνκας, Αζτέκων, αρχαίων Αιγυπτίων και άλλων προβιομηχανικών, προκρατικών πολιτισμών θεοποιούσαν τα πρόνοια και εξουσίες των δυνάμεων που κυρίαρχούσαν. Επιδοκίμαζαν το δόγμα της θείκης καταγωγής των Ίνκα και των Φαραώ και διέδιδαν μέσω του δόγματος και των θρησκευτικών τελετών την ιδέα ότι ολόκληρη η ισορροπία και η συνέχιση του σύ-

μπαντος απαιτούσε την υποταγή των κοινών ανθρώπων σε άτομα ευγενούς και θεϊκής καταγωγής. Ανάμεσα στους Αζτέκους, οι ιερείς είχαν πεισθεί ότι οι θεοί πρέπει να τρέφονται με ανθρώπινο αίμα και ο λαός πίστευε ότι το κράτος των Αζτέκων ταυτιζόταν με τη δημιουργία του κόσμου. Σε άλλες εποχές μέσα από ανεπτυγμένα κατευθυνόμενα δόγματα θρησκευτικές κοινότητες ρύθμιζαν τη συμπεριφορά μεγάλων μαζών ανθρώπων έτσι ώστε να δέχονται τη σχετική στέρηση σαν μια αναγκαιότητα, να προσδοκούν τις υλικές ανταμοιβές στη μετά θάνατο ζωή παρά στην παρούσα και να είναι ευγνώμονες για τις μικρές χάρες που τους κάνουν οι ανώτεροι, γιατί η αγνωμοσύνη μπορεί να οδηγήσει σε τιμωρία σε αυτή τη ζωή ή στην κόλαση.

Οι κρατικές κοινωνίες για να στέλνουν μηνύματα τέτοιου είδους και για να διαδηλώνουν τις αλήθειες πάνω στις οποίες στηρίζονται, επενδύουν ένα μεγάλο μέρος της εθνικής ευημερίας σε διάφορους τύπους μνημειακής αρχιτεκτονικής. Από τις πυραμίδες της Αιγύπτου ή του Teotihuacan στο Μεξικό μέχρι τους Γοθικούς καθεδρικούς ναούς της Μεσαιωνικής Ευρώπης οι θρησκευτικές μνημειακές κατασκευές που επιδοτούνταν από το κράτος είχαν ένα κοινό θέμα: να κάνουν το άτομο να αισθανθεί ασήμαντο και αδύναμο. Τα μεγάλα οικοδομήματα είτε έμοιαζαν ότι επέπλεαν όπως ο καθεδρικός ναός της Αμιέννης είτε ότι έπεφταν βαριά μ' ένα ατέλειωτο βάρος όπως οι Πυραμίδες του Khufu, διδάσκουν σε όλους εκείνους που στέκονται μπροστά τους τη ματαιότητα της δυσαρέσκειας και το ακατανίκητο αυτών που κυριαρχούν»³.

Ο Harris παρατηρεί ότι στο σύγχρονο περιβάλλον ο φόβος αντικαταστάθηκε με την προπαγάνδα της ματαιότητας παροτρύνοντας τις μάζες να ταυτιστούν με τις εξουσιαστικές δυνάμεις. Οι τελετές, τα θεάματα και οι παρελάσεις βοηθάνε ώστε να διατηρηθούν οι μάζες πιστές, ψυχαγωγημένες και παθητικές. Τα μαζικά μέσα, είτε ελεγχόμενα είτε επιδοτούμενα από οικονομικές και πολιτικές εξουσιαστικές δυνάμεις, αποτυχαίνουν στο να ενισχύσουν την πολιτική συνείδηση και μάλλον κατευνάζουν και «ψυχαγωγούν» παρά ασχολούνται με κριτική ανάλυση. Αναλύοντας με επιχειρήματα το ρόλο της εκπαίδευσης ο Harris δηλώνει ότι τα πιο σύγχρονα μέσα «διαπαιδαγώγησης» και κοινωνικοποίησης όπως το σύστημα *Thought-Control* δεν βρίσκονται μόνο στα ηλεκτρονικά συστήματα της βιομηχανίας ψυχαγωγίας, αλλά μάλλον στην εκπαίδευση. Οι δάσκαλοι και τα σχολεία υπηρετούν φανερά τις οργανικές ανάγκες των σύνθετων τεχνολογιών ανάπτυξης εκπαιδεύοντας κάθε γενιά με τις τεχνικές και οργανωτικές υπηρεσίες που είναι απαραίτητες για την κοινωνικο-πολιτιστική επιβίωση και ευημερία. Αλλά οι δάσκαλοι και τα σχολεία αφιερώνουν ένα μεγάλο κομμάτι του χρόνου τους κάνοντας μη-οργανικές εισηγήσεις όπως αγωγή του πολίτη, ιστορία, αστικά δικαιώματα, κοινωνικές σπουδές. Τα θέματα σε αυτές τις πε-

ριπώσεις είναι γεμάτα από έμμεσες και άμεσες υποθέσεις σχετικά με τη φύση του ανθρώπου και της κοινωνίας και την ανωτερότητα των δοσμένων κοινωνικών δομών³. Στη Σοσιαλιστική κοινωνία θεωρείται δοσμένο ότι μια από τις πιο σημαντικές λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι η διαμόρφωση κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης με βάση το συμφέρον του λαού.

Οι αστικές δημοκρατίες διστάζουν να παραδεχτούν ανοιχτά ότι τα δικά τους εκπαιδευτικά συστήματα είναι όργανα πολιτικού ελέγχου της κυρίαρχης τάξης. Ίσως πολλοί δάσκαλοι να μη γνωρίζουν το βαθμό μέχρι τον οποίο τα βιβλία τους, κύκλοι μαθημάτων και παρουσιάσεις στις τάξεις αφιερώνονται στην υποστήριξη των κυριαρχούντων πολιτικών δομών. Παρόλα αυτά όμως οι πολιτικές λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι απόλυτα κατανοητές και αντανακλούνται άμεσα ή έμμεσα στα σχολικά και ακαδημαϊκά συμβούλια και στις νομοθετικές επιτροπές. Τα αποτελέσματα είναι ότι πολλά από αυτά που μαθαίνονται ακόμα και στο κολλεγιακό επίπεδο, μπορεί να εκφράζουν δοσμένα φιλοσοφικά και ιστορικά αξιώματα και μύθους, χωρίς σημαντική τεχνολογική ή επιστημονική αξία και χρήσιμα όμως για την υπεράσπιση της συμβατικότητας σε ένα ιδιαίτερο σύστημα διαχωρισμού της κοινωνίας σε τάξεις και στρώματα. Αυτό μπορεί να είναι μια συνειδητή επιλογή του εξουσιαστικού συστήματος για να πετύχει τη χαλάρωση ή αποπροσανατολισμό της ταξικής ή εθνικής συνείδησης.

Τα σύγχρονα συστήματα αστικής εκπαίδευσης από τον παιδικό σταθμό ως το πανεπιστήμιο λειτουργούν με ένα διπλό πρότυπο επηρεασμένο από τη δοσμένη ιδεολογία. Στη σφαίρα των μαθηματικών και των βιο-φυσικών επιστημών, δίνεται κάθε ενθάρρυνση στους φοιτητές ώστε να είναι δημιουργικοί, επίμονοι, μεθοδικοί και ανεξάρτητα ερευνητικοί. Από την άλλη μεριά, οι κύκλοι μαθημάτων που ασχολούνται με τα κοινωνικο-πολιτικά φαινόμενα αποφεύγουν συστηματικά τα «αντιφατικά θέματα» (π.χ. συγκέντρωση του πλούτου, ηγεμονία εταιρειών και φορολογική διάρθρωση, αιτίες των προβλημάτων των αστικών κέντρων, απόψεις εθνικών και φυλετικών μειονοτήτων, ιδιοκτησία των μαζικών μέσων ενημέρωσης, προϋπολογισμός στρατιωτικής άμυνας, επενδύσεις εταιρειών στο εξωτερικό, οικονομικός ιμπεριαλισμός και διεκδικήσεις των υπανάπτυκτων και αναπτυσσομένων κρατών, σοσιαλιστικές εναλλακτικές λύσεις ως προς τον καπιταλισμό, ανθρωπιστικές εναλλακτικές λύσεις ως προς το ρατσισμό κλπ.). Αλλά αυτοί οι κύκλοι μαθημάτων ξεπερνούν την απλή αποφυγή των «αντιφατικών θεμάτων». Μερικές πολιτικές απόψεις θεωρούνται τόσο ουσιαστικές για τη διατήρηση του νόμου και της τάξης ώστε δεν μπορεί να τις εμπιστευθεί κανείς στις αντικειμενικές μεθόδους εισήγησης· αντίθετα εμψυτεύονται στα μυαλά

3. Harris Marvin, *Culture, Man and Nature*, Crowell Press, New York, 1971, σελ. 406-407.

των νέων μέσω του φόβου και του μίσους. Η πιο βαθιά αντίδραση που δείχνουν πολλά άτομα στις αστικές κοινωνίες απέναντι στον «κομμουνιστή», «σοσιαλιστές», «αριστερίζοντες» και «μαρξιστές» δεν είναι αποτέλεσμα μιας ανοικτής σκέψης και μελέτης αλλά αποτέλεσμα της καλλιέργειας προκαταλήψεων. Στις Ηνωμένες Πολιτείες η διαδικασία πολιτικής κοινωνικοποίησης της νεολαίας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Έτσι ο χαιρετισμός της σημαίας, τα πατριωτικά τραγούδια και οι πατριωτικές τελετές είναι μερικές από τις κοινές τυπικές πολιτικές πλευρές των κύκλων μαθημάτων των δημοτικών σχολείων⁴.

Η πρόκληση ιδεών και κοινωνικών ομάδων η οποία θεωρείται απειλητική από μια πολιτική τάξη μπορεί να ελαττωθεί ή να εξαφανιστεί περιορίζοντας ή σταματώντας την επικοινωνία και επαφή τέτοιων ιδεών και ομάδων με τον υπόλοιπο πληθυσμό χρησιμοποιώντας τον εκδηλωμένο έλεγχο της λογοκρισίας και *διαχωρισμού*. Παραδείγματα διαχωρισμού περιλαμβάνουν την πολιτική απομόνωσης των μειονοτήτων, τις καθοδηγούμενες φυλετικές και εθνικές προκαταλήψεις που διευκολύνουν πολιτικές γκετοποιήσεις των αντιπάλων, τη φυλάκιση, εξορία, περιθωριοποίηση ή ακόμη και εξόντωση πολιτικών διαφωνούντων. Συνήθως επιβάλλονται αρνητικές κυρώσεις ενάντια στην απασχόληση αυτών που έχουν «αποκλίνουσες» πολιτικές απόψεις. Όπως προτείνει ο Harris, η ιδιοκτησία ή ο έλεγχος του περιεχομένου των μαζικών μέσων ενημέρωσης και των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι ένας εκλεπτισμένος και παράλληλα αποτελεσματικός τρόπος που απαγορεύει τη διάδοση απειλητικών πληροφοριών.

Πολλοί στοχαστές όπως Duverger, Lasswell, Baran και Sweezy παρατήρησαν και ανάλυσαν τον εκδηλωμένο έλεγχο της εισδοχής. Ο Lasswell αναφέρεται σε αυτόν ως «περιορισμό και μερική ενσωμάτωση». Για παράδειγμα, το δικαίωμα ψήφου σε δεκαοκτάχρονους παρουσιάζει αυτή την τεχνική. Ανταποκρινόμενες στο κίνητρο των διαδεδομένων αντιπολεμικών δραστηριοτήτων, καθώς σε άλλες απαιτήσεις διαμαρτυρίας, οι πολιτικές ελίτ στις ΗΠΑ στο τέλος της δεκαετίας του 1960 κινητοποιήθηκαν γρήγορα για να προσφέρουν σε αυτή την ομάδα πληθυσμού εκλογικά δικαιώματα. Έτσι οι διαμαρτυρόμενοι μπήκαν σε κάποιο βαθμό στη διαδικασία λήψης αποφάσεων όπου θα μπορούσαν θεωρητικά να επηρεάσουν την κατεύθυνση της πολιτικής μέσω της επιλογής προσωπικού. Πιθανά λοιπόν, αν δεν κέρδιζαν οι ευνοούμενοι υποψήφιοι τους, οι διαμαρτυρόμενοι θα κατηγορούσαν μόνο τους εαυτούς τους για την αποτυχία, αφού το σύστημα τους έδωσε τη δυνατότητα συμμετοχής και ελέγχου. Η εισδοχή μπορεί όμως να χρησιμοποιηθεί πιο επιλεκτικά από

4. Ibid, p. 408-409.

το να ενσωματώνονται ολόκληρες ομάδες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Συχνά, μπορεί να είναι αναγκαίο να εισαχθεί στο σύστημα μόνο ένα μέρος της ηγεσίας των διαφωνούντων. Το σύστημα μπορεί να δαλεάσει ή να κολακέψει τους αρχηγούς, να τους προσφέρει θέση εργασίας, χρήματα, ή άλλη υλικά οφέλη. Μπορεί επίσης να τους καλλιεργηθεί η ψευδαισθηση ότι επηρεάζουν και έχουν κάποια ισχύ με την τοποθέτησή τους στα συμβούλια και επιτροπές του συστήματος. Ο Baran και ο Sweezy υπογραμμίζουν επίσης τις προσπάθειες των οικονομικών, εκπαιδευτικών και πολιτικών ιδρυμάτων των ΗΠΑ για να εντοπίσουν και να προσλάβουν Νέγρους με σημαντικά προσόντα και χαρίσματα ή που να αποτελούν εξαίρεση για κάποιο άλλο λόγο σαν διαδικασία στρατηγικής επιλογής του σχεδίου ενσωμάτωσης. Παρατηρούν όμως ότι αυτό το ευρύ πρόγραμμα με την ενσωμάτωση στο σύστημα των πρωτοποριακών στοιχείων της Κοινότητας των Νέγρων έχει σαν αποτέλεσμα να ελαχιστοποιήσει και τελικά να εκτονώσει την ορμή και αποτελεσματικότητα του επαναστατικού κινήματος των Νέγρων, παρέχοντας ταυτόχρονα την αυταπάτη στις μάζες των μαύρων που πλήττονται από τη φτώχεια ότι και αυτοί μπορούν να επιτύχουν στο Αμερικάνικο σύστημα αρκεί να προσπαθήσουν επίμονα και δραστήρια. Η στρατηγική της εισδοχής και ενσωμάτωσης δεν αφορά μόνο κοινωνικές ομάδες και ειδικό προσωπικό αλλά λειτουργεί και σε ιδεολογικο-πολιτικά αιτήματα και απαιτήσεις. Οι πολιτικοί επιστήμονες έχουν πολλές φορές αποδώσει τη δύναμη του δικομματικού αμερικάνικου συστήματος στην τάση αυτών των δύο κομμάτων και ειδικότερα του Δημοκρατικού Κόμματος να ενσωματώνουν τα κυριότερα αιτήματα των μικρότερων κομμάτων στα προγράμματά τους κι έτσι να μειώνουν ή εξαφανίζουν την πολιτική υποστήριξη για άλλους πολιτικούς και κομματικούς οργανισμούς.

Ιστορικά παρατηρούμε ότι ένας βασικός στόχος του δικομματικού συστήματος στις ΗΠΑ από το 1890 και μετά είναι η ενσωμάτωση των πρωτοποριακών πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που αναπτύχθηκαν μέσα από τη δυναμικά αναπτυσσόμενη αντίθεση κεφάλαιου και εργασίας. Η ωρίμανση της καπιταλιστικής τάξης στις ΗΠΑ μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο 1861-4 σήμαινε την ανάπτυξη μιας δυναμικής και διεκδικητικής εργατικής τάξης που μεγάλωνε ολοένα με τη μαζική μετανάστευση των μαζών της Ευρώπης στη Νέα Ήπειρο.

Έτσι στις αρχές του 20ού αιώνα η αναγκαιότητα ανάπτυξης και σταθεροποίησης του πολιτικού συστήματος στις ΗΠΑ επιβάλει τη δημιουργία ενός μεγάλου πολυσυλλεκτικού φορέα που να καλύπτει τα παραδοσιακά κατάλοιπα της Φεουδαρχίας και του δουλοκτητικού συστήματος που είχαν δυσκολίες προσαρμογής στο αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό σύστημα, καθώς επίσης και την εργατική τάξη, τους φτωχούς, τους απειλούμενους αγρότες από τη συγκεντρωποίηση της ιδιοκτησίας της γης, τα μικρομεσαία στρώματα και τις μειονότη-

τες. Από αυτή τη βασική αναγκαιότητα της ενσωμάτωσης στο αστικό σύστημα των μη προνομιούχων μαζών που αποτελούσαν αφενός μεν τη μεγάλη πλειοψηφία του λαού των ΗΠΑ και αφετέρου την προοπτική συγκρότησης μεγάλου ταξικού αντικαπιταλιστικού κινήματος αναδείχθηκε η συγκρότηση του νέου πολιτικού φορέα του Δημοκρατικού κόμματος. Αυτός ο φορέας αποτελεί τη Μεγάλη Συμμαχία των κοινωνικών δυνάμεων κάτω από την καθοδήγηση της κυρίαρχης τάξης με στόχο την αναβάθμιση και εκσυγχρονισμό του δικομματικού πολιτικού συστήματος. Έτσι η πολιτική της Grand Alliance γίνεται ο πιο αποτελεσματικός τρόπος ενσωμάτωσης.

Παρόμοια τεχνική με την εισδοχή είναι η *Civility* η οποία στηρίζεται στα επιχειρήματα της απόλυτης λογικής. Σύμφωνα με τον Mc Coy και τον Wolf οι εκπρόσωποι των εξουσιαστικών δυνάμεων εμφανίζονται σαν απλοί άνθρωποι οι οποίοι μοιράζονται κοινές επιθυμίες με τους αντιφρονούντες για να λύσουν τα παράπονά τους. Όπως έλεγε ο Lyndon B. Johnson «αν μπορούμε έστω και να κάτσουμε μαζί να συζητήσουμε, μπορούμε να λύσουμε αυτά τα προβλήματα». *Civility* ακολουθείται συχνά από προσπάθειες των εξουσιαστικών δυνάμεων να προσδιορίσουν τα «κατάλληλα» όρια της συζήτησης. Ο McCoy και Wolf αναλύουν τις δυνατότητες αυτού του τρόπου ενσωμάτωσης.

«Οι εξουσιαστικές δυνάμεις συνήθως αναγγέλλουν ότι επιθυμούν να συζητήσουν οποιεσδήποτε λογικές απαιτήσεις, αλλά δεν πρόκειται να συζητήσουν τις παράλογες...

Τώρα το τι ένα μέλος της εξουσιαστικής δύναμης θεωρεί λογικό είναι θέμα που δεν αμφισβητείται... Αυτοί που δεν ανήκουν στις εξουσιαστικές δυνάμεις μπορούν να απορρίψουν αυτό τον ορισμό και να βάλουν το δικό τους, αλλά αυτό δημιουργεί δύο προβλήματα. Το ένα είναι ότι ο αντίθετός τους ασκεί έλεγχο στα μέσα επικοινωνίας και μπορεί να κατορθώσει να πείσει τον καθένα ότι η θέση του είναι λογική και ότι η άλλη πλευρά είναι τρελή και παράλογη... Ένα δεύτερο πρόβλημα είναι ότι αν απορριφθούν οι όροι των εξουσιαστικών δυνάμεων αυτές είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν πίεση εναντίον τους. Έτσι, οι περισσότεροι που δεν ανήκουν στις εξουσιαστικές δυνάμεις ενδεχόμενα αποδέχονται τους όρους αυτών που λαμβάνουν τις αποφάσεις όσον αφορά τις πολιτικές συζητήσεις με αποτέλεσμα να λειτουργούν από μειονεκτική θέση⁵.

Τέλος, οι εξουσιαστικές δυνάμεις μετά από μια ανεπιτυχή εφαρμογή των παραπάνω στρατηγικών, μπορεί να θεωρήσουν ότι δεν πρέπει να υποκύψουν σε βεβιασμένες ενέργειες να παραχωρήσουν τίποτα στις ομάδες που τις προκαλούν. Εκτιμώντας την επίδραση των αντιφρονούντων στα συμφέροντά τους, οι εξουσιαστικές δυνά-

5. Wolf Alan and Mc Coy Charles A., *Political Analysis: An Unorthodox Approach*, Crowell Press, New York, 1972, p. 106-107.

μεις μπορεί να αντιληφθούν ότι αν πρόκειται να διατηρήσουν αυτές τις κρίσιμες πλευρές που συνδέονται με την άνοδό τους πρέπει να συμβιβαστούν με μερικά ή με όλα τα αιτήματα. Γίνεται έτσι φανερό, ότι η ικανότητα χορήγησης παραχωρήσεων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το μέγεθος των αποθεμάτων των εξουσιαστικών δυνάμεων. Όσο μεγαλύτερο είναι το μερίδιό τους στις πλουτοπαραγωγικές πηγές πέρα από το επίπεδο που πιστεύουν ότι είναι απαραίτητο για να συνεχίσουν να έχουν την ηγεμονία, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα για παραχωρήσεις. Ο Lipset στις εργασίες του για τη δημοκρατία και την οικονομική ανάπτυξη, επισημαίνει ιδιαίτερα ότι το επίπεδο πλούτου ενός έθνους συσχετίζεται με τις δημοκρατικές μορφές. Σημειώνει ότι όσο φτωχότερο είναι ένα έθνος, τόσο μεγαλύτερη είναι η τάση για μεγάλες ανισότητες στην κατανομή του πλούτου και για μη δημοκρατική διακυβέρνηση. Τη στιγμή που υπάρχει περιορισμένη οικονομική δυνατότητα πιστεύεται ότι με την ανακατανομή από τις ισχυρές εξουσιαστικές δυνάμεις δεν θα επιτευχθεί ποτέ για όλον τον κόσμο ένα ανεκτό βιοτικό επίπεδο. Γι' αυτό για να διατηρήσουν τις κτήσεις τους, οι εξουσιαστικές δυνάμεις δεν δέχονται να χορηγήσουν στις μάζες καμιά πρόσβαση στους πολιτικούς μοχλούς. Τα προβλήματα της εθνικής ανάπτυξης επιδεινώνονται ακόμα περισσότερο όταν κάποιες εξουσιαστικές δυνάμεις θεωρούν ψυχολογικά απαραίτητη την υποβάθμιση των μαζών πέρα από τα όρια ενός ανθρώπινου επιπέδου διαβίωσης.

Σύμφωνα με τον Lipset αυτή η μεταχείριση θα προκαλέσει ακόμα πιο ακραίες προκλήσεις στις μάζες που αν μπορούσαν θα προσπαθήσουν να καταστρέψουν τελείως τις εξουσιαστικές δυνάμεις. Στο παράδειγμα των ΗΠΑ η συμπεριφορά των ελίτ δείχνει ότι υπάρχει συνείδηση των κινδύνων της αντιπαράθεσης με τις μάζες και έτσι εδώ οι ισχυρές εξουσιαστικές δυνάμεις είχαν την ευχέρεια να χορηγούν «παραχωρήσεις» όπως ανεκτικότητα, ανοχή και δικαιώματα στα συνδικάτα, ένα σχετικά υψηλό επίπεδο ζωής, και τα ποικίλα κοινωνικά προγράμματα πρόνοιας.

Αυτά βέβαια δεν ήταν καθόλου παραχωρήσεις αλλά δικαιώματα που κατάκτησαν οι εργαζόμενοι μετά από σκληρούς αγώνες. Συμπερασματικά, αυτή η ανασκόπηση των διαφόρων τακτικών ελέγχου δεν μπορεί ποτέ να είναι εξαντλητική. Τεχνικές όπως η νόμιμη μεροληπτικότητα, διακριτική επιβολή του νόμου, προώθηση περιόδων φιλελευθερισμού ώστε να είναι ορατή η οποιαδήποτε αντίθεση και να μεθοδεύεται μια επιφανειακή «λύση», όπως και ο διορισμός στοιχείων από τις φυλετικές ομάδες και κατώτερα κοινωνικά στρώματα σε κατώτερες κοινωνικές θέσεις, είναι συνηθισμένοι τρόποι κοινωνικού ελέγχου. Μαζί με τη βία και τον εξαναγκασμό όπως προβλέπεται και εφαρμόζεται από το κράτος, οι εξουσιαστικές δυνάμεις συχνά στηρίζονται σε αυτές τις προϋποθέσεις και τεχνικές.

Η διαδικασία εκδημοκρατισμού και η προσπάθεια εξασφάλισης

της ελευθερίας από καταπιεστικές κοινωνικές συνθήκες είναι ουσιαστικά μια μάχη ενάντια στην κυριαρχία των εξουσιαστικών δυνάμεων. Ο Marcuse γράφει: «Οι ρίζες της κάθε απελευθέρωσης βρίσκονται στη συνείδηση της δουλείας...». Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η ανάπτυξη της ταξικής και κοινωνικής συνείδησης αποτελεί προϋπόθεση για την οργάνωση και ανάπτυξη ενός κοινωνικού κινήματος που σκοπεύει στη δημοκρατία και λαϊκή κυριαρχία.

Στην πιο σύγχρονη μορφή ανάπτυξης των αστικο-δημοκρατικών συστημάτων καθώς κλείνει ο 20ός αιώνας παρατηρούμαι ότι η διαδικασία και οι μορφές κοινωνικού και πολιτικού ελέγχου περνούν μέσα από τη θεωρία και τις προοπτικές της υπερεθνικής ολοκλήρωσης και τον πολιτικό ανταγωνισμό μέσα στα επιμέρους πολιτικά συστήματα σε αρμονία με τις γενικότερες επιτελικές στρατηγικές και πολιτικές του υπερεθνικού μοντέλου.

Εδώ επιδιώκονται δύο στρατηγικοί στόχοι. Πρώτον η νομιμοποίηση και χειραγώγηση όλων των πολιτικών δυνάμεων και δεύτερον η κοινή παραδοχή του οράματος της υπερεθνικής πολιτικής και οικονομικής ολοκλήρωσης. Έτσι η χειραγώγηση των ταξικών αντιθέσεων γίνεται έξω από το εθνικό πλαίσιο και το κυρίαρχο εποικοδόμημα διεθνοποιείται. Η διεύρυνση λοιπόν της δημοκρατίας γίνεται δυνατή αφού εξασφαλιστούν ισχυρότεροι όροι κυριαρχίας των εξουσιαστικών δυνάμεων στο υπερεθνικό μοντέλο.

Εδώ όμως προβάλλουν κρίσιμα ερωτήματα στη νέα πορεία ανασυγκρότησης και επέκτασης των αστικών συστημικών δομών. 1) Είναι δυνατή η ταυτόχρονη πορεία εθνικής και υπερεθνικής ολοκλήρωσης και πώς; 2) Έχει πραγματικά ολοκληρωθεί το εθνικό κράτος στην Ευρώπη και Βόρεια Αμερική και ποιες οι επιπτώσεις στο διεθνές σύστημα; 3) Ποιο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό σύστημα στον 21ο αιώνα θα εκφράσει τις ανάγκες της ανθρωπότητας σε πλανητικό επίπεδο και με ποιους στόχους; 4) Αν δεχτούμε ότι η «νομοτελειακή» πορεία στην εξέλιξη των πολιτικών-κοινωνικών συστημάτων οδηγεί στη δημοκρατία, ελευθερία και λαϊκή κυριαρχία — κοινός μύθος, παραδοχή και δόγμα της αστικής και σοσιαλιστικής σκέψης — τι θα συμβεί στη διαλεκτική των οικονομικών συστημάτων; Ποια δηλαδή οικονομικά-κοινωνικά και εξουσιαστικά συστήματα θα αυτοπεριθωριοποιηθούν και ποια θα είναι η μεταμοντέρνα συστημική πορεία;

Επειδή απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα θα προκαλούν τη μελλοντική πολιτική και κοινωνική θεωρία, θα πρέπει να αποκαλύψουμε στο παρών εκείνες τις αγκυλώσεις και αφέλειες των μαχόμενων κοινωνικών δυνάμεων για να κατακτηθεί η πορεία της κοινωνικής απελευθέρωσης, εθνικής ανεξαρτησίας και δημοκρατίας με το όραμα της οικουμένης της ελληνικής σκέψης και της διαλεκτικής που οδηγεί στον ελεύθερο ανθρωποκεντρικό κόσμο των λαών της γης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Apter David E., *The Politics of Modernization*, The University of Chicago Press, Chicago, 1965.
- Aniveris Shlomo, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, New York, 1968.
- Babbit Irving, *Democracy and Leadership*, New York, 1924.
- Baran Paul and Paul M. Sweezy, *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*, Monthly Reader, New York 1966.
- Chang Sherman H.M., *The Marxian Theory of the State*, Russel and Russel, New York, 1931.
- David R. Cameron, "Economic Inequality in the Advanced Capitalist Societies: A Comparative Analysis" (preprint), 1979.
- David R. Cameron, "The Expansion of the Public Economy: A Comparative Analysis, *The American Political Science Review*", 72 (4), Dec. 1978, 1243-1261.
- Dietze Gottfrid, *Youth, University and Democracy*, Hohn Hopkins Press, Baltimore, 1970.
- Douglas A. Hibbs, Jr., "On the Political Economy of Long-Run Trends in Strike Activity", *British Journal of Political Science*, April, 1978, 153-75.
- Douglas A. Hibbs, Jr., and Henrik Jess Madsen, "Public Reactions to the Growth of Taxation and Government Expenditure: A Preliminary Comparative Investigation".
- Duverger Maurice, *The Study of Politics*, New York: Crowell, 1972.
- Francis G. Castles and R. D. Mckinlay, "Public Welfare, Scandinavia, and the Sheer Futility of the Sociological Approach to Politics, *British Journal of Political Science*, April, 1979, 157-171.
- From Erich, *Escape from Freedom*, Ferrar & Rhinehart, New York, 1941.
- Gamson Wm. A., *Power and Discontent*, Dorsey, Homewood III, 1968.
- Gasset Jose Ortega Y., *The Revolt of the Masses*, Norton, New York, 1932.
- Gosta Esping-Anderson, "Social Class, Social Democracy, and the State: Party Policy and Party Decomposition in Denmark and Sweden", *Compative Politics*, October 1978, 11 (1), 42-58.
- Harris Marvin, *Culture, Man, and Nature*, Crowell, New York, 1971.
- Harold Wilensk, *The Welfare State and Equality*, University of California Press, Berkley, 1975.
- Harold Wilensky, "The Political Economy of Income Distribution: Issues in the Analysis of Government Approaches to the Reduction of Inequality-

ty", in *Major Social Issues: A Multidisciplinary View*, Yinger and Culter, eds., The Free Press, 1978.

Harold Wilensky, "The New Corporatism, Cantralization, and the Welfare State" *Contemporeary Political Sociology Series*, Richard Rose, ed, Sage Publications, Series No. 06-020, Volume 2, 73 pp., 1976.

Harold Wilensky, "Leftism, Catholicism, and Democratic Corporatism. The Role of Political Patries in Recent Welfare State Development".

Helco, Hugh, *Modern Social Politics in Britain and Sweden*, New Haven, 1976.

Helco, Hugh, "Social Policy and Political Learning", in Heidenheimer, et al., eds., *Comparative Public Policy*, New York, 1975.

Helco, Hugh, "Toward a New Welfare State?"

Johnoson Chalmers, *Revolutionary Change*, Little, Brown and Co., Boston, 1966.

King Edmund J., *Education and Social Change*, Pergamon Press, London, 1966.

King Irving, *Social Aspects of Education*, The MacMillan Company, New York, 1912.

Lasswell Harold, *Politics. Who Gets What, When, How*, Meridian, New York, 1958.

Lenin V.I., "The State and Revolution" in *Collected Works Progress Publishers, Moscow, 1960-1972*.

Lenin V.I., What is to Be Done, adopted from *The Lenin Anthology*, Edited by Robert C. Tucket, W.W. Norton and CO., Inc., New York 1975.

Lispet Seymour Martin, *Political Man*, Doubleday, New York, 1960.

Malatesta Errico, *Anarchy*, Freedom Press, London, 1967.

Marcuse Herbert, *One-Dimensional Man*, Beacon, Boston, 1964.

Marx Karl, *Capital*, International Publishers, New York, 1967.

Marx and Engels, *Manifesto of the Communist Party, Selected Works in Three Volumes*, Progress Publishers, Moscow, 1969-70.

Marx and Engels, *Collected Works*, International Publishers, New York, 1975.

O' Connor, James, *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin's Press, New York, 1973.

Peter Wiles, *Distribution of Income: East and West*, New York, 1974.

Phillips Cutright, "Political Structure, Economic Development, and National Social Security Programs, *American Journal of Sociology*, 70 (1965), 537-550.

Roucek Joseph, *Social Control*. Princeton: Van Nostrand, 1956.

Selznick Phillip O., *TVA and the Grass Roots*. University of California Press. Berkley, 1949.

Tucket Robert, *The Revolutionary Idea* Norton, New York, 1970.

Wolf Alan and Charles A. McCoy, *Political Analysis: An Unorthodox Approach*. Crowell, New York, 1972.

Ιδιοτυπίες του Νεοελληνικού Κοινωνικού Σχηματισμού και Δυνατότητες Πρόσληψης των Μαρξιστικών Ιδεών*

Ρήγος Άλκης*

« Όπως η φιλοσοφία βρίσκει τα υλικά της όπλα στο προλεταριάτο, έτσι και το προλεταριάτο βρίσκει τα πνευματικά του όπλα στη φιλοσοφία».

Καρλ Μαξ¹

Απ' αυτή τη στενή αλληλεπίδραση θεωρίας και πράξης, υλικών συνθηκών και ταξικής συνειδητοποίησης αυτών των συνθηκών, ξεκινά η υπόθεση εργασίας που καταθέτουμε στο Συμπόσιο προς εμπέδωση ή αναίρεση. Υπόθεση εργασίας, που θεωρεί ότι η οργανική σύνδεση Μαρξιστικών ιδεών και νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού², υφίσταται μόνο και στο βαθμό που υπάρχει ενεργή προλεταριακή συνείδηση, των αντιφάσεων που γεννά στην όλη παραγωγική διαδικασία ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής (Κ.Τ.Π.)³.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν Μαρξιστές διανοούμενοι και επιδράσεις των Μαρξιστικών Ιδεών πριν απ' την αντικειμενική δυνατότητα μιας τέτοιας οργανικής σύνδεσης.

Άλλωστε πάντοτε οι ιδέες προηγούνται της οικονομικο-κοινωνικής συνειδητοποίησης της πραγματικότητας, αλλά μετασχηματίζονται σε υλική δύναμη, μόνο όταν δεθούν οργανικά και για λόγους εσω-οικονομικού και όχι εξω-οικονομικού καταναγκασμού, με την όλη κοινωνική παραγωγή, τις διαδικασίες και δυναμικές συγκρότησης ενός κοινωνικού σχηματισμού.

* Λέκτορας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Παντείου Πανεπιστημίου.

** Εισήγηση στο Συμπόσιο του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Ιωαννίνων με θέμα: «Η πρόσληψη και ανάπτυξη των ιδεών του KARL MARX στην Ελλάδα». Γιάννενα-Πρέβεζα 4-7/11/88.

Και τέτοιου είδους δυνατότητα γεννιέται στη νεοελληνική πραγματικότητα — κατά την άποψή μας — μόνο μετά τη μικρασιατική καταστροφή και μάλιστα όχι αμέσως, αλλά από τα τέλη της δεκαετίας του 1920⁴ «όταν δηλαδή και η εργατική τάξη έχοντας σχετικά διαμορφωθεί και περάσει μια περίοδο αναζητήσεων μέσα στο χώρο της ουτοπίας, μπορούσε πια μετά τη Μικρασιατική περιπέτεια, να αφομοιώσει και κατανοήσει, οργανικά μέσα από την ένταση της ταξικής πάλης την ορθότητα ή όχι της θεωρίας του επιστημονικού σοσιαλισμού, αλλά και όταν ταυτόχρονα, η σκιά της Μεγάλης Οχτωβριανής Επανάστασης, άνοιγε μια ασύλληπτη και χειροπιαστή προοπτική, στα μάτια των εργατών όλου του κόσμου»⁵, ενώ παράλληλα εμφανίζεται η δυναμική κυριαρχία του Κ.Τ.Π. και των συνακόλουθων αντιφάσεων του, στο νεοελληνικό κοινωνικό γίγνεσθαι.

Η μορφή αυτής της κυριαρχίας, η κοινωνική σύνθεση και συνειδηση, των τάξεων, στρωμάτων και κοινωνικών κατηγοριών, που την συνθέτουν, προσδιορίζουν και την ιδιαιτερότητα, την ιδιοτυπία του κοινωνικού μας σχηματισμού, όπως άλλωστε και κάθε ιδιαίτερου κοινωνικού σχηματισμού. Προσδιορίζουν τελικά και τη δυνατότητα ύπαρξης ή όχι αντίστοιχων οργανικών διανοουμένων με την Γκραμσιανή έννοια του όρου⁶.

Η υπόθεση εργασίας που προτάξαμε — ακριβώς επειδή δεν θέλουμε να μείνουμε σ' ένα στείρο ιστορικό, ούτε σε μια μηχανιστική αντίληψη του Μαρξισμού, που μεταφέρει άκριτα επεξεργασίες που βασίζονται στις εξελίξεις και κοινωνικές ολοκληρώσεις κυρίως του Κεντρο-Δυτικού Ευρωπαϊκού χώρου, στην πατρίδα μας, αναζητώντας τις εξελικτικές διαδικασίες για το «φτάσιμο» τους — μας επιβάλλει, έστω και σχηματικά την παρακολούθηση του όλου τρόπου συγκρότησης των βασικών τάξεων στρωμάτων και κοινωνικών κατηγοριών του κοινωνικού μας σχηματισμού — με βάση την κλασική θεώρηση του Λένιν⁷ όπως αυτή προβάλλει μέσα από τις επεξεργασίες του Πουλαντζά⁸ — από τα χρόνια της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και των ιδιότυπων μορφών δόμησης και ταξικής συνειδησής τους.

Με μεταπρατικής λειτουργίας και λογικής αστικά στρώματα του παροικιακού κεφαλαίου και των εφοπλιστών, τα οποία αναπτύσσονται χωρίς καμιά κοινωνική σύγκρουση με την ανύπαρκτη άλλωστε ελληνική Φεουδαρχία. Στρώματα που για πρώτη φορά εισέρχονται άμεσα στην «πολιτική σκηνή»¹ του νεοελληνικού κράτους αναλαμβάνοντας τα ηνία του, τη δεκαετία του 1910 — μετά δηλαδή το μικροαστικού χαρακτήρα στρατιωτικό κίνημα του 1909¹⁰ — για να βρεθούν σε μια και μόνη δεκαετία από το ζενίθ των οραμάτων και επιδιώξεων τους, στο ναδίρ της πραγματικότητας που έφερε η μικρασιατική καταστροφή. Η οποία σε συνάρτηση με τις εξελίξεις και στον ευρύτερο ιστορικό χώρο, μέσα στον οποίο αυτά τα στρώματα παραδοσιακά δρούσαν, τα αναγκάζει για λόγους εξω-οικονομικού

καταναγκασμού, να κλειστούν στο μέγιστο ποσοστό τους, για πρώτη φορά στην ιστορική τους πορεία, στα όρια ενός συγκεκριμένου τικού κρασχηματισμού και μιας συνακόλουθα προσδιορισμένης και γι' αυτό περιορισμένης εθνικής αγοράς. Μια που μετά το '22 για πρώτη επίσης φορά έρχονται να συμπιέσουν λίγο-πολύ τα όρια του νεοελληνικού κρατικού και κοινωνικού σχηματισμού και μάλιστα σε μια φάση ριζικών ιδεολογικών, κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτιστικών ανακατατάξεων σε παγκόσμιο μα και εθνικό επίπεδο.

Με οικοδόμηση στο νέο κράτος, πόλεων ως κέντρων παροχής υπηρεσιών και όχι παραγωγικών εργασιών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μικροαστικών στρωμάτων — που με χώρα καταγωγής το χωριό και όραμα εξέλιξης τον μεταπράτη αστό της διασποράς και τις μεταπρατικές αεριτζήδικες εργασίες του — συνωθούνται, σ' αυτές, αποκτώντας σύντομα μια ποσοτική και στη συνέχεια ποιοτική κυριαρχία, που σφραγίζει και προσδιορίζει ένα ειδικό τύπο πολιτικής δράσης όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Με μεγάλα αριθμητικά, μα απομονωμένα μεταξύ τους, συντηρητικά από τη φύση τους, μικροϊδιοκτητικά στο όραμα ποικίλων εργασιών και καλλιεργειών, αγροτικά στρώματα, δεμένα λόγω τρόπου ή ελπίδας απόκτησης ιδιοκτησίας, αλλά και ταυτόχρονης υπερχρέωσης από το κράτος και τους πιστωτικούς του μηχανισμούς. Στρώματα, σχεδόν ανύπαρκτα πανελλαδικά μέχρι τη δεκαετία του '10, που η από τα πάνω και μέσω του κράτους δημιουργία όρων ύπαρξής τους και η από τα έξω όρων συνειδητοποίησής τους, εντείνει την ιδιότυπη και αρνητικής μορφής ταξική τους συνειδητότητα. Η οποία και γεννιέται ταυτόχρονα με την αντίστοιχη και επίσης αρνητική ταξική συνειδητότητα των Ελλήνων αστών, όταν και οι δύο τάξεις για πρώτη επίσης φορά μετά την καταστροφή του '22 καλούνται να δράσουν και να αναπτυχθούν μέσα στα πλαίσια μιας ενιαίας εθνικής αγοράς, που όπως προαναφέραμε αρχίζει να λειτουργεί την ίδια ακριβώς περίοδο. Μιας αγοράς στην οποία, την ίδια ώρα συρρέουν τεράστια ποσά κεφαλαίων κυρίως μέσω παραγωγικών κρατικών δανείων, καθώς και πάμφθυνα εργατικά χέρια, λόγω των πάνω από ενάμισυ εκατομμύριο προλεταριοποιημένων οικονομικά, αλλά μικροαστικών αντιλήψεων, προσφύγων. Ενώ την ίδια εποχή μια τεράστια αγροτική μεταρρύθμιση, με τους τρόπους και τους όρους που συντελείται, σπάει βίαια τις παραδοσιακές αγροτικές και κτηνοτροφικές δομές, επιβάλλοντας τον εκχρηματισμό της όλης αγροτοκτηνοτροφικής παραγωγής, σε συνθήκες ανάπτυξης και δυναμικής κυριαρχίας, μέσα και απ' αυτό το πλέγμα εξελίξεων και προϋποθέσεων για πρώτη φορά όπως προαναφέραμε του Κ.Τ.Π. στον κοινωνικό μας σχηματισμό.

Την όλη αυτή ιδιοτυπία έρχονται να περιπλέξουν ακόμη περισσότερο, την ίδια επίσης ώρα, μια σειρά κοινωνικές αντιθέσεις, κάθε άλλο παρά δευτερεύουσες για τη μεσοπολεμική μας κοινωνία. Αντι-

θέσεις θρησκευτικές, εθνικομειονοτικές, τοπικές και κυρίως αντιθέσεις γηγενών και προσφύγων, που διατρέχουν βίαια τον κοινωνικό σχηματισμό σ' όλες του τις εκφάνσεις πολυπλοκοποιώντας τις ήδη ιδιότυπες μορφές της πάλης των τάξεων¹¹.

Κι' όλα τούτα σε μια κοινωνική πραγματικότητα στην οποία, δεν έλαβε χώρα ποτέ καμιά αστική επαναστατική πράξη, άρα και δεν έγινε κατορθωτό να υπάρξει ένα ριζοσπαστικό δημοκρατικό πολιτικό κίνημα αρχών, με συνέχεια και ακτινοβολία, αλλά μόνο τελικά ένας κυρίαρχος μικροαστισμός που αφενός εδραιώνει τη διάχυτη ρευστότητα των κοινωνικών δομών, αφετέρου εδραιώνεται ακόμη περισσότερο μέσα από τις μορφές που παίρνει η κυριαρχία του Κ.Τ.Π.

Μια κυριαρχία που δεν επεκτάθηκε πάντως στην Ελλάδα όσο και όπως στις κεντροδυτικές Ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η απλή εμπορευματική παραγωγή και στη γεωργία και στο δευτερογενή τομέα, παραμένει άλλωστε μέχρι και τις μέρες μας ισχυρή, αποδεικνύοντας μια αφάνταστη αντοχή, γεγονός που έχει να κάνει άμεσα με τον κυρίαρχο τρόπο άρθρωσης και συνεχούς αναπαραγωγής και κυριαρχίας των μικροαστικών στρωμάτων που προαναφέραμε. Ενώ η συνάρθρωση Κ.Τ.Π. και απλής εμπορευματικής παραγωγής παρουσιάζει έντονη έλλειψη οργανικής συμπληρωματικότητας μεταξύ καπιταλιστικών και μη τομέων¹², χωρίς το γεγονός αυτό πάντως να εμποδίζει την οικονομία για πρώτη φορά στον τόπο αυτό να γίνεται όχι μόνο «καθοριστική σε τελευταία ανάλυση» αλλά και κυρίαρχη¹³.

Η κυριαρχία αυτή προφανώς δεν αφορά μόνο το οικονομικό επίπεδο κοινωνικών σχέσεων, έχει συνέπειες σ' ολόκληρο τον κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή και στο πολιτικό και στο ιδεολογικό επίπεδο. Ιδιαίτερα όταν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό «το βασικό πρόβλημα της σχέσης κράτους-κοινωνίας οριοθετείται ήδη από την αρχή, από τον εντελώς ιδιαίτερο ιστορικό ρόλο του ελληνικού κράτους, σαν αποφασιστικού και αυτόνομου παράγοντα διαμόρφωσης των κοινωνικών και οικονομικών μεγεθών»¹⁴. Δηλαδή ενός κράτους που ποτέ δεν έπαιξε ρόλο απλού «νυκτοφύλακα» — άλλωστε και πουθενά του κόσμου δεν παίχτηκε ποτέ ένας τέτοιου είδους κρατικός ρόλος, μια που πάντα και με διαφορετικές βέβαια μορφές, το πολιτικό όπως και το ιδεολογικό στοιχείο, ήταν παρόντα στην οικονομία, παρά τους μύθους και τις αυταπάτες περί «φιλελεύθερου κράτους»¹⁵ - Κράτους, το οποίο από το μεσοπόλεμο αποκτά και νέες επιπρόσθετες λειτουργίες. Η ιδιοτυπία αυτού του κρατισμού — που όλο τον πρώτο αιώνα ύπαρξής του, ήταν παράλληλα και ο τρόπος συγκρότησης των σχέσεων εκμετάλλευσης και το όργανο προάσπισης μιας γενικότερης αστικής οικονομικής τάξης, που δομούνταν με αργούς έστω ρυθμούς, αλλά έξω απ' αυτό — εντείνεται τώρα με την αύξηση και ισχυροποίηση των οικονομικών λειτουργιών του και με τη δημιουργία όρων δόμησης μιας αστικής τάξης μέσα στα όρια του. Μ' αυτή την έννοια ο μεσοπολεμικός κρατικός πα-

ρεμβατισμός σκοπεύει τόσο στη δημιουργία όσο και στη διαφύλαξη ταυτόχρονα των συμφερόντων της νέας αστικής τάξης. Ο νέος αυτός οικονομικός ρόλος του κράτους καθορίζεται λοιπόν και από τη συγκέντρωση του κεφαλαίου και από τις νέες σχέσεις που δημιουργεί και εντείνει αρχές της δεκαετίας του '30 η παγκόσμια οικονομική και κατά συνέπεια και πολιτική κρίση και οι ιδιαίτερες μορφές που αυτή προσλαμβάνει στον κοινωνικό μας σχηματισμό.

Μορφές και σχέσεις που έρχονται για πρώτη επίσης φορά να επιβεβαιώσουν ξεκάθαρα ότι «η κρατική (πολιτική) εξουσία είναι η επίσημη έκφραση των ταξικών αντιθέσεων στην αστική κοινωνία»¹⁶.

Επακόλουθο μιας τέτοιου είδους εξέλιξης του κράτους, είναι ο αυξημένος ρόλος του πολιτικού και ιδεολογικού συνακόλουθα στοιχείου ως παραγόντων διατήρησης ή ανατροπής της συνοχής και της ενότητας του κοινωνικού σχηματισμού. Μετατρέποντας το κράτος — όπως θα 'λεγε και ο Γκράμσι — στην κατ' εξοχήν κοινωνική μηχανή, του όλου κοινωνικού μας γίγνεσθαι. Στον κατ' εξοχήν τόπο όπου ανάγεται κάθε σφαίρα οικονομικής και κοινωνικής λειτουργίας άρα και διεξαγωγής της ταξικής πάλης. Και στον οποίο μπορούμε να επιστημόνουμε μια σειρά συνεχείς μεταθέσεις, ανάμεσα στην ταξική πολιτική πρακτική και τα πολιτικά μορφώματα, που προσδιορίζουν τόσο τα όρια, όσο και τις διαστάσεις μιας ασφυκτικά συντηρητικής και αυταρχικής πολιτικής σκηνης — που αντιστοιχεί σε μια προ-καπιταλιστική — ορθότερα για μας από άποψη ορολογίας σε μια μη-καπιταλιστική - αγροτική και εμπορομεσιτική οικονομία και ενός αντίστοιχα ειδικού τύπου πολιτικής δράσης και συμμετοχής — όπως προαναφέραμε — κυρίαρχου μέχρι και σήμερα, παρά τις όποιες οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις και αποκρυσταλώσεις που έχουν συντελεσθεί. Ενός τύπου πολιτικής δράσης που παίρνει τις πιο αντιφατικές φαινομενικά μορφές, μιας έντονης «υπερ-πολιτικοποίησης», στην ουσία όμως α-πολιτικοποίησης, με χρήση μεγάλων λέξεων εννοιών και επαναστατικής ρητορείας, χωρίς κανένα πρακτικό αντίκρουσμα, συνέχεια και συνέπεια. Αυτός ο ειδικός τύπος πολιτικής, μέσα σε μια πρόωρα και κοινωνικά ανεμπόδιστα θεσμικά ανεπτυγμένη αστική πολιτική σκηνη, επιτρέπει την αναγωγή της πολιτικής δράσης, σε μια διαδικασία ανάδειξης κάποιων προσωπικοτήτων, ξεκομμένων από το κοινωνικό γίγνεσθαι με έντονο το πατερναλιστικό και φορμαλιστικό στοιχείο. Χωρίς κανένα βαθύτερο του λεκτικού, σεβασμό του πολιτικού συστήματος της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς και των θεσμών και ελευθεριών που καθιερώνει ή διακηρύσσει, ενώ παράλληλα δίνει τις δυνατότητες χωρίς κανένα πολιτικό κόστος, αλλαγής θέσεων από τις πιο ριζοσπαστικές δημοκρατικές, μέχρι την εξύμνηση των πιο σοβινιστικών δικτατορικών εκδοχών και στρατοκρατικών προτύπων¹⁷.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η πολιτική πάλη των κυρίαρχων μερίδων της αστικής τάξης, αφορά τελικά μόνο τη διαχείριση της τόσο

σημαντικής κρατικής μηχανής και διεξάγεται με όρους συντήρησης του status-quo, οι οποίοι δρουν ταυτόχρονα και ως μηχανισμοί αποπροσανατολισμού και «μετάθεσης» των ταξικών συνειδητοποιήσεων. Γεγονός που δημιουργεί την κυρίαρχη και στις μέρες μας εντύπωση, ότι η πολιτική ως πράξη εξαντλείται στην ικανοποίηση προσωπικών ή συντεχνιακών απαιτήσεων και ανταγωνισμών του πολιτικού προσωπικού. Διαμορφώνοντας στη σφαίρα του πολιτικού και ιδεολογικού γίνεσθαι, ένα ειδικό τύπο φαινομένων που συνδυάζονται, σχεδόν αποκλειστικά με την «πολιτική κοινωνία» και όχι την «κοινωνία των πολιτών»¹⁸.

Το γεγονός — όπως προσπαθήσαμε έστω και σχηματικά να αναλύσουμε — προφανώς και δεν οφείλεται σε κάποια φυλετική νεοελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά έρχεται ως συνέπεια του όλου τρόπου συγκρότησης του κοινωνικού μας σχηματισμού.

Μέσα σ' αυτό λοιπόν το σύνθετο και αντιφατικό πλέγμα οικονομικο-κοινωνικών εξελίξεων και ιδεολογικο-πολιτικών αντιλήψεων με τη δυναμική κυριαρχία του Κ.Τ.Π. κάνουν την εμφάνισή τους, τόσο το οργανωμένο εργατικό κίνημα όσο και οι οργανικοί του διανοούμενοι. Οι πρώτοι και ίσως οι μόνοι, οργανικοί διανοούμενοι του ελληνικού γίνεσθαι, που δεν συνδέονται, ούτε και εξαρτώνται άμεσα από τον κρατικό κορβανά¹⁹.

Διανοούμενοι, οι οποίοι σε αντίθεση με τους Ευρωπαϊοκεντρικούς πρωτοπόρους της μαρξιστικής σκέψης των προηγούμενων δεκαετιών — με μοναδική ίσως εξαίρεση ένα τμήμα του έργου του Σκληρού και από τι μας ανέλυσε σ' αυτό το Συμπόσιο ο Θανάσης Καλαφάτης την οικονομική ανάλυση τους Κατσελίδη — προσπαθούν να θεμελιώσουν και να δέσουν τη μαρξιστική σκέψη με τη ζώσα κοινωνική πραγματικότητα, να τη χρησιμοποιήσουν ως εργαλείο κατανόησης της υπάρχουσας ιδιότυπης κατάστασης, σε μια διαδικασία παράλληλη με την οργάνωση των συνδικαλιστικών και πολιτικών εκφράσεων του εργατικού κινήματος. Εκφράσεων που ούτε στο συνδικαλιστικό, ούτε στο πολιτικό επίπεδο δεν ήταν ποτέ ενιαίες, παρά τη σαφή κυριαρχία ανάμεσά τους, του κομμουνιστικού ρεύματος, όχι όμως και στενά του κομμουνιστικού Κόμματος, το οποίο μόνο προς τα μέσα της δεκαετίας του '30 φαίνεται να κυριαρχεί στα άλλα ρεύματα και τάσεις του εργατικού κινήματος της πατρίδας μας²⁰.

Οι περισσότεροι μάλιστα απ' τους διανοούμενους αυτούς, με σπουδαιότερο στον εκπαιδευτικό χώρο το Δημήτρη Γληνό²¹ και για μας κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις τον Αλέξανδρο Σβώλο, φτάνουν στο μαρξισμό μέσα από μια γερή και συστηματική ιδεαλιστική παιδεία συνειδητοποιώντας τις άλυτες αντιφάσεις που δημιουργούνται στην κοινωνία με την κυριαρχία του Κ.Τ.Π., καθώς και την αναντιστοιχία αστικών διακηρύξεων και αξιών από τη μια και πρακτικής εφαρμογής τους από την άλλη. Ιδεαλιστική παιδεία που τους επιτρέπει να κατανοούν την ουμανιστική και ρασιοναλιστική ουσία του

Μαρξικού έργου, πολύ καλύτερα από τις πριν και δυστυχώς και τις μετέπειτα μηχανιστικές αναγνώσεις του. Αναζητώντας όχι μόνο στην κυρίαρχη την εποχή τους τρίτο-διεθνιστική ανάγνωση του Μαρξισμού, αλλά και στο ίδιο το Μαρξικό έργο, απαντήσεις στην «πονηριά της πραγματικότητας» — όπως θα 'λεγε και ο Λένιν — για την υπέρβαση του κοινωνικού αδιεξόδου που έχει οδηγήσει η εφαρμογή των αστικών αξιών.

Παράλληλα μια σειρά άλλοι διανοούμενοι κυρίως από τον άμεσα κομματικό κομμουνιστικό χώρο — γεγονόςς ακόμη πιο σημαντικό στην ανάλυσή μας — οδηγούνται μέσα από έναν εφηβικό κατ' αρχάς εγκεφαλικό επαναστατισμό που τους ενέταξε ενεργά στο κίνημα — κυρίως για λόγους εξω-οικονομικούς — σε διεισδυτικότερες αναλύσεις της κοινωνίας και αναφέρομαι εδώ στους Γεωργιάδη, Κορδάτο, Μπεναρόγια, Σίδηρη και κυρίως στις αιρετικές μορφές του Σεραφείμ Μάξιμου και Νίκου Πουλιόπουλου²².

Ο γενικός χαρακτήρας αυτών των ουσιαστικά θεμελιωτών της νεοελληνικής μαρξιστικής σκέψης, ήταν να κάνουν ειδικές εφαρμογές του ιστορικού υλισμού στις διάφορες όψεις και τομείς της ελληνικής πραγματικότητας «Να παράγουν ειδικές τμηματικές αλήθειες» όπως θα 'λεγε και ο Ν. Πουλαντζάς. Να αντικρούσουν τις ιδεαλιστικού χαρακτήρα προσπάθειες των νεοχρυσόκλιτων κυρίως, που προσπαθούν κι αυτοί την ίδια περίοδο να «παράγουν κάποιες αλήθειες» για την ιδεολογικά φοβισμένη αστική τάξη που βλέπει μπροστά της να γεννιέται το φάντασμα του ταξικού εχθρού «ενός εχθρού» όπως γράφει και η Άννα Φραγκουδάκη «νέου, εχθρού ιδεολογικά ισχυρού... εχθρού πολύ επικίνδυνου, όπως αποδεικνύει η απροσδόκητη, η απίστευτη σχεδόν, συντριβή του πανίσχυρου τσαρικού δεσποτισμού»²³.

Τον επιστημονικό χαρακτήρα της προσπάθειας που συνειδητά καταβάλλουν οι οργανικοί διανοούμενοι της αριστεράς και η οποία καθόλου δεν αποκλείει βέβαια αντιεπιστημονικές ή δογματικές συλλήψεις σε μια σειρά θέματα δεν τον δημιουργούν για το «εκάστοτε», έχουν επίγνωση ότι προσπαθούν να ανοίξουν τους δρόμους για μια καινούργια εποχή, να χτίσουν ένα καινούργιο κόσμο. Βέβαια η ποιοτικά σημαντική αυτή προσπάθεια δεν αφορά το σύνολο των μαρξιστών διανοουμένων. Η ιδιότυπη μορφή κοινωνικής «ολοκλήρωσης» που συντελείται αυτή την περίοδο — παρά τις υπάρχουσες αντικειμενικές συνθήκες και υποκειμενικές δυνατότητες - διαθέσεις — με τη συνεχή ποσοτική και ποιοτική κυριαρχία στο νεοελληνικό σχηματισμό των κυρίως μη παραγωγικών συντηρητικών μικροαστικών στρωμάτων — που τμήμα τους αναπόσπαστο είναι ο βασικός κορμός της ελληνικής διανόησης — έχει επακόλουθα τις επιδράσεις της και στην αριστερή διανόηση. Έτσι οι κυρίαρχες ιδεολογικές κατασκευές ενός ακαδημαϊκού νεοχρυσόκλιανισμού βρίσκουν το αντίστοιχο τους σ' ένα δογματικό οικονομίστικο μαρξισμό, παραμέ-

νοντας αμφότερες, ξενόφερτες, στείρες μιμήσεις, χωρίς δέσιμο με τη ζώσα πραγματικότητα. Οι προσωπικές εξαιρέσεις διανοουμένων, που κατορθώνουν να υπερβούν το χάσμα και τις μικροαστικές αντιφάσεις γένεσής του και τις οποίες συναντάμε κυρίως ανάμεσα στους οργανικούς διανοούμενους της αριστεράς, παραμένουν όλη τη μεσοπολεμική περίοδο περιθωριακές ως προς τις επιδράσεις τους στη συγκρότηση του κοινωνικού και πολιτικού λόγου του ιδεολογικού τους χώρου. Το γεγονός αυτό με τις δυσμενείς του επιπτώσεις είναι μία ακόμα απόδειξη της κυραρχίας σ' όλα τα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού ενός διάχυτου μικροαστισμού, από τον οποίο δεν μπορούν να ξεφύγουν οι κοινωνικές και πολιτικές εκφράσεις και μορφές οργάνωσης όλου του φάσματος του πολιτικού ριπιδίου.

Και ακριβώς εδώ βρίσκεται κατά τη γνώμη μας η απάντηση όχι μόνο για την ανυπαρξία μαζικών κινημάτων κοινωνικής αμφισβήτησης, αλλά και την ύπαρξη ενός πλατιού αντίκτυπου συντηρητισμού, μιας υποτίμησης και άρνησης της πολιτικής συμμετοχής· μιας ιδεολογικής «υπερανάπτυξης» που καταλήγει σε ξέκομμα απ' τα πραγματικά κοινωνικο-πολιτικά προβλήματα, σε μια ιδεολογικά αλλοτριωμένη απ' αρχής δημιουργία· μιας ανιστόρητης ταύτισης αστισμού και εθνισμού· της αδυναμίας κατοχύρωσης της δημοκρατίας ως τρόπου ζωής και όχι ως ενός τυπικού απλά συστήματος πολιτικής διαχείρισης των κοινών, ανάμεσα σε τόσα άλλα· της αδυναμίας εμπέδωσης αυτόνομων ταξικών μορφών οργάνωσής των πολιτών-παραγωγών· της αδυναμίας άρθρωσης όρων για την υπέρβαση αυτού του ειδικού τύπου πολιτικής — που όπως είπαμε συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με την «πολιτική κοινωνία» και όχι με την «κοινωνία των πολιτών», που οδηγεί τελικά στην ταύτιση του κράτους με την κάθε φορά κυβέρνηση. Έτσι χωρίς ουσιαστικές αντιστάσεις οι αστικοί πολιτικοί κόσμοι που γέννησε ο Εθνικός Διχασμός — κόσμοι στους οποίους οι ολοκληρωτικές και αντικοινοβουλευτικές τάσεις είχαν από την αρχή κιάλας εμφανιστεί παρά τη χρήση δημοκρατικών συνθημάτων²⁵ — όχι μόνο επιβιώνουν χωρίς αμφισβήτηση συνθλίβοντας κάθε προσπάθεια ξεπεράσματός τους, αλλά και μπλέκουν στα γρανάζια τους το σύνολο της κοινωνίας μας. Το γεγονός είναι αποφασιστικής σημασίας. Το νέο κράτος που γεννιέται μετά το '22 οικοδομείται τελικά με αυτά τα μικροαστικά χαρακτηριστικά και το οικοδόμημα — παρόλα όσα μεσολάβησαν, παρά τις κοινωνικές ανακατατάξεις και αποκρυσταλλώσεις που από τη δεκαετία του '60 και εδώ συντελούνται, στο νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό — αντέχει μέχρι και σήμερα.

Κόντρα σ' αυτό το αυταρχικό και συντηρητικό πλαίσιο, ορθώνονται οι οργανικοί διανοούμενοι της αριστεράς, όχι ως συντηρητές της αναπαραγωγής του, αλλά ως φορείς της ανατροπής του. Μια που γι' αυτούς:

«Ο κομμουνισμός» — όπως γράφει κι ο Ασημάκης Πανσέληνος — ήταν τότε μια μυθική δύναμη που φαινόταν να πραγματοποιεί τις πιο παράτολμες χιμαιρές του ανθρώπου²⁶».

Η όπως ομολογεί και ο Γιώργος Θεοδοκάς, αυτός ο συνειδητός αστός, της λεγόμενης γενιάς του '30, ο οποίος μάταια προσπαθεί να θεμελιώσει μια επιθετική και σύγχρονη αστική ιδεολογία με το «ελεύθερον Πνεύμα» του²⁷.

«Ο Μαρξισμός στο μεσοπόλεμο, είχε κάτι από τη μυστικιστική αίγλη των πρωτομαρτύρων, κάτι από την τρέλα καλλιτεχνικών πρωτοποριών»²⁸.

Αυτού του είδους οι διανοούμενοι την όποια «κομματική γραμμή» μόνο σ' ένα μέρος μπορούσαν να την αναζητήσουν. Όχι βέβαια στην κομματική καθοδήγηση αλλά κατ' ευθείαν στο έργο του Μαρξ. Για να συνθέσουν ένα πρωτότυπο μαρξισμό ικανό να καταλάβει τον γύρω τους κόσμο και να κερδίσει στις ιδέες, του επαναστατικού του ανθρωπισμού, τους εργαζόμενους της κοινωνίας.

Θα κολάκευε εξαιρετικά την πενιχρή ιδεολογικά και πολιτικά καθοδήγηση του ΚΚΕ η ιδέα — η τόσο κυρίαρχη δυστυχώς αργότερα — ότι θα μπορούσε δήθεν, να έχει κατευθύνει τις ιστοριογραφικές καινοτομίες ή τα φιλοσοφικοποιητικά τολμήματα των κομμουνιστών διανοουμένων του μεσοπολέμου ένα κόμμα του οποίου άλλωστε, «όλα τα στοιχεία που αποτελούσαν το παλιό επιτελείο του... (και) είχαν αποκτήσει, οπωσδήποτε, μια πολιτική πείρα και οργανωτική ικανότητα, έφυγαν ή διαγράφηκαν από το κόμμα. Μ' αυτό τον τρόπο επήλθε μια γυμνότητα μέσα στον οργανισμό του κόμματος, γυμνότητα που επέτρεψε να επιπλεύσει... (μια) ανεξέλεγκτη και επαναστατικοφανής μερίδα»²⁹.

Αυτά λοιπόν τα «ασταθή μικροαστικά στοιχεία» το ΚΚΕ προσπαθούσε απλά και μόνο να τα προσεταιρισθεί, μέσα από γενικόλογες διακηρύξεις περί... ιδεολογικού μετώπου εργατών και διανοουμένων, που πάντα άλλωστε λέγονταν και λέγονται για καλό και κακό. Ενώ παράλληλα όσους διανοούμενους βρίσκονταν, ενταγμένοι στις γραμμές του, τους κρατούσε στο περιθώριο, μακριά από τα εσωκομματικά κέντρα λήψης των αποφάσεων, πολλές φορές μάλιστα και κάτω από προσεκτική μεν αλλά αυστηρή κριτική ως προς το έργο τους. Η περίπτωση Βάρναλη είναι εδώ χαρακτηριστική. Ενώ όσους είχε διαγράψει, ή είχαν απομακρυνθεί από τις γραμμές του, ή πράγμα ακόμη χειρότερο ήταν ενταγμένοι σ' άλλες κομμουνιστικές πολιτικές ομάδες ή σοσιαλιστικές κινήσεις — και ας θυμηθούμε σ' αυτή την τελευταία κατηγορία τους Στρατή Σωμερίτη και Ηλία Τσιριμώκο — ή αγροτικές αριστερές πολιτικές εκφράσεις — όπως ο Κώστας Γαβριηλίδης — τους κατακεραύνωνε με πλήθος υποτιμητικά επίθετα, που το «σοσιαλφασίστας» ανάμεσά τους ήταν το συνηθέστερο.

Πάντως — και ας μην το ξεχνάμε αυτό — για όλες αυτές τις κα-

τηγορίες οργανικών διανοουμένων της αριστεράς, ενταγμένων η ανένταχτων αδιάφορο, το ΚΚΕ δεν ήταν ποτέ μεταφυσικά θεμελιωμένο στη συνειδησή τους — όπως στους μαρξιστές διανοούμενους της δεύτερης μα και σε μεγάλο μέρος των διανοουμένων της τρίτης, της σημερινής γενιάς — μια που στο χώρο της θεωρίας και της πνευματικής δημιουργίας φιλοδοξούσαν αυτοί να είναι το κόμμα. Η καθοδήγηση από την άλλη του ΚΚΕ κάτω από την επιρροή της αυταρχικής ελληνικής πολιτικής σκηνης και του κυρίαρχου τύπου πολιτικής πράξης που προαναφέραμε και από την άλλη του σοβιετικού μοντέλου αναφοράς, όπως κωδικοποιήθηκε στο εσωτερικό του κόμματος μετά την ανοικτή επέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς το '31³⁰, στη χειρότερη δηλαδή εκδοχή του, τη σταλινική — δεν ενδιαφερόταν ούτε κατανοούσε δυνατότητες και ανάγκες χάραξης — όπως συνέβαινε βέβαια λίγο ή πολύ και με τα άλλα ΚΚ εκείνη την περίοδο³¹ — ενός αυτόνομου ελληνικού επαναστατικού δρόμου. Δρούσε ως παράρτημα της τρίτης Διεθνούς και των μηχανιστικών μεταφορών των αναλύσεων του παγκόσμιου κομμουνιστικού κέντρου εις τα καθ' ημάς.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναφοράς και δράσης στάθηκε το ΚΚΕ ανίκανο να καταλάβει την ουσία της διάσπασης του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927³². Διάσπασης που αποτέλεσε και την πράξη, αν θέλετε, πολιτογράφησης των μαρξιστών οργανικών διανοουμένων στην Ελλάδα. Γι' αυτό και τόσο άκριτα επενέβη προκαλώντας και νέα διάσπαση του Ομίλου στα 1929, που σήμανε άλλωστε και το τέλος του ιστορικού αυτού σωματείου³³.

Παρόλα αυτά ή και χάρη σ' όλα αυτά, το κύρος αυτών των πρώτων οργανικών διανοουμένων του Μαρξισμού συνεχώς μεγάλωνε φτάνοντας ουσιαστικά στα χρόνια μετά το '30 να επιστρατεύσει στην υπόθεση της κοινωνικής επανάστασης το μέγιστο σχεδόν των νέων πνευματικών δυνάμεων του τόπου.

Η πορεία βέβαια ανάπτυξης των Μαρξιστικών ιδεών διακόπτεται βίαια το '35 από τη δικτατορική εκτροπή που επιχειρεί ο Βενιζέλος ανεπιτυχώς, και ο Κονδύλης επιτυχώς, επαναφέροντας τον Γλίξμπουργκ στο βασιλικό θρόνο· ο οποίος και οδηγεί με τη ανοχή και των δύο αστικών πολιτικών κόσμων του μεσοπολέμου την χώρα μετά ένα ολιγόμηνο δημοκρατικό διάλειμμα σε νέα βαθύτερη και μονιμότερη δικτατορική εκτροπή, μέσα από ένα «κράτος εκτάκτου ανάγκης»³⁴, το γνωστό ως καθεστώς της 4ης Αυγούστου που εγκαθιδρύει. Όπως ανακόπηκε άλλωστε και η πορεία και κάθε άλλης ευρύτερης προοδευτικής σκέψης.

Επειδή όμως οι κοινωνικές και ιδεολογικές διεργασίες δεν ανακόπτονται τελικά ποτέ, από τη βία και τους μύθους περί πανίσχυρου κράτους που την ακολουθούν με τη διάλυση του αστικού πολιτικού συστήματος στα χρόνια της τριπλής κατοχής, στοιχεία των οργανικών διανοουμένων της αριστεράς όχι μόνο ξαναβγαίνουν στην επι-

φάνεια της κοινωνικής ζωής, αλλά και οδηγούν την εργατική τάξη σε μια αναβάθμιση του κοινωνικού της ρόλου, στη μετατροπή της, στην πρώτη και μοναδική στο ιστορικό γίνεσθαι του νεοελληνισμού, εθνική τάξη. Μια εθνική τάξη η οποία για πρώτη επίσης φορά στην ιστορική εξέλιξη του κρατικού μας σχηματισμού, στέκει ικανή να προβάλλει αποφασιστικά όχι μέσω του κράτους, αλλά μέσα από τις διεργασίες της ίδιας της κοινωνίας ένα λαϊκό-απελευθερωτικό όραμα, υπέρβασης των συσσωρευμένων άλυτων προβλημάτων, μέσα από ένα αύριο κοινωνικά δίκαιο και εθνικά ανεξάρτητο.

Η προσούρα του Δημήτρη Γληνού «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», αλλά και οι πράξεις της «κυβέρνησης του Βουνού» ίσως είναι τα χαρακτηριστικότερα γραπτά δείγματα αυτού του νέου οράματος. Ενός οράματος που συγκινεί και συνεγείρει τα αγροτικά στρώματα και σε μεγάλο βαθμό τα μικροαστικά, ενώ συμπαρασύρει ταυτόχρονα και τις προοδευτικότερες μορφές της αστικής τάξης, σ' ένα νέο συνασπισμό εξουσίας, σε μια νέα, πραγματική κοινωνική και πολιτική ηγεμονία³⁵. Οι λόγοι μη εδραίωσης αυτής της ηγεμονίας στη μεταπολεμική πολιτική σκηνή, ξεφεύγουν προφανώς από τα όρια που αυτή η εισήγηση είχε θέσει στον εαυτό της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Marx K - Engels F: Collected Works, Progress Publishers, Moscow V3p 182.

2. Για την έννοια του κοινωνικού σχηματισμού ως «σύνθετης ενότητας, με κυρίαρχο στοιχείο έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής πάνω στους άλλους τρόπους παραγωγής που τον συγκροτούν» δηλαδή για την κοινωνία θεωρούμενη ως σύνολο «ιστορικά προσδιοριζόμενο από ένα ορισμένο τρόπο παραγωγής» βλ. Πουλιαντζάς Ν: Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, τομ. δύο. «Θεμέλιο» Αθήνα 1975 τομ. α' σελ. 17, επίσης Μουζέλης Ν: Νεοελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης «Εξάντας», Αθήνα 1978, σελ. 101.

3. Για την έννοια του τρόπου παραγωγής βλ. Μαρξ Κ: Το κεφάλαιο τομ. τρεις «Σύγχρονη Εποχή» Αθήνα 1958 τομ. πρώτος σελ. 89 επ., 356 επ, επίσης Μαρξ Κ-Εγκελς Φ: Η γερμανική ιδεολογία, τομ. 2 "GUTENBERG" Αθήνα 1979 τομ. 1ος σελ. 61,70 επ. Επίσης MIAILLE M: Το κράτος του Δικαίου «Παρατηρητής» Θεσ/κη 1983 σελ. 49 επ. και Καράγιωργα Δ: Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους «Παπαζήσης» Αθήνα 1980 σελ. 375.

Από την εμπειρία κάποιων απόψεων και εισηγήσεων που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια αυτού του Συμποσίου κρίναμε τελικά ως μη περιττό στην παρούσα σημείωση να διευκρινήσουμε ότι: η έννοια του Κ.Τ.Π., όπως άλλωστε και κάθε άλλου τρόπου παραγωγής, είναι μια αφηρημένη αναλυτική κατασκευή και όχι ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, μια ιστορική πραγματικότητα, η οποία μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε

τις βασικές σχέσεις που ισχύουν στους κοινωνικούς σχηματισμούς και κυριαρχούνται απ' αυτό τον τρόπο παραγωγής. Για την προσέγγιση λοιπόν ενός τρόπου παραγωγής μέσα στο χρόνο και το χώρο ενός κοινωνικού συνόλου, χρειαζόμαστε προηγούμενα την κατανόηση της έννοιας του κοινωνικού σχηματισμού, δηλαδή των συγκεκριμένων μορφών που οι διαφορετικοί τρόποι παραγωγής ανάμεσα στους οποίους ένας είναι ο κυρίαρχος, είναι διαρθρωμένοι σε κοινωνική ολότητα. Γι' αυτό άλλωστε δεν υπάρχει εν γένει ιστορία του Κ.Τ.Π. αλλά μόνο ένας ιστορικά προσδιορισμένος «κοινωνικός σχηματισμός αντικείμενο πραγματικό... (και) πάντοτε πρωτότυπο, γιατί είναι μοναδικό και παρουσιάζει όπως έδειξε ο Λένιν στην Ανάπτυξη του Καπιταλισμού στη Ρωσία ένα ιδιόμορφο συνδυασμό, μια ειδική αλληλοεπικάλυψη πολλών «καθαρών» τρόπων παραγωγής» βλ. Πουланτζάς Ν: Πολιτική εξουσία... ο.π. τομ. α' σελ. 16-17.

4. Για μια αναλυτική αναφορά και τεκμηρίωση της άποψής μας, όπως και όσων ακολουθούν ως ανάλυση της νεοελληνικής πραγματικότητας βλ. Ρήγος Α: Η Β' Ελληνική Δημοκρατία (1924-1935) Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής. Πρωτ. Ν. Σβορώνος «Θεμέλιο» Αθήνα 1988 βλ. επίσης ιδιαίτερα για την κυριαρχία του ΚΤΠ μετά το 22 και τις ιδιότυπες μορφές άρθρωσης που παρουσιάζει: Πουλιόπουλος Π: Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα, Αθήνα 1972 (α' εκδ. 1934) σελ. 38 επ. Πρόκειται για τη μόνη μελέτη της περιόδου που η μαρξιστική μεθοδολογικά σκοπιά, προσέγγισε, ανέλυσε και κατανόησε τις μεταλλαγές που συντελούνταν γοργά μετά το 22.

5. Όπως γράφει και ο Λουκάς Αξελός στην Εισαγωγή του στο Σκληρός Γ.: Έργα «Επικαιρότητα» Αθήνα 1976 σελ. 39.

6. Γκράμσι Α: Οι διανοούμενοι Εισαγ. Λ. Γρικούπι. «Στοχαστής» Αθήνα 1972 σελ. 53 επ. ευρύτερα για το ρόλο και τη σημασία των διανοουμένων στην νεοελληνική πραγματικότητα βλ. εκτός των άλλων Βλάχου Γ: Πολιτική τομ. Γ' Αθήνα 1981 σελ. 406 επ. επίσης διεισδυτική ανάλυση της ταξικής φύσης της διανοήσης αν και καταλήγει κατά τη γνώμη μας σε σχηματικές αναφορές της νεοελληνικής ιστορίας στο συλλογικό έργο Κοτζιάς Ν (γεν. επ.). Η διανοήση στην Ελλάδα. Ταξική θέση και ιδεολογία «Σύγχρονη Εποχή» Αθήνα 1979.

7. Λένιν Ι Β: Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο στάδιο του Καπιταλισμού «Θεμέλιο» Αθήνα 1981 σελ. 109, του ίδιου: Η μεγάλη πρωτοβουλία σε Διαλεκτά Έργα «εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ» τομ. Β' ΙΙ σελ. 208 χ.χρ. εκδ. και τόπο. Επίσης εκτός άλλων για μια διεξοδική κοινωνιολογική μελέτη των κοινωνικών τάξεων στη μαρξιστική σκέψη LEFEVRE H: Η κοινωνιολογία του Μαρξ "GUTENBERG" Αθήνα 1982 ιδιαίτερα σελ. 91 επ. και BOT-TOMORE T.B. -RUBEL M: Ο Καρλ Μάρξ σε θέματα κοινωνιολογίας και κοινωνικής φιλοσοφίας «Παπαζήσης» Αθήνα αχρ. σελ. 165 επ., όπου σταχυολογούνται και τα ανάλογα κείμενα του ιδρυτή του ιστορικού υλισμού.

8. Πουλαντζάς Ν: Πολιτική Εξουσίας ...ο.π. τομ. α' σελ. 92 επ του ίδιου. Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό «Θεμέλιο» Αθήνα 1981 σελ. 16 επ και Ρήγος Α: Η Β' Ελληνική Δημοκρατία... ο.π. σελ. 121 επ.

9. Για την έννοια της «Πολιτικής Σκηνής» βλ. Πουλαντζάς Ν: Πολιτική εξουσία... ο.π. τομ. Β' σελ. 100.

10. Για την κατανόηση της μικροαστικής φύσης του κινήματος του 1909 βλ. Δερτιλής Γ: Κοινωνικός Μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909 «Εξάντας» Αθήνα 1979 σελ. 172 επ. Φίλιας Β: Δοκίμια κοινωνιολογίας «Μπουκουμάνης» Αθήνα 1974 σελ. 66 επ και ιδιαίτερα 76-77 και Ρήγος Α.: Η Β' Ελληνική... επ. σελ. 169 επ.

11. Για τη σημασία και τις επιπτώσεις αυτών των κοινωνικών αντιθέσεων βλ. Ρήγος Α: ο.π. σελ. 196-261.

12. Μουζέλης Ν.: Νεοελληνική Κοινωνία... οπ. σελ. 49 και 92 επ. Βέβαια η θεωρητική συζήτηση για τις μορφές συνάρθρωσης (ARTICULATION) των διάφορων τρόπων παραγωγής, υπερβαίνει τα όρια αυτής της εισήγησης. Σημειώνουμε πάντως ότι στην προβληματική μας ακολουθούμε στο θέμα αυτό, τις απόψεις του Κ. Τσουκαλά βλ. βιβλιοκριτική του στο παραπάνω βιβλίο του Μουζέλη περιοδ. «Ο Πολίτης» τ. 25/1979 σελ. 56-61 τις οποίες τελικά αποδέχεται και ο Μουζέλης περ. «Ο Πολίτης» τ. 26/1979 σελ. 77-78.
13. Αλτουσέρ Λ: Για τον Μαρξ «Γράμματα» Αθήνα 1978 HARNECKER Μ.: Βασικές έννοιες του ιστορικού υλισμού «Παπαζήσης» Αθήνα 1976 σελ. 104, Μουζέλης Ν: Νεοελληνική Κοινωνία... οπ. σελ. 52, 79 σημ. 151 και 130 σημ. 13 και Ρήγος Α: Η Β' Ελληνική Δημοκρατία... οπ. σελ. 101 επ.
14. Τσουκαλάς Κ: Κοινωνική Ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα «Θεμέλιο» Αθήνα 1981 σελ. 18.
15. Πουλαντζάς Ν: Η κρίση του κράτους «Παπαζήσης» Αθήνα αχρ. σελ. 31.
16. Μαρξ Κ: Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας «Αναγνωστίδης», Αθήνα 1964 σελ. 184.
17. βλ. και την εισήγησή μας με τίτλο: «Η ιδιοτυπία της νεοελληνικής πολιτικής σκηνής και ο ρόλος της προσωπικότητας σ' αυτήν. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης του Γεωργίου Παπανδρέου, στο Συνέδριο για τον Γ. Παπανδρέου που οργάνωσε ο τομέας Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στις 27 και 28 Απριλίου 1988.
18. Για τις σε αντιδιαστολή έννοιες «Πολιτική κοινωνία» και «Κοινωνία Πολιτών» βλ. Γκράμσι: Οι διανοούμενοι ...επ. σελ. 62.
19. Εκτός άλλων Ελεφάντης Α: Η επαγγελία της αδύνατης Επανάστασης ΚΚΕ και Ασπιμός στο Μεσοπόλεμο «Ολκος» Αθήνα 1976 σελ. 328 επ.
20. Επειδή στην τρέχουσα πολιτική ορολογία έχει επικρατήσει μέχρι πρόσφατα ο χώρος της Αριστεράς να ταυτίζεται με το Κομμουνιστικό Κόμμα και τα κατά καιρούς υποκατάστατά του, κρίναμε αναγκαία αυτή τη διευκρίνηση. Πληροφορίες για τις υπόλοιπες αριστερές κινήσεις όλων των ρευμάτων στη μεσοπολεμική περίοδο καθώς και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Ρήγος Α: Η Β' Ελληνική... οπ. σελ. 297 επ.
21. Για μια αναλυτική και ντοκουμενταρισμένη βιογραφία του μεγάλου αυτού δασκάλου, βλ. Ηλιού Φ: Εισαγωγικό σημείωμα στο Γληνός Δ: Άπαντα «Θεμέλιο» Αθήνα 1983 σελ. Ια-Λκ. Επίσης ως ενδεικτικό του είδους και βαθμού της μαρξιστικής παιδείας του Δημήτρη Γληνού βλέπε την εισαγωγή του στο Σοφιστή του Πλάτωνα, ένα κείμενο που αναγκάστηκε να δημοσιεύσει στα χρόνια της 4ης Αυγούστου με το ψευδώνυμο Δ. Αλεξάνδρου: Πλάτωνα Σοφιστής. Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Δ. Γληνού Ελληνοευρωπαϊκή κίνηση νέων «ΕΚΙΝ» Αθήνα 1971 σελ. 7-190.
22. Το έργο όλων αυτών των πρωτοπόρων έστω και αποσπασματικά για μερικούς, έχει ήδη δει το φως της δημοσιότητας, δεν σημαίνει βέβαια αυτό ότι έχει γίνει και κτήμα του εργατικού κινήματος. Εμείς εδώ σημειώνουμε απλά τα κατά τη γνώμη μας σημαντικότερα απ' αυτά τα έργα, τα οποία και αποτελούν μέχρι και σήμερα ανεπανάληπτες ταξικές και πολιτικές αναλύσεις όπως του Μάξιμου Σ: Κοινοβούλιο ή Δικτατορία Θεσ/κη 1930 (β' εκδ. «Στοχαστής» Αθήνα 1973) και του Πουλιόπουλου Π: Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα Αθήνα 1934 (β' εκδ. Αθήνα 1972).
23. Φραγκουδάκη Α: Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο. Αθήνα 1977 σελ. 103. Ευρύτερα για τις ατελέσφορες προσπάθειες αυτών των οργανικών διανοουμένων του ασπισμού να υπερβούν τελικά τα μέχρι τότε παγιωμένα και τυποποιημένα μικροαστικά ιδεολογήματα, την κατάληξη των περισσοτέρων στη συντήρηση και την έξαρση του

μικροαστικού ατομισμού, την ένταξή τους, στις αυξανόμενες αυταρχικές τάσεις της περιόδου βλ. Ελεφάντης Α. Η Επαγγελία... ο.π. σελ. 328 επ., Φραγκουδάκη Α.ο.π. σελ. 86 επ. Για μια προσπάθεια κοινωνιολογικής εξήγησης του φαινομένου και Ρήγος Α.Η Β' Ελληνική... ο.π. σελ. 172 επ.

24. Για διεξοδικότερη ανάλυση της κυρίαρχης συντηρητικής ιδεολογίας από φιλελεύθερη σκοπιά Ρούφος Ρ. Η νεοελληνική συντηρητική ιδεολογία στο: Οι μεταμορφώσεις του Αλλάρχου. «Ίκαρος» Αθήνα 1971 σελ. 15-44.

25. Διεισδυτική παρατήρηση του Μάξιμου Σ. Κοινοβούλιο ...ο.π. σελ. 45 επ. καθώς και Σωμερίτη Σ. Η Μεγάλη καμπή. Μαρτυρίες 1924-1974 «Ολκός» Αθήνα 1974 μέρος πρώτο σελ. 60.

26. Πανσελίνος Α. Τότε που ζούσαμε, Αθήνα 1974 σελ. 157.

27. Αυτό το μανιφέστο των αστών του μεσοπολέμου, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε το φθινόπωρο του 1929 με ένα πολυσήμαντο και «αποκαλυπτικό ως προς το κενό που δημιούργησε η απώλεια του εθνικού ιδανικού, ψευδώνυμο» Ορέστης Διγενής όπως εύστοχα παρατηρεί η Φραγκουδάκη Α. Εκπαιδευτική... ο.π. σελ. 115 σημ. 9.

28. Θεοτοκάς Γ. Πνευματική Πορεία Αθήνα 1961.

29. Μάξιμος Σ. άρθρο σε ΚΟΜΕΠ Μάιος 1924.

30. Αναλυτικά για την επέμβαση αυτή και τις συνέπειες της, Ελεφάντης Α. Η Επαγγελία... ο.π. σελ. 112 επ.

31. Για τη μεσοπολεμική περίοδο των Κ.Κ. του Ευρωπαϊκού χώρου εκτός άλλων και το δίτομο έργο του Κλαουντίν Φ. Η κρίση του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Από την Κομιντέρν στην Κομινφόρμ. «Γράμματα» Αθήνα 1981.

32. Λεπτομέρειες για τη διάσπαση του Ε.Ο. στα 1927 με επίκεντρο τη διαφωνία μεταξύ φιλελευθέρων — που μειοψήφισαν και αποχώρησαν με επικεφαλής τον Α. Δελμούζο — και αφετέρου σοσιαλιστών — κομμουνιστών διανουμένων — που με επικεφαλής τον Δ. Γληνό πλειοψήφισαν και διατήρησαν τον Όμιλο, βλ. στο μηνιαίο περιοδικό του Ε.Ο. «Αναγέννηση» Τομ. Α 1926-1927 Αθήνα 1928 σελ. 566 επ. Επίσης σε Δημαρά Α. (επιμ.). Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τομ. 2ο 1895-1965. «Ερμής» Αθήνα 1974 σελ. με, προλόγου και 151 επ. Φραγκουδάκη Α. Εκπαιδευτική...ο.π. σελ. 76 επ. Σωμερίτη Ε. Η Μεγάλη Καμπή ...ο.π. τομ. α. σελ. 185 και όλο το δεύτερο τόμο όπου και λεπτομέρειες, πληροφορίες, τάσεις, και ντοκουμέντα από τη διάσπαση.

33. Για την άγνωστη αυτή στους πολλούς δεύτερη και οριστική διάσπαση του Ε.Ο. στα 1929 μετά από τη σύγκρουση σοσιαλιστών-κομμουνιστών βλ. κυρίως Σωμερίτη Σ. ο.π. τομ. β'. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ανάμεσα στα ντοκουμέντα και των δύο διασπάσεων έχουν η εισήγηση του εκπροσώπου της κομματικής ομάδας του ΚΚΕ στον Όμιλο Βλιζιώτη, σε αντιδιαστολή με τις εισηγήσεις των Γληνού και Σβώλου βλ., Σωμερίτη Σ. ο.π. τομ. β. σελ. 106 επ.

34. Για την έννοια του «Καπιταλιστικού κράτους εκτάκτου ανάγκης» Πουλαντζάς Ν. Φασισμός και Δικτατορία. Η Κ.Δ. αντιμετώπιση στο Φασισμό. «Ολκός» Αθήνα 1975 σελ. 429 επ. για τους πολιτικούς λόγους που οδήγησαν στη δικτατορική εκτροπή βλ. Ρήγος Α. Η Β' Ελληνική ...ο.π. σελ. 309 επ.

35. Για την έννοια της «ηγεμονίας». Πουλαντζάς Ν. Πολιτική εξουσία... ο.π. τόμ. β' σελ. 86., Γκρούπι Λ. Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκάμσι. Αθήνα 1977 σελ. 84 Γκλύσμαν Μπ. Κρ. Ο Γκράμσι και το κράτος. Για μια υλιστική θεωρία της φιλοσοφίας. «Θεμέλιο», Αθήνα 1984, σελ. 61 επ.

Κίνα: Η Κοινωνιολογική Έρευνα στην Υπηρεσία του Σοσιαλισμού*

Du Renzhi,

Η μετάφραση αυτού του άρθρου είχε ήδη προγραμματιστεί, πολύ πριν τα γεγονότα της Κίνας που συντάραξαν την παγκόσμια κοινή γνώμη. Η εμφάνισή του στο περιοδικό, δεν έχει σε καμιά περίπτωση την έννοια σχολιασμού ή υπόμνησης των ιστορικών, για ολόκληρη την ανθρωπότητα, συμβάντων. Τέτοιου είδους κοσμοϊστορικά γεγονότα, που συμβαίνουν στην πολυπληθέστερη χώρα του πλανήτη μας, δεν αποτιμώνται με τέτοιο τρόπο από τριμηνιαίες επιστημονικές εκδόσεις.

Αυτά προς αποφυγή κάθε παρεξήγησης.

(Από τη διεύθυνση)

I. Σκοποί και μέθοδοι της Κοινωνιολογίας

Οι φυσικές και κοινωνικές επιστήμες στην Κίνα αυτή τη στιγμή, βρίσκονται σε στάσιμη κατάσταση. Ο κλάδος ιδιαίτερα της κοινωνιολογίας, που αποτελεί τμήμα των κοινωνικών επιστημών και μελετά την κοινωνία συνολικά και επιμεριστικά, όχι μόνο υστερεί, αλλά εδώ και είκοσι χρόνια δεν έχει αναπτυχθεί στο ελάχιστο. Έτσι για να προαχθεί σήμερα η επιστήμη της κοινωνιολογίας, καθοδηγούμενη από το Μαρξισμό-Λενινισμό και από τη σκέψη του Μάο, πρέπει η α-

*Το άρθρο του Du Renzhi, με τίτλο, "Quanmian Kaizhan Shehuixue yanjiu wei shehui zhuyi fuwu", πρωτοεμφάνιστηκε στο κινεζικό περιοδικό, *Shehui Kexue zhanxian* (Η Πρώτη Γραμμή της Κοινωνικής Επιστήμης), 1980, No 1, σ. 113-116. Στη συνέχεια εμφανίστηκε στα αγγλικά, με τίτλο, "Fully Developed Sociological Research to Serve Socialism", στο περιοδικό, *Chinese Sociology and Anthropology*, την άνοιξη του 1981, Τόμος XIII, No 3, σ. 41-51, από όπου και μεταφράστηκε στα ελληνικά.

νάπτυξή της να γίνει με τρόπο περιεκτικό, σε μεγάλη κλίμακα και με γρήγορα βήματα.

Η κοινωνιολογία είναι κυρίως επιστήμη συνεκτική. Ασχολείται δηλαδή με την κοινωνία σαν σύνολο, με την κοινωνική δομή, τη δυναμική της κοινωνικής ανάπτυξης, τα φαινόμενα της κοινωνικής ζωής και τους νόμους που τα διέπουν.

Ο Γάλλος φιλόσοφος του 19ου αιώνα Auguste Comte, υπήρξε για τη Δύση ο πατέρας της Κοινωνιολογίας. Εισήγαγε τον όρο για πρώτη φορά το 1839. Στη συνέχεια ο Herbert Spencer ανέπτυξε την κοινωνιολογία στην Αγγλία, η οποία και εξυπηρέτησε την αστική κοινωνία. Και οι δύο αυτοί στοχαστές, αντιμετώπιζαν το αστικό σύστημα σαν το πιο λογικό, πράγμα που έδειχνε τους ιστορικούς και ταξικούς περιορισμούς τους, γιατί έπρεπε να πάνε αντίθετα στις απόψεις τους γύρω από την κοινωνική ανάπτυξη και εξέλιξη.

Το *Κεφάλαιο* του Μαρξ μελετά τους τρόπους δημιουργίας της αστικής κοινωνίας, τις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αναπτύσσονται σ' αυτή, για ν' ανακαλύψει τους νόμους της γέννησης, της ανάπτυξης και του θανάτου, του κοινωνικού αυτού φαινομένου. Ο Λένιν είπε ότι το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, ήταν στην πραγματικότητα μια μελέτη του οικονομικού φαινομένου της αστικής κοινωνίας, δηλαδή ο σκελετός της. Ερμηνεύει την οργάνωση και την εξέλιξή του, μέσα από τις σχέσεις παραγωγής και όπου είναι δυνατόν, διερευνά την υπερδομή που αντιστοιχεί στη μορφή αυτή των σχέσεων, δίνοντας έτσι σάρκα και αίμα στο σκελετό. Εξηγεί με ζωντάνια στον αναγνώστη, ολόκληρο το αστικό κοινωνικό φαινόμενο και εκθέτει με πληρότητα τα ισχύοντα έθιμα, τη συμπαγή κοινωνική έκφραση της ταξικής πάλης που βασίζεται στις σχέσεις παραγωγής, την υπερδομή της πολιτικής του καπιταλισμού που υπάρχει για τη διατήρηση της κυριαρχίας της καπιταλιστικής τάξης, τις αντιλήψεις της ελευθερίας και ισότητας αυτής της τάξης, καθώς και τις οικογενειακές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτήν (Λένιν, *Συλλογή Έργων*, τόμος 1, σ. 9).

Μπορούμε συνεπώς να πούμε ότι, το *Κεφάλαιο* του Μαρξ είναι η κοινωνιολογία μέσα από την οποία διερευνούμε την αστική κοινωνία.

Το αντικείμενο των κοινωνιολογικών σπουδών και ο προσανατολισμός των θεμάτων της κοινωνιολογικής έρευνας, είναι πολύ εκτεταμένα. Σε γενικές γραμμές δηλ. η κοινωνιολογία μελετά κυρίως τις κοινωνίες διαχρονικά και ιδιαίτερα την αστική και τη σοσιαλιστική, καθώς και τις μυριάδες των φαινομένων και των προβλημάτων που προκύπτουν στα πλαίσια αυτά.

Οι μελέτες μας σχετικά με τις κοινωνιολογικές σπουδές, πρέπει συνειδητά και σκόπιμα να υπηρετούν το σοσιαλισμό. Με ποιες όμως μεθόδους θα το επιτύχουμε αυτό; Κατ' αρχήν πρέπει να κάνουμε χρήση του ιστορικού υλισμού του Μαρξ και της διαλεκτικής μεθόδου. Ο Λένιν είπε ότι, μόνο όταν συνδέουμε τις κοινωνικές σχέσεις

με τις σχέσεις παραγωγής και αυτές με το επίπεδο της παραγωγής, μπορούμε να έχουμε μια αξιόπιστη βάση για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων, ως μια φυσική ιστορική εξέλιξη (Λένιν, *Συλλογή Έργων*, τόμος 1, σ. 8).

Ταυτόχρονα, ο ιστορικός υλισμός αποδίδει την κύρια δυναμική της κοινωνικής εξέλιξης στη βασική δομή της κοινωνίας, δηλαδή στη δημιουργική δύναμη των μαζών και την ταξική πάλη της κοινωνίας. Γι' αυτό, ο ιστορικός υλισμός τοποθετεί για πρώτη φορά την κοινωνιολογία σε επιστημονική βάση, όπως υποστήριξε και ο Λένιν (στο ίδιο, σ. 10).

Η Μαρξιστική διαλεκτική μέθοδος είναι το αντίθετο της μεταφυσικής μεθόδου. Σύμφωνα με το Λένιν, η διαλεκτική των Μαρξ και Ένγκελς ήταν ακριβώς η επιστημονική μέθοδος της κοινωνιολογίας που αντιμετώπιζε την κοινωνία σαν ζώντανό οργανισμό που συνεχώς αναπτύσσεται. Για να μελετήσει κανείς αυτό τον οργανισμό, πρέπει ν' αναλύσει αντικειμενικά τις σχέσεις παραγωγής που δημιουργούν τα κοινωνικά φαινόμενα και να διερευνήσει τους νόμους της δράσης και της εξέλιξής τους (στο ίδιο, σ. 32).

Για ν' αναλύσουμε την κοινωνία με τη μέθοδο αυτή, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε το νόμο της σύνθεσης των αντιθέτων, ν' ασχοληθούμε με τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής, καθώς και ανάμεσα στην οικονομική βάση και την υπερδομή. Πρέπει επιπλέον να μελετήσουμε τους νόμους της ταξικής δομής και της ταξικής πάλης, τους νόμους της μετάβασης από το ένα φαινόμενο στο άλλο, τους νόμους της δημιουργίας της κοινωνικής αλλαγής των συγκεκριμένων κοινωνικών φαινομένων και προβλημάτων, για να μπορέσουμε να φτάσουμε σε επιστημονικά συμπεράσματα που εκφράζουν την πραγματικότητα. Ο ιστορικός υλισμός του Μαρξ και η διαλεκτική μέθοδος, τροφοδοτούν τις μελέτες μας με βασικές απόψεις, αρχές και μεθόδους, μέσα σ' ένα ευρύ πλαίσιο κοινωνικής ζωής, κοινωνικών φαινομένων και κοινωνικής ανάπτυξης.

Όλα αυτά όμως σαν εργαλεία έρευνας, δεν υποκαθιστούν τη μελέτη των διαφόρων κοινωνικών φαινομένων και προβλημάτων. Για να είναι δυνατή η επιστημονική πρόβλεψη στην κοινωνιολογική έρευνα, πρέπει επίσης να τονίσουμε τη μέθοδο της ενοποίησης της θεωρίας και της πρακτικής, που υποστηρίχθηκε από το σύντροφο Μάο. Με την καθοδήγηση δηλαδή της θεωρίας, θα πρέπει να προχωρήσουμε στην έρευνα, συλλέγοντας στατιστικά στοιχεία, κάνοντας αναλύσεις και επιχειρώντας αφαιρέσεις, σε σχέση με τις συγκεκριμένες συνθήκες και προβλήματα. Θα πρέπει επίσης, όταν χρειαστεί, να προβαίνουμε στην εφαρμογή κοινωνικών πειραμάτων.

Η κοινωνία είναι πολύπλοκη και μεταβαλλόμενη. Όταν χρησιμοποιούμε τον ιστορικό υλισμό και τη διαλεκτική μέθοδο για τη μελέτη των κοινωνιών, θα πρέπει ν' αποφεύγουμε την υποκειμενικότητα,

τη μεταφυσική, την τυποποίηση καθώς και την απλοποίηση των αρχών. Με την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, έχουν διαμορφωθεί ορισμένες νέες μεθοδολογίες, όπως η κυβερνητική, τα συστήματα ανάλυσης, ο συμβολισμός, κ.λπ. καθώς και τεχνικές για τη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων από μαθηματικούς και προγραμματιστές, τις οποίες (μεθοδολογίες) είναι δυνατόν να τις χρησιμοποιούμε σε ορισμένες περιπτώσεις και να τις εφαρμόζουμε στα αντικείμενα της μελέτης μας.

Οι γνώσεις μας είναι περιορισμένες, όσον αφορά τα ευρήματα των ερευνών και τα προβλήματα των ερευνητικών μεθόδων στις άλλες χώρες. Χρειαζόμαστε τη συστηματική εισαγωγή και οργάνωση μεταφράσεων, αντιπροσωπευτικών έργων εξεχόντων κοινωνιολόγων άλλων χωρών, καθώς επίσης και πρωτογενείς πηγές της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρίας.

II. Ανάπτυξη της μελέτης της Θεωρητικής Κοινωνιολογίας

Η θεωρητική Κοινωνιολογία μελετά τους δυναμικούς παράγοντες και τους γενικούς νόμους της κοινωνικής δομής και εξέλιξης στα διάφορα στάδια της ανθρώπινης κοινωνίας, τη δυναμική και τους ιδιαίτερους νόμους της κοινωνικής δομής και εξέλιξης των εθνών, καθώς επίσης τα προβλήματα μετάβασης των κοινωνιών από το ένα στάδιο στο άλλο.

Στις μελέτες μας για την Κινεζική Κοινωνία, πρέπει να ενισχύσουμε το σοσιαλιστικό εκσυγχρονισμό άμεσα και έμμεσα. Εκείνο που μας ενδιαφέρει περισσότερο, είναι το πρόβλημα της σοσιαλιστικής δομής και ανάπτυξης του έθνους μας και ιδιαίτερα οι δύο σπουδαιότεροι μετασχηματισμοί, δηλαδή η μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό και από το σοσιαλισμό στον κομμουνισμό.

Επειδή στο παρελθόν δεν υπήρξε μια ενδελεχής και συστηματική μελέτη των προβλημάτων της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για το λόγο αυτό είμαστε υποκειμενικοί και τυφλοί επάνω στη βιασύνη μας να επιτύχουμε το μετασχηματισμό, χωρίς να περάσουμε από τα απαραίτητα στάδια εξέλιξης, παραβιάζοντας έτσι τους οικονομικούς νόμους, ακολουθώντας πολυδαίδαλα και δύσκολα μονοπάτια, με αποτέλεσμα να πληρώσουμε ακριβά σε ανθρώπινο δυναμικό και υλικούς πόρους.

Οι δύο μεγάλοι μετασχηματισμοί, είναι σήμερα το σπουδαιότερο θεωρητικό πρόβλημα που παρουσιάζεται για μελέτη. Εκείνο που έχουμε να κάνουμε, είναι να συνοψίσουμε με ρεαλισμό τις παρούσες εξελίξεις της σοσιαλιστικής επανάστασης και δημιουργίας του έθνους μας, από τριάντα χρόνια πριν, καθώς επίσης τις εμπειρίες μας και τα διδάγματα που προέκυψαν, με σοβαρότητα και αντικειμενικότητα, πράγμα που θα βοηθούσε πολύ στο μελλοντικό εκσυγχρονισμό.

Κάτι άλλο που οφείλουμε επίσης να διερευνήσουμε συστηματικά, είναι τα προβλήματα που παρουσιάζονται στα διάφορα στάδια εξέλιξης των σοσιαλιστικών κοινωνιών, καθώς και τα αντικειμενικά κριτήρια που υπάρχουν γι' αυτές τις περιόδους.

Σε σχέση με όσα αναφέραμε παραπάνω, παραμένει να εξετάσουμε το θέμα των κριτηρίων, λαμβάνοντας υπόψη τη σοσιαλιστική ανάπτυξη και πρόοδο. Το πρόβλημα αυτό με τη σειρά του, έχει σχέση με την επιστήμη και την τεχνολογία στο βαθμό που εφαρμόζονται και οι δύο στις παραγωγικές δυνάμεις, με τις μορφές ιδιοκτησίας των υλικών παραγωγής, της κατανομής του εθνικού και του κατά κεφαλήν εισοδήματος, με τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις και με το βαθμό της εκδημοκρατικοποίησης της πολιτικής ζωής, καθώς επίσης και με τον πλούτο και την πολυμορφία της πνευματικής ζωής. Μόνο όταν κατανοήσουμε τις σχέσεις αυτές, μπορούμε ν' αποφανθούμε κατά πόσο η κοινωνία μας έχει αναπτυχθεί και εξελιχθεί.

Τα διάφορα μεγάλα προβλήματα που έχουν άμεση σχέση με τα προβλήματα των δύο μεγάλων μετασχηματισμών και που, είτε υπάρχουν ήδη ή τώρα αρχίζουν να εμφανίζονται, πρέπει να μελετηθούν με σοβαρότητα, λαμβάνοντας υπόψη ολόκληρη την κοινωνία. Τα προβλήματα αυτά αφορούν τη σχέση και την κάλυψη της διαφοράς ανάμεσα στην κολεκτιβιστική και τη λαϊκή ιδιοκτησία, τη συγχώνευση αυτών των δύο, την έλλογη ενοποίηση του ατομικού με το συλλογικό συμφέρον, τα συμφέροντα της κολεκτίβας με την κοινότητα, του ατόμου με την κοινωνία, τα προβλήματα της ταχείας εισαγωγής και ανάπτυξης της επιστήμης και τεχνολογίας, των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και των αντίστοιχων αλλαγών στις σχέσεις παραγωγής, τη βελτίωση της οργάνωσης και διοίκησης των εργαζομένων, τα προβλήματα της αμοιβαίας προσαρμογής ανάμεσα σε μια αναπτυσσόμενη οικονομική βάση και τους διάφορους τομείς της υπερδομής, τα προβλήματα της μείωσης της διαφοράς ανάμεσα στην εργατική, την αγροτική και την πνευματική τάξη, καθώς και της συγχώνευσής τους, τα προβλήματα της τμηματικής εξαφάνισης της ταξικής δομής και της ταξικής πάλης, τα προβλήματα της μείωσης της διαφοράς ανάμεσα στις αστικές και τις αγροτικές περιοχές, τα προβλήματα της εξαφάνισης της διαφοράς ανάμεσα στην πνευματική και τη χειρωνακτική εργασία και τους τρόπους ελάττωσης των διαφορών τους, τα προβλήματα του οικογενειακού προγραμματισμού, της βελτίωσης της ποιότητας του πληθυσμού και της ανύψωσης του επιπέδου της ιδεολογίας και πνευματικής καλλιέργειας του λαού.

Από κοινωνιολογική άποψη, πρέπει να μελετήσουμε προβλήματα που έχουν σχέση με την πολιτική (πολιτική κοινωνιολογία), όπως η δικτατορία του προλεταριάτου, το πρόβλημα της σοσιαλιστικής δημοκρατίας και της ενδυνάμωσης της έννομης τάξης, το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στην εξάπλωση και εμπάθυνση της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, τη μορφή του κράτους και την πολιτική ζωή του λαού, το πρόβλημα της σύγκλισης των δικαιωμάτων και υποχρεώσε-

ων του λαού, το πρόβλημα της συνταύτισης της ατομικής ελευθερίας και της πειθαρχίας, το πρόβλημα της ενότητας των αντιθέσεων που προκύπτουν από την κεντροποίηση της εξουσίας και της διαιρέσής της από τους διάφορους οργανισμούς και τμήματα, το πρόβλημα της παρεμπόδισης της περιφεριοποίησης, της τοπικότητας της διάσπασης και του επικεντρισμού, το πρόβλημα της εκλογικευμένης σχέσης μεταξύ δημοκρατίας και συγκεντροποίησης της εξουσίας, το πρόβλημα της διάκρισης ανάμεσα στην συγκεντρωτική ηγεσία και την ατομική δικτατορία, και της διάκρισης ανάμεσα στη συνειδητή εκλογή από τις μάζες και την τυφλή υποταγή, το πρόβλημα της ενθάρρυνσης και του ελέγχου της κοινής γνώμης, της κοινωνικής ψυχολογίας και εκπαίδευσης κ.λπ.

Επειδή θεωρητικά η κοινωνιολογία ασχολείται με προβλήματα παγκόσμιας μορφής, γι' αυτό μπορούμε να την ονομάσουμε και διεθνή κοινωνιολογία. Μερικά από τα προβλήματα αυτά, είναι: ο καπιταλισμός, η κρίση του καπιταλισμού και το μέλλον της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας, η διαφοροποίηση και το μέλλον του σοσιαλισμού, ο σοσιαλιστικός ουμανισμός της ανάπτυξης και της μεταμόρφωσης της ανθρώπινης φύσης, η κοινωνική καταγωγή, η μεταλλαγή και η εξαφάνιση των τάξεων, το πρόβλημα της μορφοποίησης της ανάπτυξης και ενσωμάτωσης των εθνικών ομάδων, το πρόβλημα της αμοιβαίας συνεργασίας ανάμεσα στις εθνικές μειονότητες και τις κυρίαρχες εθνότητες, το πρόβλημα του συγκερασμού των αντιθέσεων ανάμεσα στον πατριωτισμό και το διεθνισμό, περιλαμβανομένου και του προβλήματος της υπερνίκησης της εθνικής ιδιοτέλειας, του σοβινισμού και αντιηγεμονισμού, το πρόβλημα της φυγής από την αυτοαπομόνωση και την αλλοτρίωση των εθνών, τη σχέση ανάμεσα στον πληθυσμό της γης και την ανάπτυξη των φυσικών πόρων, το πρόβλημα των παγκοσμίων πολέμων και της ειρήνης, το πρόβλημα της παγκόσμιας ενότητας και της διεθνούς ελεύθερης επικοινωνίας και μετανάστευσης, το πρόβλημα της αλλαγής στα ήθη και έθιμα και τον εθνικό τρόπο ζωής, τους διεθνείς οργανισμούς και τις επιδράσεις τους στην οικονομία και την πολιτική των εθνών.

III. Μελέτες στη συγκριτική και εφαρμοσμένη κοινωνιολογία

Η συγκριτική κοινωνιολογία επιχειρεί τη σύγκριση δύο ή περισσότερων κοινωνιών και εξετάζει τα επίπεδα της κοινωνικής ανάπτυξης και προόδου. Όταν συγκρίνουμε τις καπιταλιστικές κοινωνίες με τις φεουδαρχικές, οι πρώτες είναι ανώτερες από τις δεύτερες, όπως επίσης το ίδιο συμβαίνει όταν συγκρίνουμε τις σοσιαλιστικές με τις καπιταλιστικές.

Στη συγκριτική μελέτη των συγκεκριμένων κοινωνικών προβλημάτων που παρουσιάζονται στα διάφορα έθνη, πρέπει ν' αγγίζουμε όλες τις πλευρές, ώστε να μπορέσουμε να δούμε ποιες αναπτύσσονται και ποιες όχι, ποιες μένουν στάσιμες ή ποιες είναι αναπτυγμένες και ποιες υπανάπτυκτες.

Συγκρίνοντας την κινεζική κοινωνία, από τη μία πλευρά και τη σοβιετική, αμερικανική, ιαπωνική, γιουγκοσλαβική και ρουμανική από την άλλη, πρέπει οι παρατηρήσεις μας να είναι συνοπτικές και οι αναλύσεις μας συγκεκριμένες, ώστε να μπορέσουμε να φτάσουμε σε κάποιο σημείο σύγκρισης.

Στην εποχή μας, ο τύπος αυτός της συγκριτικής μελέτης, έχει μεγάλη και πραγματική σημασία για την ανάπτυξη της χώρας μας, γιατί μας οδηγεί στη μελέτη της ανάπτυξης διαφορετικών περιοχών, τάξεων και ατόμων της κοινωνίας, καθώς και των διαφόρων φαινομένων και προβλημάτων που θα εμφανιστούν και σε μας. Για να το κατορθώσουμε αυτό, πρέπει να ερευνήσουμε και να καταλάβουμε σε βάθος τα φαινόμενα και τα προβλήματα των Η.Π.Α. και της Ιαπωνίας, κατά τη διάρκεια της εκβιομηχάνισής τους.

Πρέπει να μελετήσουμε την εκβιομηχάνιση της Σοβιετικής Ένωσης, της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας, τα φαινόμενα που παρουσιάστηκαν εκεί, τα προβλήματα και τις λύσεις τους, κατά την εξέλιξη του εκσυγχρονισμού. Το είδος αυτό της συγκριτικής μελέτης, μας βοηθά να κατανοήσουμε τις διαφορές συνθήκες που εμφανίστηκαν στη διάρκεια της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού, σαν να είμαστε εμείς οι ίδιοι. Μας βοηθά επίσης να κάνουμε επιστημονικές προβλέψεις για την πραγματοποίηση της ανάπτυξης στη χώρα μας. Έτσι, μπορούμε να υιοθετήσουμε και να βελτιώσουμε τα δυνατά σημεία άλλων λαών, ν' αποφύγουμε τα μειονεκτήματα και να συμπληρώσουμε τα κενά. Με τον τρόπο αυτό, μπορούμε να είμαστε ταχύτεροι και αποτελεσματικότεροι στη δημιουργία του σοσιαλιστικού έθνους και της σοσιαλιστικής κοινωνίας, και ν' αρχίσουμε να δημιουργούμε τον κινεζικού τύπου σοσιαλιστικό εκσυγχρονισμό.

Εφαρμοσμένη κοινωνιολογία είναι η εφαρμογή της θεωρητικής γνώσης της κοινωνιολογίας (περιλαμβανομένων των απόψεων, μεθόδων, αρχών και νέων γενικεύσεων) στη μελέτη της παρούσας κοινωνικής ζωής, στα φαινόμενα, στα προβλήματα, στην ανεύρεση λύσεων. Η μελέτη αυτή αποτελείται από τη διερεύνηση και επίλυση των αντιθέσεων, των δυσκολιών και των προβλημάτων που παρουσιάζονται στην κοινωνία, με σκοπό να βοηθήσουμε τη βασική παραγωγική δύναμη της κοινωνίας (τις μάζες), να διαθέσουν το δυναμικό τους δημιουργικά. Συγχρόνως αυτό θα δημιουργήσει ένα αντικειμενικό σημείο αναφοράς για την εθνική πολιτική, τη στρατηγική και τη νομοθεσία.

Η πλήρης ανάπτυξη της θετικής δημιουργίας του λαού έχει άμεση σχέση με την προσωπικότητά του, που θα πρέπει να εξελιχθεί σαν σύνολο και αρμονικά αφενός, και αφετέρου ο λαός ν' αναπτύξει ενδιαφέρον για την εργασία του, για να εκπληρώσει τους σκοπούς του. Αλλά η θετική δημιουργικότητα του λαού μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο μέσα στο περιβάλλον των ειδικών και συγκεκρι-

κριμένων οργανισμών, δομών, σχέσεων και περιβάλλοντος. Για να γίνει δυνατό ν' αναπτυχθεί η θετική δημιουργικότητα, θα πρέπει να μην υπάρχει κανένας περιορισμός και να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες, ώστε να μπορεί το κάθε άτομο να τοποθετηθεί στη θέση που του ταιριάζει, να νοιώθει ικανοποιημένο και να χρησιμοποιεί όλη τη δυναμικότητά του.

Προς το παρόν, χρειαζόμαστε τη διάκριση ανάμεσα στο συνηθισμένο και το σπουδαίο, στο καθημερινό και το επείγον. Χρειαζόμαστε να μελετήσουμε και να επιλύσουμε τα πολλά και διάφορα προβλήματα που αφορούν τις εσωτερικές αντιθέσεις του ατόμου, όπως η βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στην ηγεσία και το λαό, το ξεπέραςμα του γραφειοκρατισμού και του αναρχισμού, τον προσδιορισμό χρονοδιαγράμματος για την έλλογη ενοποίηση των ατομικών συμφερόντων με τα συμφέροντα της κοινότητας και του κράτους.

Πρέπει να επιλυθούν τα προβλήματα που αφορούν τις σχέσεις ανάμεσα στο σοσιαλιστικό ανταγωνισμό, τα υλικά κίνητρα και την ηθική ενθάρρυνση, να βρεθούν λύσεις που έχουν σχέση με την τοποθέτηση των πνευματικών ανθρώπων σε ανάλογες θέσεις, λύσεις για προβλήματα που σχετίζονται με προγράμματα εκπαίδευσης των χωρικών από τη μορφωμένη νεολαία, απαντήσεις που αφορούν την εσωτερική μετανάστευση και τα αδικήματα που συντελούνται σε αγροτικές και αστικές περιοχές και ιδιαίτερα αυτά των ανηλίκων, λύσεις σε προβλήματα γάμου, διαζυγίων, οικογενειακού προγραμματισμού σε αστικές και αγροτικές περιοχές, προβλήματα οικογενειακής ζωής, βρεφικών σταθμών και πρόνοιας για τους ηλικιωμένους και τέλος, απαντήσεις σε προβλήματα που αφορούν την παραγωγική εργασία (συμπεριλαμβανομένων και αυτών της εκπαίδευσης, διορισμών, απολύσεων, προαγωγής και στασιμότητας, αμοιβών και ποινών και την ενότητα εργασίας και διεύθυνσης). Θα πρέπει επίσης να επιλύσουμε προβλήματα αμοιβαίας συνεργασίας και ταυτόχρονης ανάπτυξης των εργατών, τεχνικών και μηχανικών στην παραγωγική εργασία.

IV. Κοινωνιολογική μελέτη της απασχόλησης και γνώσης

Για τη μελέτη των διαφόρων προβλημάτων, η κοινωνιολογία στηρίζεται στη διερεύνηση της κοινής γνώμης, η οποία είναι προϊόν κοινωνικής έρευνας. Τα δεδομένα και οι αναλύσεις της έρευνας αυτής, καθώς και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε, μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν σημείο αναφοράς για το κόμμα και το κράτος στον καθορισμό της πολιτικής τακτικής, για την εκτίμηση και την κρίση των δυνάμεων και των μειονεκτημάτων στην εφαρμογή ορισμένης πολιτικής, καθώς επίσης και σαν βοηθήματα για την άμεση βελτίωση και προώθηση ορισμένης πολιτικής. Πολλά μπορούν να γί-

νουν στη μελέτη των κοινωνικών προβλημάτων και των λύσεων που προτείνονται.

Το είδος της έρευνας αυτής, πρέπει να γίνεται σε στενή συνεργασία με δημοσιογραφικούς κύκλους και με τα σχετικά πανεπιστημιακά τμήματα. Όλα τα πεδία γνώσης και επιχειρήσεων στην κοινωνία πρέπει να μελετηθούν για να βρούμε τους νόμους που τα διέπουν και θα χρησιμοποιηθούν μετά για να ενισχύσουν τις επιστημονικές σπουδές για τη σωστή εργασία. Για τους λόγους αυτούς, πρέπει ν' αναπτυχθεί η κοινωνιολογία της απασχόλησης και των επιχειρήσεων.

Οποιαδήποτε έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες, θα πρέπει να διενεργείται μέσα σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο και περίγυρο. Από την πλευρά της κοινωνίας ως σύνολο, μπορούμε να προχωρήσουμε σε περιληπτική μελέτη μερικών εξειδικευμένων τομέων, όπως η πληθυσμιακή κοινωνιολογία, η οικονομική (η οποία μπορεί να υποδιαιρεθεί σε βιομηχανική και αγροτική, σε εμπορική, σε κοινωνιολογία των μεταφορών και επικοινωνιών, διεθνούς εμπορίου και σε κοινωνιολογία τουριστικής βιομηχανίας), κοινωνιολογία του δικαίου, πολιτιστική κοινωνιολογία (η οποία μπορεί να υποδιαιρεθεί σε εκπαιδευτική και σε κοινωνιολογία του αθλητισμού), η κοινωνιολογία της δημοσιογραφίας, των εκδοτικών επιχειρήσεων, η κοινωνιολογία της φιλοσοφίας και ποίησης, της μουσικής, του δράματος, του σινεμά, των καλών τεχνών, η ιατρική κοινωνιολογία και η κοινωνιολογία της δημόσιας υγείας, η στρατιωτική κοινωνιολογία, η θρησκευτική, η κοινωνιολογία των εθνικών ομάδων, της επιστήμης, κ.λπ.

Οι μελέτες αυτές πρέπει να γίνουν σε συνεργασία με τα σχετικά πανεπιστημιακά τμήματα, τις επαγγελματικές ομάδες και τις επιχειρήσεις. Αυτό, όχι μόνο θα διευκολύνει τους ενδιαφερόμενους ακαδημαϊκούς τομείς στην εκτέλεση περιληπτικής ενδελεχούς έρευνας, αλλά επίσης θα βοηθήσει τα σχετικά πανεπιστημιακά τμήματα να σχηματίσουν εκλογικευμένη πολιτική και σχέδια, για να καλυτερεύσουν την εργασία τους. Συγχρόνως, μέσα από τη μελέτη των επαγγελματικών ομάδων, των επιχειρήσεων και του ακαδημαϊκού τομέα, θα αναπτυχθεί ένα θεωρητικό σύστημα κοινωνιολογίας.

V. Βαθμίδες Κοινωνιολογικής Έρευνας

Τα προβλήματα που έχει να μελετήσει η κοινωνιολογία είναι πολύ πλατιά και σύνθετα. Στην Κίνα, η κοινωνιολογική έρευνα εξυπηρετεί, είτε άμεσα είτε έμμεσα, τη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση, τα διάφορα επαγγέλματα και τις επιχειρήσεις. Για το λόγο αυτό, χρειαζόμαστε σε μεγάλη κλίμακα ερευνητικά κέντρα και ακαδημαϊκές ομάδες ερευνητών, που θα αποτελέσουν τα κέντρα της σοσιαλιστικής έρευνας, με σκοπό να οργανωθεί η κοινωνιολογική έρευνα, να έρθει σε επαφή με τους εργάτες όλης της χώρας που πρέπει να μάθουν

να συνεργάζονται και να έχουν στενή επαφή με τα σχετικά πανεπιστημιακά τμήματα, με τα επαγγέλματα και τις επιχειρήσεις, σε όλες τις επαρχίες του κράτους. Ο σκοπός τους είναι επίσης να ερευνούν και να μελετούν τα προβλήματα που μας απασχολούν στην κατανομή της εργασίας και της συνεργασίας.

Στη μελέτη μερικών από τα προβλήματα που παρουσιάζονται, στη βιομηχανία για παράδειγμα, θα πρέπει να επιλέξουμε ένα τυπικό εργοστάσιο και ανθρώπους που μπορούν να είναι ταυτόχρονα ερευνητικό προσωπικό και υποκείμενα έρευνας. Στην έρευνα των προβλημάτων του εμπορίου, πρέπει πάλι να διαλέξουμε ένα τυπικό εμπορικό κατάστημα και υποκείμενα έρευνας που λειτουργούν στο χώρο αυτό. Για την έρευνα σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές και για τα αγροτικά προβλήματα, διαλέγουμε την τυπική επαρχία, την κομμούνα, την ομάδα, τα τάγματα εργασίας, καθώς και τα υποκείμενα έρευνας που λειτουργούν στο χώρο αυτό και τα οποία αποτελούν ένα τεράστιο δυναμικό παράγοντα, από τον οποίο εξαρτάται η μελέτη των κοινωνικών προβλημάτων.

Οφείλουμε να επιδιώξουμε στενές επαφές, συνδέοντας και οργανώνοντας όλα αυτά τα στοιχεία που αποτελούν τον παραπάνω δυναμικό παράγοντα για τη διευρέυνση της κοινής γνώμης, με βάση την κατανομή της εργασίας και τη συνεργασία.

Επειδή η κοινωνιολογική έρευνα στην Κίνα είχε διακοπεί για περισσότερο από είκοσι χρόνια, γι' αυτό τώρα παρουσιάζεται η ανάγκη ερευνητών.

Για να μπορέσει ν' αναπτυχθεί η ερευνητική εργασία στην κοινωνιολογία, πρέπει πρώτα να οργανωθούν οι στοιχειώδεις βαθμίδες κοινωνιολογικής έρευνας, να εκπαιδευτούν τα πρόσωπα και να οργανωθούν όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Πηγές από τις οποίες μπορούμε ν' αντλήσουμε ερευνητικό προσωπικό, είναι:

1. Απόφοιτοι κοινωνιολογίας από τα πανεπιστήμια, οι οποίοι εργάζονται στην εκπαίδευση και τη διδασκαλία.
2. Απόφοιτοι φιλοσοφικών, οικονομικών και ιστορικών τμημάτων από κολέγια που ασχολούνται με πολιτιστικά θέματα.
3. Άτομα που ασχολούνται με θεωρητική εργασία σε τμήματα πολιτιστικών σπουδών.
4. Άτομα που έχουν θεωρητική βάση και σχετικά υψηλό βαθμό ικανότητας στις ξένες γλώσσες και μπορούν να σταλούν στο εξωτερικό για μεταπτυχιακή επαγγελματική εκπαίδευση.
- 5) Επανασύσταση των τμημάτων κοινωνιολογίας στα πανεπιστήμια γενικής μόρφωσης.

Η Κοινωνιολογική Εταιρία υπάρχει πια και επίσημα στην Κίνα. Ελπίζουμε ότι όλοι οι κοινωνιολόγοι της χώρας και όλοι οι σύντροφοι που ενδιαφέρονται για ερευνητική εργασία στα σοσιαλιστικά κοινωνικά προβλήματα, θα ενωθούν κάτω από την ηγεσία του κόμματος, θα επιδοθούν δυναμικά στην κοινωνιολογική έρευνα και θα συνεισφέρουν για την ταχεία πραγματοποίηση της ανάπτυξης.

(Μετάφραση: Θεοδώρα Σοφίου)

Η Κρίση μιας Επίκρισης Ο Νίκος Πουланτζάς για το Κράτος (Μια απάντηση στον Δ. Δημητούλη)

*Γιώργος Τσιώλης**

Κλείνουν φέτος δέκα χρόνια απ' το θάνατο το Νίκου Πουλαντζά, συνεπούς μαρξιστή, που προώθησε σε πολλά σημεία τη μαρξιστική θεωρία, κυρίως σ' ό,τι αφορά το πολιτικό στοιχείο, το κράτος, την εξουσία, τις κοινωνικές τάξεις. Η συμβολή του αντλεί την ιδιαίτερη σημασία της απ' το γεγονός ότι ο θεωρητικός της χαρακτήρας είναι άρρηκτα δεμένος με το επίπεδο της πολιτικής πρακτικής. Καμία θεωρητική πρόταση του Πουλαντζά δεν διατυπώθηκε για χάρη μιας «ακαδημαϊκού τύπου» συζήτησης ή μιας αυτονομηματοδοτούμενης «τσιτατομαχίας». Όλες σχετίζονταν με τη στρατηγική των δυναστευομένων, των λαϊκών μαζών στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες.

Ο λόγος του συνεχίζει να είναι επίκαιρος και να αποτελεί έναυσμα συζητήσεων, έστω και ως αντικείμενο κριτικής. Σαν τέτοιο αντιμετώπισε το έργο του Πουλαντζά για το κράτος ο Δ. Δημητούλης στη βιβλιοκρισία του, που δημοσιεύθηκε στο 43ο τεύχος της «Επιστημονικής Σκέψης» με τίτλο «Ν. Πουλαντζά: Έργα για το κράτος». Η κριτική του Δ. Δημητούλη, που ξεκινάει απ' την έννοια της «επικαθοριζόμενης αντίφασης», θεμέλιου λίθου της θεώρησης του δομικού μαρξισμού, και επεκτείνεται στα σημαντικότερα σημεία της πουλαντζιανής θεώρησης του κράτους, θα μπορούσε να είναι εποικοδομητική και γόνιμη αν, στην προσπάθειά του να απορρίψει την πουλαντζιανή θεώρηση, δεν την προσάρμοζε πρώτα στα δικά του μέτρα με αποτέλεσμα να την παραποιήσει.

* Πτυχιούχος του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Σ' αυτό το σημείωμα θα προσπαθήσω — στα πλαίσια του δυνατού — να παρουσιάσω στην πραγματική τους διάσταση τα επίμαχα σημεία της θεώρησης του Πουλαντζά, που δέχτηκαν τις επικρίσεις του Δ. Δημητούλη, όχι εξαιτίας κάποιου ιερού δέους προς τη θεώρηση αυτή, αλλά γιατί έχω την πεποίθηση ότι η κριτική αντιπαράθεση μαζί της θα μπορούσε να αποβεί γόνιμη, μόνο στο βαθμό που θα αντιμετώπισει τις προτάσεις της, όπως ακριβώς έχουν.

Θα ήθελα λοιπόν συγκεκριμένα να αναφερθώ στην κατηγορία της «επικαθοριζόμενης αντίφασης», στην πουλαντζιανή *θεώρηση του Κράτους*, και τέλος στο πρόβλημα του *ριζικού μετασχηματισμού του Κράτους* στα πλαίσια της στρατηγικής του δημοκρατικού περάσματος προς το σοσιαλισμό.

Η κατηγορία της «επικαθοριζόμενης αντίφασης»

Ξεκινώντας την κριτική του προσπάθεια ο Δ. Δημητούλης καταπάνεται με το φιλοσοφικό-μεθοδολογικό υπόβαθρο της θεώρησης του Πουλαντζά και προσπαθεί να δείξει ότι ολόκληρο το θεωρητικό οικοδόμημα του τελευταίου θεμελιώνεται σε σαθρές βάσεις. Συγκεκριμένα η «επικαθοριζόμενη αντίφαση», που αποτελεί τον πυρήνα της μαρξιστικής διαλεκτικής κατά τους δομικούς μαρξιστές, εκλαμβάνεται ως μια μη μαρξιστική κατηγορία, που αντικαθιστά αυτήν της «διαλεκτικο-υλιστικής αντίφασης» και κατά συνέπεια «οδηγεί στην *ιδεαλιστική αναστροφή* των πραγματικών σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα» (σ. 94).

Συνοψίζοντας, στα πλαίσια του παραπάνω σχήματος, τη διάκριση των δύο κατηγοριών της αντίφασης — όπως τις παρουσιάζει ο Δ. Δημητούλης —, παρατηρούμε ότι: σύμφωνα με τη λογική της «διαλεκτικο-υλιστικής» αντίφασης, οι αντιφάσεις «είναι το νομοτελειακό προϊόν της ανάπτυξης των εσωτερικών σχέσεων ενός φαινομένου, ενός συστήματος σχέσεων, μιας δομής», ενώ σύμφωνα με τη λογική της «επικαθοριζόμενης αντίφασης» οι αντιφάσεις είναι «το αποτέλεσμα της συνάντησης-αντιπαράθεσης-σύγκρουσης των δομών στις οριακές τους περιοχές» ή «προϊόν της αντανάκλασης των εξωτερικών συνθηκών μιας δομής, στο εσωτερικό της ίδιας της δομής» (σ. 93).

Ο Δ. Δημητούλης εφαρμόζει εδώ ένα λογικό τέχνασμα. Κατασκευάζει την κατηγορία της «επικαθοριζόμενης αντίφασης» ως το αντίθετο, το άλλο άκρο της κατηγορίας της «διαλεκτικο-υλιστικής αντίφασης», ώστε απορρίπτοντας την πρώτη ως μηχανιστική, ανιστορική, αντιδιαλεκτική και στατική δικαιώνει αυτόματα τη δεύτερη.

Η κατηγορία ωστόσο της «επικαθοριζόμενης αντίφασης» κατανοείται και ορίζεται στρεβλά: Σε αντίθεση με τη «διαλεκτικο-υλιστική αντίφαση», όπου η εσωτερική αντίφαση μιας δομής υπακούει σε ενδογενείς νομοτέλειες (και στο βαθμό που είναι η κυρίαρχη αντίφαση οι υπόλοιπες, οι εξωτερικές, δεν αποτελούν παρά εκφάνσεις της), στην «επικαθοριζόμενη αντίφαση» η εσωτερική αντίφαση αφομοιώνεται απ' τις εξωτερικές αντιφάσεις.

Θα πρέπει κατ' αρχήν, εξετάζοντας την παραπάνω αντίθεση, να σημειώσουμε ότι οι χαρακτηρισμοί «εσωτερικές/εξωτερικές», που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τις αντιφάσεις εκφράζουν τεχνικές και περιγραφικές διακρίσεις και σε συνδυασμό με τη διατύπωση «συνάντηση-αντιπαράθεση-σύγκρουση των δομών» δίνουν την εντύπωση πως οι επιμέρους δομές, τα επίπεδα δηλαδή της συνολικής δομής είναι συγκροτημένα και αυτόνομα εκ των προτέρων, και συνδυάζονται σε ένα μεταγενέστερο χρόνο. Αυτό, που είναι όντως ένα μηχανιστικό σχήμα, δεν ανταποκρίνεται —όπως θα φανεί παρακάτω— στην κατηγορία της «επικαθοριζόμενης αντίφασης». Ας δούμε όμως τώρα πως ορίζεται πραγματικά η κατηγορία αυτή.

Η «επικαθοριζόμενη αντίφαση» — κατηγορία που ως γνωστόν διατύπωσε αρχικά ο L. Althusser¹ — αποτελεί το θεμέλιο της μαρξιστικής διαλεκτικής στη διάκρισή της απ' την εγγελιανή (απλή αντίφαση). Στη μαρξιστική διαλεκτική το κοινωνικό όλο δεν νοείται «με βάση την κατηγορία της καθολικής εκφραστικής αιτιότητας κάποιας εσώτερης ουσίας μονοσήμαντης και ενύπαρκτης στα φαινόμενα της»², όπου η συνθετότητά του δεν θα αποτελούσε παρά την απλή διαπλοκή της ουσίας, δηλαδή το αναπτυγμένο φαινόμενό της. Νοείται ως σύνθετη δομημένη ενότητα, ως δομή συγκροτημένη από πολλαπλές άνισες (διαφορετικών χρονικοτήτων και ρυθμών ανάπτυξης) αντιφάσεις, απ' τις οποίες μία κυριαρχεί, δεσπάζει. (Η κυριαρχία αυτή είναι ουσιαστικό στοιχείο, που καθορίζεται απ' τη συνθετότητα και την καθορίζει ταυτόχρονα). Καθώς απορρίπτεται η έννοια της πρωτογενούς αρχής, σ' αυτή την αντίληψη, το σύνθετο όλο δομημένο με δεσπάζουσα δεν μπορεί να ιδωθεί έξω απ' τις αντιφάσεις του. «Παρουσιάζεται», «εκτίθεται», «αντανακλάται» μέσα σ' αυτές. Αλλά και κάθε αντίφαση παίρνει το νόημά της μόνο σε σχέση με το δομημένο σύνολο, αντανακλώντας το στο εσωτερικό της, αποτελώντας όμως ταυτόχρονα και τον όρο ύπαρξης αυτού του ίδιου του σύνθετου όλου. Αφού λοιπόν οι αντιφάσεις είναι οι όροι, οι «συνθήκες» ύπαρξης του όλου αλλά και κάθε «μεμονωμένης» αντίφασης (π.χ. της κυρίαρχης), η τελευταία δεν μπορεί να έχει υπόσταση παρά αδιαχώ-

1. Λουί Αλτουσέρ, *Για τον Μάρξ*, Αθήνα, Γράμματα, 1978, σ. 87-117, 161-227).

2. Λ. Αλτουσέρ, «Η τεράστια θεωρητική Επανάσταση του Μάρξ», *Ο Πολίτης*, τ. 35, Ιούν. 1980, σ. 39-47.

ριστη απ' τις συνθήκες ύπαρξης της, που είναι οι συνθήκες ύπαρξης του όλου και άρα, σε τελική ανάλυση, οι «υπόλοιπες» αντιφάσεις. Η συσχέτιση των αντιφάσεων μεταξύ τους, η σχέση —ας συγκεκριμενοποιήσουμε εδώ— της κυρίαρχης αντίφασης με τις «δευτερεύουσες» δεν είναι λοιπόν ούτε του τύπου ουσία-φαινόμενο, όπου οι «δευτερεύουσες αντιφάσεις αποτελούν τα καθαρά φαινόμενα (προ-τοποθετημένα) και που αν «διαλυθούν» θα αναδειχθεί η κύρια αντίφαση ως πρωταρχική τους ουσία (τοποθετημένη πίσω τους). Ούτε βέβαια συσχετίζονται σε μια σχέση εξωτερικότητας, όπου οι «εξωτερικές» αντιφάσεις, συγκροτημένες εκ των προτέρων και αυτόνομα, επιδρούν πάνω στην «εσωτερική» αντίφαση που αδρανοποιείται και αφομοιώνεται απ' αυτές. Η κυρίαρχη αντίφαση δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ καθαρή σε κάποιο υπερβατικό ουρανό, πριν απ' την ιστορική της λειτουργία.³ Πάντοτε χρωματίζεται απ' τα συστατικά που συγκροτούν το ιστορικό υπέδαφος.

Έτσι μέσα στην «τωρινή στιγμή» (Λένιν), την συγκυρία — την ιδιαίτεροτητα δηλαδή, μοναδική και πρωτότυπη, ενός κοινωνικού σχηματισμού σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή — η κυρίαρχη θεμελιακή αντίφαση παίρνει υπόσταση στην αδιάσπαστη ενότητά της, στον ιδιαίτερο, κάθε ιστορική στιγμή, φωτισμό της απ' τις «δευτερεύουσες» αντιφάσεις και άρα τη δομή του κοινωνικού όλου που αυτές αντανακλούν. Οι δευτερεύουσες αυτές αντιφάσεις —που είναι όλο εκείνο το «υλικό» το οποίο προέρχεται από διάφορα ετερογενή επίπεδα και τόπους εφαρμογής και που προσδίδει στη συγκυρία το ειδοποιό της στοιχείο, που χαρακτηρίζεται ως «περιστάσεις», «συνθήκες» μιας «συγκεκριμένης κατάστασης»— αποτελούν όρο ύπαρξης της «κυρίαρχης» αντίφασης. «Είναι η ατμόσφαιρα που αναπνέει εκείνο το μυθικό ον, η Αντίφαση, για να εκφραστεί κάθε φορά με τρόπο πρωτότυπο και ανεπανάληπτο».⁴ Αλλά βέβαια και η κυρίαρχη αντίφαση είναι ενεργητική μέσα σ' όλες αυτές τις αντιφάσεις.

Συνοψίζοντας, πρέπει να πούμε πως η κατηγορία της «επικαθοριζόμενης αντίφασης» υποδηλώνει ότι «η αντίφαση» είναι διαχωριστή από τη δομή ολόκληρου του κοινωνικού σώματος, μέσα στο οποίο εκδηλώνεται, διαχωριστή από τους μορφικούς όρους ύπαρξης της, κι από βαθμίδες ακόμη που διευθύνει· η ίδια στο κέντρο της επηρεάζεται απ' αυτές, καθορίζει και καθορίζεται με μια και μόνη κίνηση και καθορίζεται από τα διάφορα επίπεδα και τις διάφορες βαθ-

3. Π. Βαλιάνος, «Ο Νίκος Πουλαντζάς και ο Μαρξιστικός Δομισμός», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 10, Απρίλης '81.

4. Στο ίδιο, σ. 7

μίδες του κοινωνικού σχηματισμού που αυτή ενεργοποιεί».⁵

Έτσι η «συσχέτιση» των αντιφάσεων στα πλαίσια της δομής του κοινωνικού όλου παίρνει μια θεμελιακή, οργανική, συστατική υφή και δεν μπορεί να χωρέσει σε τεχνικούς, μηχανιστικούς, περιγραφικούς διαχωρισμούς, όπως «εσωτερικές/εξωτερικές αντιφάσεις», πάνω στον οποίο στηρίζει ο Δ. Δημητούλης την κατηγορία της «επικαθοριζόμενης αντίφασης», και την προσπάθειά του να αποδείξει τη σαθρότητα του θεωρητικού υπόβαθρου του Πουλαντζά, που γι' αυτόν ακριβώς το λόγο αποτυγχάνει.

Εξίσου προβληματική με την πρώτη αποδεικνύεται και η δεύτερη επίκρισή του. Ας την παρακολουθήσουμε: Σύμφωνα με τη λογική της «διαλεκτικο-υλιστικής αντίφασης» «η θέση και ο ρόλος των αντιφάσεων μέσα σε ένα σύστημα σχέσεων, καθορίζεται πρωταρχικά από τη θέση και το ρόλο μιας συγκεκριμένης διάρθρωσης (δομής), στην αναπαραγωγή και υπέρβαση ενός συστήματος σχέσεων» (σ. 93). Αντίθετα, στη λογική της «επικαθοριζόμενης αντίφασης», «η θέση και ο ρόλος αυτός απορρέει από τον τρόπο με τον οποίο συναρμολόζονται, συναρθρώνονται *εξωτερικά* (υπογραμ. δική μου) οι δομές, από τις σχέσεις *εξωτερικής* αλληλεξάρτησης των δομών» (σ. 93). Μ' αυτό τον τρόπο στη λογική της «επικαθοριζόμενης αντίφασης» δεν τονίζεται η σημασία της βασικής και κυρίαρχης αντίφασης στην ανάπτυξη ενός φαινομένου και — αυτό είναι που τελικά ενοχλεί πιο πολύ τον Δ. Δημητούλη— δεν αναγνωρίζεται ο καθοριστικός και κυρίαρχος ρόλος της υλικής βάσης μιας κοινωνίας στη σχέση της με το εποικοδόμημα (σ. 94).

Και πάλι εδώ έχουμε μια μηχανιστική παραμόρφωση της λογικής του δομικού μαρξισμού αφού στη λογική αυτή οι επιμέρους δομές, τα επίπεδα της συνολικής δομής *δεν συναρθρώνονται εξωτερικά, ούτε επιπροστίθενται* (όπως τα παρουσιάζει ο κ. Δημητούλης). Ο Πουλαντζάς προσπαθώντας να προσδιορίσει τον τύπο ενότητας που χαρακτηρίζει τη συνολική δομή στην εισαγωγή του βιβλίου του «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις» γράφει: «δεν πρόκειται για μια σχέση απλής αναλογίας ή για συσχέτιση *βαθμίδων εξωτερικών* ή μια σχετικά με την άλλη»... «Πρόκειται για ένα τύπο σχέσης που μέσα στο εσωτερικό του η δομή που προσδιορίζει το όλο διέπει την ίδια τη συγκρότηση —τη φύση— των περιοχικών δομών καθορίζοντας τη θέση τους και διανέμοντάς τους λειτουργίες»⁶.

Η μη κατανόηση, λοιπόν, της κατηγορίας της «επικαθοριζόμενης αντίφασης» και του τύπου της ενότητας της ολικής δομής οδηγεί

5. Λ. Αλτουσέρ, *Για τον Μαρξ*, ό.π., σ. 101.

6. Ν.Πουλαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985, τ.α, σ. 15.

τον Δ. Δημητούλη σε εσφαλμένη εκτίμηση των συσχετίσεων των επιμέρους επιπέδων της δομής μεταξύ τους. Παρανοώντας αυτά και όντας επίσης προσκολλημένος στο μηχανιστικό σχήμα βάση-υπερδομή, εντοπίζει στην παραπάνω θεώρηση μια «ιδεαλιστική αναστροφή» αυτού του σχήματος, όπου το ιδεολογικό-πολιτικό στοιχείο έχει την πρωτοκαθεδρία έναντι του οικονομικού. Δείξαμε ωστόσο παραπάνω ότι η διαφορά της θεώρησης των δομικών μαρξιστών και αυτής του Δ. Δημητούλη σ' ό,τι αφορά τη συνάρθρωση των επιπέδων της συνολικής δομής δεν έγκειται σ' ένα απλό αναποδογύρισμα των όρων, σε μια «αναστροφή». Είναι μια ποιοτική διαφορά, αφού στηρίζεται σε άλλου είδους συσχετίσεις των επιπέδων κατά τη συνάρθρωσή τους στα πλαίσια της συνολικής δομής.

Η πουλαντζιανή θεώρηση για το Κράτος

Ας αφήσουμε όμως τώρα το μεθοδολογικό-φιλοσοφικό υπόβαθρο και ας περάσουμε στην κριτική της πουλαντζιανής θεώρησης του Κράτους. Σε όλες τις διαστάσεις αυτής της θεώρησης —σχέση οικονομίας-κράτους, ορισμός του Κράτους, σχέση κράτους - ταξικής πάλης, σχετική αυτονομία του Κράτους, μετασχηματισμός του Κράτους— που καταπιάνεται ο Δημητούλης στην κριτική του, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια παραποίηση των πουλαντζιανών απόψεων.

Αρχίζω απ' τη σχέση οικονομίας-πολιτικής. Ο Πουλαντζάς επικρίνεται ότι δεν αποφεύγει μια *μηχανιστική* θεώρηση της σχέσης, και αυτό επειδή δεν δέχεται ότι «η οικονομική βάση έχει τη δική της διαλεκτική» αλλά ισχυρίζεται ότι η «αναπαραγωγή της καθορίζεται από τη μηχανιστική, εξωτερική συναρμογή των οικονομικών και πολιτικο-ιδεολογικών δομών» (σ. 96). Είναι σαφές νομίζω, ότι η παραπάνω επίκριση ξεκινάει απ' τη μη κατανόηση —όπως είδαμε πιο πάνω— της έννοιας της «επικαθοριζόμενης αντίφασης» και του τύπου ενότητας της «δομής με δεσπόζουσα», που εμποδίζει τον Δ. Δημητούλη να αντιληφθεί σωστά τη συσχέτιση οικονομίας-πολιτικής στα πλαίσια της πουλαντζιανής θεώρησης. Όπως και στο μεθοδολογικό-φιλοσοφικό υπόβαθρο έτσι και εδώ, οι περιοχικές δομές νοούνται ως εκ των προτέρων συγκροτημένες, που συναρμολογούνται σε ένα μεταγενέστερο χρόνο. Γι' αυτό άλλωστε το πρόβλημα της εξωτερικής συναρμογής εντοπίζεται *μόνο στη διαδικασία της αναπαραγωγής* των δομών (εδώ συγκεκριμένα, της οικονομίας) και όχι κατά τη συγκρότησή τους. Στην πουλαντζιανή θεώρηση όμως, που είναι ξένη προς όλα αυτά, η συναρμογή (που δεν είναι καθόλου *εξωτερική* αφού δεν υπάρχει προ-συγκροτημένη ουσία) καθορίζει το χώρο και τη λειτουργία της κάθε επιμέρους δομής, αρχικά και κύρια, κατά τη συγκρότησή της. Έτσι σ' ό,τι αφορά στη σχέση οικονομίας-πολι-

τικής, ο Πουλαντζάς δηλώνει ότι «το πολιτικό στοιχείο-κράτος (πράγμα που ισχύει και για την ιδεολογία) ήταν *ανέκαθεν*, με *διαφορετικές βέβαια μορφές* για κάθε τρόπο παραγωγής, *παρόν* κατά τρόπο *συστατικό* στις σχέσεις παραγωγής και κατά συνέπεια στην αναπαραγωγή τους...».⁷

Ο μηχανισμός και η «σχέση εξωτερικότητας» θα έπρεπε ίσως να αναζητηθεί στην αντίληψη του Δ. Δημητούλη για μια οικονομική βάση αυτόνομη, αυτοπαραγόμενη, με δικούς της νόμους και νομοτέλειες που οδηγεί σ' ό,τι αφορά στη συσχέτισή της με τα εποικοδομήματα είτε σε μια σχέση βάσης (ουσίας)-υπερδομής (αντανάκλασης), είτε σε μια σχέση «αυτόνομων επιπέδων» απ' τη φύση και την ουσία τους, που συναρθρώνονται εκ των υστέρων.⁸

Μετά τη σχέση οικονομίας-πολιτικής, θα περάσουμε τώρα στην εξέταση της επίκρισης που έχει στόχο την αντίληψη του Πουλαντζά για το Κράτος ως συσχετισμό δυνάμεων. Η επίκριση αυτή μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Ο Πουλαντζάς αναπτύσσοντας μια σχεσιακή αντίληψη για το Κράτος καταντά να το θεωρεί «σαν μια ποσοτικοποιημένη, υπερταξική και διαταξική σχέση» (σ. 98).

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά. Ο Πουλαντζάς στην προσπάθειά του να ξεπεράσει μια ουσιοκρατική αντίληψη για το Κράτος (που στη μια εκδοχή της εκφράζεται με την έννοια του Κράτους-υποκειμένου και στην άλλη με την έννοια του Κράτους-εργαλείου) η οποία εμπεριέχει έναν «αφανή εγγελιανισμό»,⁹ και που στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής των δυναστευομένων τάξεων εκφράζεται με τη στρατηγική της «εφόδου», ορίζει το Κράτος ως «*υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στις τάξεις και μερίδες τάξεων, έτσι όπως αυτός εκφράζεται με ειδικό τρόπο μέσα στο Κράτος*».¹⁰

Σ' αυτή την προσπάθεια ανασκευής της ουσιοκρατικής θεώρησης του Κράτους απ' τον Πουλαντζά, ο Δημητούλης διαβλέπει ωστόσο να ορίζεται το Κράτος ως «διαταξική σχέση», που εγκλείει μέσα της και μονοπωλεί την ταξική πάλη. Παρατηρεί έτσι μια μετατόπιση της ταξικής πάλης απ' το πρωταρχικό, καθοριστικό επίπεδο της κοινωνίας στο παράγωγο επίπεδο του Κράτους (σ. 96), η οποία συνηγορεί —σύμφωνα πάντα μ' αυτόν— στην ιδεαλιστική αναστροφή της σχέσης υλικής βάσης-εποικοδομήματος αλλά και κοινωνίας-κράτους, που χαρακτηρίζει γενικά την πουλαντζιανή θεώρηση. Και πάνω εκεί επικεντρώνει την κριτική του. Κατά πόσο όμως ευσταθεί η επί-

7. Ν. Πουλαντζάς κ.α., *Η κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης, (χ.χ.) σ. 31.

8. βλ. Ν. Πουλαντζάς κ.α., ό.π., σ. 30

9. βλ. Δ. Χαράλαμπος, *Αφανής Εγγελιανισμός και Θεωρίες περί Κράτους*, *Θέσεις*, τ. 10, Γενάρης-Μάρτης 1985.

10. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος, Η Εξουσία, Ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 184.

κριση αυτή, όταν έχει για στόχο τον Ν. Πουλαντζά;

Ο αναγνώστης των έργων του Πουλαντζά εύκολα καταλαβαίνει ότι μια απ' τις πιο σημαντικές διακρίσεις, πάνω στην οποία επιμένει πολύ ο συγγραφέας, είναι αυτή ανάμεσα στους μηχανισμούς και στην πάλη των τάξεων, όπου η δεύτερη έχει πάντα το προβάδισμα έναντι των πρώτων.¹¹ Έτσι, το Κράτος είναι η υλική συμπύκνωση μιας διαταξικής σχέσης, με την έννοια ότι διαπερνάται και συγκροτείται απ' την ταξική πάλη, τις ταξικές εξουσίες και τους ταξικούς αγώνες. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι η ταξική πάλη περιχαρακώνεται μέσα σ' αυτό· το υπερβαίνει, «το Κράτος κολυμπά μέσα στους αγώνες που το κατακλύζουν συνεχώς»¹², «οι λαϊκοί αγώνες δεν εξαντλούνται ποτέ μέσα στο Κράτος».¹³

Στην επίκριση, λοιπόν, ότι στην πουλαντζιάνη θεώρηση «η κρατική μορφή στα πλαίσια μιας ιδεαλιστικής αντιστροφής της πραγματικότητας απορροφά και εξαντλεί όλη την ταξική δυναμική των κοινωνικών σχέσεων» (σ. 96) και στη συνεπακόλουθη διόρθωση ότι «η ταξική πάλη σαν νομοτέλεια των ανταγωνιστικών κοινωνιών λειτουργεί με τις πιο διαφορετικές μορφές σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων», ο Δ. Δημητούλης πραγματοποιεί μια «αντιστροφή» σε ό,τι αφορά τη θεώρηση του Πουλαντζά κάνοντάς του κριτική σε κάτι που εκείνος πρώτος επέκρινε από την ίδια θέση.

Πραγματικά ο Πουλαντζάς ξεκινώντας ακριβώς απ' την κριτική σ' αυτή την αντίληψη, που ήθελε την ταξική πάλη αποκλεισμένη στο πολιτικό επίπεδο (όπου η τάξη θα είχε αναχθεί σε τάξη «δι' εαυτή»), απορρίπτει το εγγελιανού τύπου, εξελικτικό μοντέλο ορισμού των τάξεων (τάξη «καθ' εαυτή» — τάξη «δι' εαυτή»)¹⁴. Δηλώνει λοιπόν έντονα πως: «δεν υπάρχουν κοινωνικές τάξεις πριν απ' την αντιπαράθεσή τους, δηλαδή πριν απ' τους αγώνες τους. Οι κοινωνικές τάξεις δεν εμφανίζονται «καθ' εαυτές» μέσα στις σχέσεις παραγωγής για να μπουν στον αγώνα (να γίνουν τάξεις «δι' εαυτές») μόνο ύστερα ή άλλου».¹⁵ «Οι κοινωνικές τάξεις συμπίπτουν με τις μορφές ταξικής πρακτικής δηλαδή με την πάλη των τάξεων, και βρίσκουν τη θέση τους μόνο μέσα στην αντίθεσή τους».¹⁶ Αν συνυπολογίσουμε ότι στην πουλαντζιανή θεώρηση η κοινωνική τάξη δεν ορίζεται σε ένα μόνο επίπεδο (οικονομικό ή πολιτικό) αλλά «ορίζεται από τη θέση που κατέχει σε ένα σύνολο μορφών κοινωνικής πρακτικής και κοινωνικών σχέσεων»¹⁷ (παραγωγικές σχέσεις στην αναφορά τους με τις

11. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ 49-65, 201-204, και *Οι Κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σ. 32-35, και αλλού.

12. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος Η Εξουσία Ο Σοσιαλισμός*, ό.π., σ. 203.

13. Στο ίδιο, σ. 212.

14. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, ό.π., τ.ά., σ. 117-127.

15. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος Η Εξουσία Ο Σοσιαλισμός*, ό.π., σ. 38.

16. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο Καπιταλισμό*, ό.π., σ. 16.

17. Στο ίδιο, σ. 16.

ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις — προσοχή: όχι επιπροσθετικά αλλά στον επικαθορισμό τους) συνάγεται ότι οι ταξικές πρακτικές, δηλαδή η πάλη των τάξεων που εκφράζεται με ταξικούς αγώνες, λαμβάνουν χώρα σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων (με διαφορετικές βέβαια μορφές): οικονομική ταξική πάλη, ιδεολογική ταξική πάλη, πολιτική ταξική πάλη.

Ερχόμαστε τώρα στη δεύτερη επίκριση που αντιμετωπίζει η θεώρηση του κράτους ως συσχετισμός ταξικών δυνάμεων και που συγκεκριμενοποιείται ως εξής: Η θεώρηση αυτή δεν εννοεί το κράτος μόνο ως μια διαταξική σχέση με την έννοια που είδαμε πιο πάνω, του εγκλεισμού δηλαδή της ταξικής πάλης μέσα στην κρατική μορφή, αλλά και ως «υπερταξική» σχέση με την εξής έννοια: «το αστικό Κράτος, ως προς την ανταγωνιστική, ταξικά πολωμένη σχέση κεφαλαίου-εργασίας τοποθετείται ως ένας τρίτος πόλος, υπεράνω των ανταγωνιστικών πόλων αυτής της σχέσης. Ο τρίτος αυτός πόλος προκύπτει εκ των υστέρων, σαν το αρνητικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης» (σ. 96).

Θα ήθελα κατ' αρχήν να επισημάνω ότι η επίκριση αυτή έρχεται σε αντίφαση με τη μορφή της «διαταξικότητας» —που είδαμε πιο πάνω— και η αναφορά τους στην ίδια θεώρηση είναι προβληματική. Εξηγούμαι αμέσως. Όταν ο Δ. Δημητούλης αναγνωρίζει στη πουλαντζιανή θεώρηση για το Κράτος μια «διαταξική» σχέση, βλέπει τη σχέση Κράτους-κοινωνικών τάξεων/ταξικής πάλης ως *οριζόντια* (ένος επιπέδου) σχέση. Το Κράτος *έσω*-κλείει την ταξική πάλη και την *εμπεριέχει*. Ως «υπερταξική» σχέση, αντίθετα, το Κράτος τοποθετείται ως *τρίτος πόλος*, που προκύπτει *εκ των υστέρων, υπεράνω* των ανταγωνιστικών τάξεων. Σ' αυτό το σχήμα η σχέση Κράτους-κοινωνικών τάξεων είναι *κάθετη* (δύο επιπέδων) πράγμα που αντιφάσκει με την *δια*-ταξικότητα.

Το πρόβλημα όμως δεν έγκειται μόνο σ' αυτό. Και αυτή η ίδια η μορφή της «υπερταξικότητας» του Κράτους —που άρρητα ταυτίζεται με την αταξικότητα και ανταποκρίνεται στις αντιλήψεις εκείνες που θέλουν το κράτος ανυψωμένο πάνω απ' τις τάξεις και την ταξική πάλη να παίζει το ρόλο του διαιτητή ή του ρυθμιστή— πιστεύω ότι είναι ιδιαίτερα άστοχη, όταν επιρρίπτεται στην πουλαντζιανή θεώρηση. Ο κ. Δημητούλης πέφτει ωστόσο σ' αυτή την παγίδα, γιατί σύμφωνα με τη δική του αντίληψη ο ορισμός του Κράτους ως ταξικού προϋποθέτει την αναγωγή του υλικού του πλαισίου στη βούληση μιας τάξης, οπότε θα αποτελούσε ένα ενιαίο συγκρότημα, μια ταξική δικτατορία. Ενώ κάθε άλλο ορισμό τον θεωρεί διαταξικό (και άρα ουσιαστικά μη-ταξικό).

Ο Πουλαντζάς όντως δεν θεωρεί το Κράτος ως ταξική δικτατορία. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει την ταξικότητα του. Μιλάει για «ταξική φύση» που έχει να κάνει τόσο με την κρατική εξουσία, που είναι η ενιαία εξουσία του συνασπισμού εξουσίας,

όσο και με την ιδιάζουσα θεσμική υλικότητα του κρατικού μηχανισμού, που συγκροτείται πάντα σε αντιστοιχία και συμπυκνώνοντας ένα συγκεκριμένο συσχετισμό ταξικών δυνάμεων, μέσα στον οποίο βέβαια οι διάφορες τάξεις, μερίδες ή ταξικές συμμαχίες δεν βρίσκονται σε ισότιμη βάση αλλά έχοντας καθεμιά ένα διαφορετικό ειδικό βάρος. Το Κράτος δεν είναι ένα ταξικό όργανο αλλά το Κράτος μιας ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας. Η επισήμανση απ' τον Πουλαντζά του ρόλου του σημερινού Κράτους στην επιβολή του γενικού και μακροπρόθεσμου πολιτικού συμφέροντος του συνασπισμού εξουσίας, οργανώνοντας την ασταθή ισορροπία των συμβιβασμών κάτω απ' την ηγεμονία ορισμένης μερίδας του μονοπωλιακού κεφαλαίου, και στην εξασφάλιση της συναίνεσης των δυναστευομένων μαζών δεν αφήνουν περιθώρια για μια θεώρηση του Κράτους ως μη ταξικού ή υπερταξικού. Χωρίς όμως να φθάνει αναγκαστικά στο άλλο άκρο: το Κράτος είναι η ταξική δικτατορία της άρχουσας τάξης. Σ' αυτή την τελευταία και όχι στην αντίληψη του Πουλαντζά θα μπορούσε να προσάψει κανείς τη μομφή της *θεμελιακής εξωτερικότητας* με την οποία εννοεί τη σχέση Κράτους-κοινωνικών τάξεων/ταξικής πάλης, αφού θεωρεί την άρχουσα τάξη ήδη συγκροτημένη έξω απ' το Κράτος, ως χωριστή οντότητα, να το χειρίζεται κατά βούληση σαν εργαλείο ταξικής κυριαρχίας επιβάλλοντας το πάνω στις άλλες τάξεις που αποτελούν και αυτές ουσιαστικά εξωτερικές, ως προς αυτό, οντότητες. Το Κράτος δηλαδή είναι ένα εξάρτημα (με τη δική του οντότητα) της ταξικής πάλης που έρχεται από ένα χώρο εξωτερικό και επενεργεί πάνω σ' αυτή ως από μηχανής θεός στα χέρια του ενός ή του άλλου πόλου. Μ' αυτή την έννοια όντως —όπως γράφει ο Δημητούλης— το Κράτος είναι ένας τρίτος πόλος, υπεράνω της ταξικής πάλης, που παρεμβαίνει εκ των υστέρων. Η θεώρηση όμως αυτή είναι εκείνη ακριβώς που «πολέμησε» ο Πουλαντζάς και όχι βέβαια η δική του. Για τον Πουλαντζά το Κράτος δεν είναι εξωτερικό σώμα ως προς την ταξική πάλη, αφού συγκροτείται απ' αυτή. Η τελευταία συνιστά το Κράτος δεν εγκλείεται όμως μέσα σ' αυτό. Το διαπερνά και το υπερβαίνει.

Και προχωράμε τώρα στην τρίτη επίκριση που έχει σαν στόχο την πουλαντζιανή αντίληψη του Κράτους. Στην προσπάθειά του να ανασκευάσει την αντίληψη του κράτους ως αρραγούς συγκροτήματος στα χέρια μιας τάξης, ο Πουλαντζάς λυγίζει το ραβδί προς την άλλη πλευρά και πέφτει έτσι —σύμφωνα πάντα με τον επικριτή του— σε μια τρίτη παγίδα (παράλληλα με αυτές της «διαταξικότητας» και της «υπερταξικότητας»): το Κράτος ορίζεται ένας χώρος που αποτελείται από διάσπαρτες ποσότητες, εστίες εξουσίας ανάμεσα στις τάξεις, και όλο το πρόβλημα των μαζών είναι πως θα μεγαλώσουν το κομμάτι της εξουσίας τους, ώστε να επικρατήσουν. Επικρίνοντας αυτή την άποψη, ο Δημητούλης αισθάνεται την υποχρέωση να αποκαταστήσει τη μαρξιστική αντίληψη και να ξεκαθαρίσει ότι το Κρά-

τος είναι «ολότητα μη αναγώγιμη στα επιμέρους στοιχεία της», διαθέτει υλική ενότητα και «δεν μπορεί να αναλυθεί σε μια μηχανιστική συνάθροιση-συγκόλληση των επιμέρους μηχανισμών και λειτουργιών» (σ. 96). Απ' αυτό συνάγεται ότι η «φυσική» παρουσία προλεταριακών στρωμάτων δεν μπορεί να προσδώσει στο Κράτος μη αστικά χαρακτηριστικά, ούτε θα μπορούσαν να αναπτυχθούν στο αστικό Κράτος αντικαπιταλιστικές εστίες εξουσίας των εργαζομένων (όπως υποστηρίζει ο «μικροαστός ρεφορμιστής» Πουλαντζάς κατά τον Δημητούλη), ώστε το αστικό Κράτος να είναι λιγότερο ταξικό όταν υλοποιεί τις κοινωνικές του λειτουργίες απ' ό,τι είναι όταν εκπληρώνει τις κατασταλτικές του λειτουργίες (σ. 96).

Και σ' αυτή την τρίτη εκδοχή της επικρίσης πιστεύω ότι οι κατηγορίες του Δημητούλη δεν αγγίζουν την Πουλαντζιανή θεώρηση, αρκεί να ιδωθεί στην πραγματική της διάσταση. Και αυτό επειδή κατά τον Πουλαντζά «το πεδίο της εξουσίας είναι αυστηρά σχεσιακό... η εξουσία δεν είναι ένα μέγεθος ποσοποιήσιμο που οι διάφορες τάξεις το μοιράζονται ή το ανταλλάσσουν σύμφωνα με την παλιά αντίληψη για την εξουσία-μηδενικό άθροισμα».¹⁸ Αυτό ισχύει και για την κρατική εξουσία που παρουσιάζεται στην ενότητά της ως εξουσία των κυρίαρχων τάξεων (και όχι του Κράτους που δεν είναι παρά ένας τόπος και κέντρο άσκησης της εξουσίας χωρίς να έχει δική του¹⁹) έναντι των δυναστευομένων. Οι δυναστευόμενες τάξεις δεν νέμονται ένα κομμάτι της κρατικής εξουσίας, ούτε βρίσκονται μέσα στο Κράτος με τη μορφή εστίων εξουσίας (όπως ισχυρίζεται ο Δ. Δημητούλης για την αντίληψη του Πουλαντζά).

Αλλά ενάντια σε μια ποσοτικοποίηση του κρατικού χώρου σαν σχέσης, όπου θα αρκούσε μια απλή ποσοτική μετατόπιση της εξουσίας των δυναστευομένων, ώστε να μετατραπεί από αστικός σε μη αστικό, έρχεται και η αντίληψη του Πουλαντζά για την ταξική φύση του αστικού κρατικού μηχανισμού, ο οποίος δεν λειτουργεί σαν ένα παράρτημα της ταξικής κυριαρχίας, αλλά διαθέτει μια ιδιόζουσα θεσμική υλικότητα, που αντιστοιχεί και έχει συγκροτηθεί στη βάση ενός συγκεκριμένου συσχετισμού ταξικών δυνάμεων, τον οποίο τείνει πάντα να αναπαράγει. Έτσι «ακόμα και στην περίπτωση μιας αλλαγής του συσχετισμού δυνάμεων και μεταβολής της κρατικής εξουσίας υπέρ των λαϊκών τάξεων, το Κράτος τείνει, αργά ή γρήγορα, να αποκαταστήσει κάποτε με νέα μορφή το συσχετισμό δυνάμεων υπέρ της αστικής τάξης».²⁰ Γι αυτό ο Πουλαντζάς εμμένει στην έννοια του *ριζικού μετασχηματισμού* του αστικού Κράτους.

Η αντίληψη για την ενότητα της κρατικής εξουσίας και την ταξι-

18. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος Η Εξουσία Ο Σοσιαλισμός*, ό.π., σ. 211.

19. Στο ίδιο, σ. 212.

20. Στο ίδιο, σ. 205.

κή φύση του υλικού θεσμικού πλαισίου του Κράτους διαφυλάσσουν τον Πουλαντζά από μια ποσοτική αντίληψη στον ορισμό του Κράτους ως υλικής συμπύκνωσης ενός συσχετισμού ταξικών δυνάμεων.

Η μη ποσοτικοποίηση ωστόσο δεν οδηγεί κατ' ανάγκη, όπως θα έβλεπε ο Δημητούλης, στην αντίληψη του Κράτους ως αρραγούς μονολιθικού συγκροτήματος απ' το οποίο απουσιάζουν οι δυναστευόμενες τάξεις. Αυτές είναι παρούσες μέσα στο Κράτος — η παρουσία τους δεν έγκειται στη «φυσική» παρουσία προσώπων (εδώ βρίσκεται μια διαφωνία του Πουλαντζά με τον Λένιν, ο οποίος έβλεπε —κατά τον Πουλαντζά— την ύπαρξη επαναστατών μέσα στο Κράτος αλλά όχι της ταξικής πάλης²¹) αλλά στη δόμηση του Κράτους ως αντιφατικού χώρου που αντιστοιχεί στο συσχετισμό των ταξικών δυνάμεων. «Οι αγώνες των τελευταίων (των λαϊκών μαζών) διαπερνούν συνεχώς το κράτος, ακόμη και όταν πρόκειται για μηχανισμούς, όπου οι μάζες δεν είναι παρούσες οι ίδιες»²². Η παρουσία ωστόσο αυτή είναι *ποιοτικά* διαφορετική απ' την παρουσία των κυρίαρχων τάξεων. Το πρόβλημα δεν είναι ποσοτικό. Τα ίδια τα λόγια του Νίκου Πουλαντζά είναι τόσο ξεκάθαρα που αποκλείουν κάθε παρανόηση: «Οι κυρίαρχες τάξεις και μερίδες υπάρχουν μέσα στο Κράτος διά μέσου μηχανισμών και κλάδων που, κάτω απ' την ενότητα βέβαια της κρατικής εξουσίας της ηγεμονικής μερίδας εκφράζουν ωστόσο μια ιδιαίτερη εξουσία αυτών των τάξεων και μερίδων. Ενώ οι δυναστευόμενες τάξεις υπάρχουν μέσα στο Κράτος όχι δια μέσου μηχανισμών που συγκεντρώνουν μια δική τους εξουσία, αλλά βασικά με τη μορφή εστιών αντιπαράθεσης στην εξουσία των κυρίαρχων τάξεων. Θα ήταν σφάλμα — ολίσθημα με σοβαρές πολιτικές συνέπειες — να συμπεράνουμε ότι η παρουσία των λαϊκών τάξεων μέσα στο Κράτος σημαίνει ότι αυτές κατέχουν μέσα σ' αυτό, εξουσία, δίχως ριζικό μετασχηματισμό αυτού του Κράτους».²³

Έτσι ο Πουλαντζάς όχι μόνο δεν θα μπορούσε να θεωρεί —όπως υπονόει ο Δ. Δημητούλης— το αστικό κράτος δισυπόστατο υλοποιώντας απ' τη μια «κοινωνικές» λειτουργίες και απ' την άλλη κατασταλτικές, αλλά επιτίθεται ανοικτά κατά της μαρξιστικής σχολής των ιταλών (L. Gurri, U. Cerroli και άλλων) που εκδήλωσε τέτοιες απόψεις για «αντιφατική φύση» του κράτους και για κατάσταση διπλής εξουσίας στους κόλπους του.²⁴ Αφού αντικρούσαμε τις επικρίσεις που αντιμετώπιζει ο Πουλαντζάς

21. βλ. Συνέντευξη του Ν. Πουλαντζά στον Henri Weber: «Το Κράτος και η μετάβαση στο Σοσιαλισμό», α' δημοσίευση: *Αντί* τ. 83 και 85, 1977, β' δημ.: *Θέσεις* τ. 27, Α-πρ.-Ιουν. 1989.

22. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος Η Εξουσία Ο Σοσιαλισμός*, σ. 366.

23. Στο ίδιο, σ. 204-205.

σ' ό,τι αφορά στην αντίληψη του για το κράτος ως συσχετισμός δυνάμεων, θα περάσουμε στην εξέταση του προβλήματος του ριζικού μετασχηματισμού του Κράτους στα πλαίσια του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό.

Ο δρόμος του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού

Η στρεβλή σύλληψη της σχεσιακής αντίληψης του κράτους οδηγεί τον Δ. Δημητούλη να αντιληφθεί την πρόταση του Πουλαντζά για το δημοκρατικό πέραςμα στο σοσιαλισμό («κουτσουρεύοντάς» την ταυτόχρονα) ως μια μικροαστική ρεφορμιστική πρόταση σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου που δεν έχει καμιά σχέση με μια γνήσια μαρξιστική, επαναστατική στρατηγική.

Η πρόταση αυτή παρουσιάζεται να έχει τα θεμέλιά της στην πεποίθηση ότι «αρκεί να υπάρξει μια μηχανική μετατόπιση και μια ποσοτική αλλαγή των στοιχείων που συνιστούν μια ολότητα, για να υποστεί η ίδια μια ποιοτική αλλαγή» (Δημητούλης, σ. 98). Οι μάζες λοιπόν στο βαθμό που κατέχουν ένα κομμάτι εξουσίας μέσα στο κράτος —που νοείται ως μια «διαταξική» και «ποσοτικοποιημένη» σχέση— δεν έχουν παρά να το αυξήσουν· αυτό σημαίνει μείωση της εξουσίας των κυρίαρχων τάξεων —αφού η εξουσία νοείται ως ένα ποσοτικοποιημένο μέγεθος με μηδενικό άθροισμα ανάμεσα σε τάξεις— και επικράτηση των πρώτων. Όλος αυτός ο αγώνας τελείται βέβαια στα όρια του κράτους που συγκεντρώνει και μονοπωλεί άλλωστε την ταξική πάλη.

Απέναντι σ' αυτό το ρεφορμιστικό μοντέλο αναδεικνύεται ως γνήσια μαρξιστική η παραδοσιακή τριτοδιεθνιστική αντίληψη που στηρίζεται στην έννοια της «δυσδικής εξουσίας», της κατάληψης της κρατικής εξουσίας με τη διαδικασία της «εφόδου», της συντριβής της υλικής ενότητας του αστικού κράτους, την οικοδόμηση του εργατικού μισο-κράτους. (Δημητούλης, σ. 98).

Πριν περάσω στην εξέταση αυτών των απόψεων θα πρέπει να κάνω δύο προκαταρκτικές διευκρινίσεις: Πρώτον, αντίθετα με την προσδοκία του Δ. Δημητούλη, όποιος αναζητεί στο έργο του Πουλαντζά «μια επαναστατική απάντηση στο «Τι να κάνουμε;» των ημερών μας» (σ. 98), μια λύση-συνταγή, ένα μοντέλο που οδηγεί στο σοσιαλισμό θα βγει μάλλον απογοητευμένος,²⁵ και αυτό όχι επειδή ο Πουλαντζάς δεν κατάφερε να κάνει κάτι τέτοιο αλλά γιατί αποτελεί πεποίθηση του ίδιου πως «υπάρχει πάντα μια δομική απόσταση ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη, ανάμεσα στη θεωρία και την πραγματικότητα».²⁶ Η πρόταση στρατηγικής του Πουλαντζά συνίσταται

25. Άγγελος Ελεφάντης: «Για τη Στρατηγική της Εφόδου: Μια Αναγκαία Αναζήτηση στις Ανολοκλήρωτες Επεξεργασίες του Νίκου Πουλαντζά», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 8, Ιούλιος 1980.

26. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 30.

περισσότερο σε αποκλεισμούς παρά σε θετικές απαντήσεις.

Δεύτερον, η θεωρητική ανασκευή της μαρξιστικής αντίληψης για το κράτος αλλά και η πρόταση του Πουλαντζά για το δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό αναπτύσσεται ως συνισταμένη των παρακάτω τριών αξόνων:

α) της μαρξιστικής παράδοσης μέσα από το κλασικά κείμενα (κυρίως στα πρώτα έργα του²⁷)

β) της αντιπαράθεσης με άλλες θεωρήσεις στα πλαίσια του μαρξισμού (τον «ορθόδοξο» μαρξισμό, την ιταλική μαρξιστική σχολή του Galvano della Volpe, την προβληματική της Ableitung -derivation-, κ.α.).

γ) της μελέτης και αξιοποίησης του ιστορικού υλικού, όπως τα ιστορικά παραδείγματα της σοσιαλδημοκρατίας και του «υπαρκτού σοσιαλισμού», των δικτατορικών καθεστώτων, της Χιλής του Αλιέντε, της έκρηξης του Μάη '68.

Στη βάση λοιπόν αυτών των συνιστωσών ο Πουλαντζάς ξεκινάει απ' την πεποίθηση ότι ο κρατισμός, τον οποίο θεωρεί ως κοινό χαρακτηριστικό τόσο στο μοντέλο του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (σταλινικός κρατισμός) όσο και στη σοσιαλδημοκρατία και τον κριτικάρει —όσο κι αν αυτό αντιφάσκει με την άποψη του Δ. Δημητούλη για τον Πουλαντζά—, στηρίζεται στη θεώρηση του αλληλοαποκλεισμού των εννοιών της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού (αυτοδιαχείριση).

Ο σταλινικός κρατισμός γεννήθηκε ακριβώς απ' την πλήρη υποκατάσταση και περιφρόνηση της τυπικής δημοκρατίας, την εγκαθίδρυση ενός αντι-κράτους, που ενώ φιλοδοξούσε να βασίζεται στη δημοκρατία των συμβουλίων, μη βάζοντας όμως το θέμα του ριζικού μετασχηματισμού των αστικών κρατικών μηχανισμών πριν και μετά την κατάληψη της εξουσίας θεμελιώθηκε τελικά σε μια σχέση εξωτερικότητας προς τις λαϊκές μάζες αποτελώντας ένα μονολιθικό γραφειοκρατικοποιημένο συγκρότημα, καθοδηγούμενο από μια «αριστερή» ελίτ. Για τον Πουλαντζά οι πολιτικές και τυπικές ελευθερίες και το πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας σε μια διαδικασία μετάβασης προς το σοσιαλισμό πρέπει να διατηρούνται, αφού βέβαια διευρυνθούν και υποστούν βαθιές μεταβολές —αυτό ξεκινάει απ' την αντίληψη του Πουλαντζά για την πολιτική δημοκρατία ως πεδίο καταγραφής ταξικών συγκρούσεων και συμβιβασμών, μη δεχόμενος την άστοχη ταύτιση: αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας/αστικής δημοκρατίας, και στο άλλο άκρο, τη θεώρηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως καθολικής ρυθμιστικής αρχής.²⁸

27. Βλ. Κ. Φιλίνης, «Θεωρητικές Τοποθετήσεις και Πρακτικές Επιλογές στο Έργο του Ν. Πουλαντζά: Αντινομία ή Συμπληρωματικότητα;» *«Σύγχρονα Θέματα»*, τ. 8, Ιούλιος '80.

28. βλ. για αυτό το θέμα το ιδιαίτερα κατατοπιστικό άρθρο της Βούλας Τσινόρεμα, «Πολιτική Δημοκρατία και Σοσιαλιστικός Μετασχηματισμός», *Ο Πολίτης*, τ. 98, Απρ. 1989.

Ο Πουλαντζάς επικαλείται, για να υποστηρίξει την άποψη του αυτή, την κριτική που ασκεί η Rosa Luxemburg στο Λένιν σχετικά με την κατάργηση των τυπικών πολιτικών ελευθεριών στη μετεπαναστατική Ρωσία.²⁹

Στους αντίποδες (όχι με αντιθετική αλλά με συμπληρωματική έννοια) της άποψής του αυτής για διεύρυνση της τυπικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ο Πουλαντζάς υποδεικνύει τον πρωταρχικό και καθοριστικό ρόλο που έχει για το δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό η δημοκρατία της βάσης, η άμεση, η αυτοδιαχειριστική δημοκρατία που αναπτύσσεται στα πλαίσια των κοινωνικών κινήματων και των αυτοδιαχειριστικών πρωτοβουλιών. Αυτός είναι ο χώρος-φυτώριο του οποίου η γονιμοποίηση με την άλλη παράδοση, των πολιτικών ελευθεριών και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, παρέχει τα φύτρα για ένα ριζικό μετασχηματισμό του κράτους, ο οποίος είναι η μόνη εγγύηση για την αποφυγή ολοκληρωτικών φαινομένων με «αριστερό» προσώπιο. *«Ο σοσιαλισμός θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα είναι σοσιαλισμός»**. Έτσι το *«πώς θα συλλάβουμε ένα ριζικό μετασχηματισμό του κράτους συναρθρώνοντας τη διεύρυνση και το βάθεμα των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ελευθεριών (που ήταν και μια κατάκτηση των λαϊκών μαζών) με την ανάπτυξη των μορφών άμεσης δημοκρατίας στη βάση και τη διασπορά αυτοδιαχειριστικών εστιών, αυτό είναι το πρόβλημα ενός δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό και ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού»*.³⁰

Αλλά ξαναγουρίζοντας στην επίκριση του Δ. Δημητούλη, πρέπει να πω ότι οι παραπάνω προτάσεις δεν έχουν καμία σχέση με μια σοσιαλδημοκρατική (μικροαστική, ρεφορμιστική) οπτική για τους εξής λόγους:

Α. Έστω κι αν τονίζεται απ' τον Πουλαντζά η σημασία του Κράτους ως στρατηγικού πεδίου αγώνων που πρέπει αναγκαστικά να ιδωθεί σαν τέτοιο, ο αγώνας στα πλαίσια του για την επίρρωση των εσωτερικών του αντιφάσεων είναι η μια μόνο όψη του νομίσματος — έστω κι αν ο Δ. Δημητούλης την παρουσιάζει ως μοναδική. Παράλληλα τονίζεται ιδιαίτερα η ανάγκη ενός αγώνα έξω απ' τα θεσμικά σύνολα. Ο Ν. Πουλαντζάς είναι ξεκάθαρος ως προς αυτό: «Δεν μπαίνει ζήτημα εισχώρησης μόνο στους κρατικούς θεσμούς (κοινοβούλιο, οικονομικό και κοινωνικό συμβούλιο, συμβουλευτικά κέντρα

29. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 360-361 και Συνέντευξη Ν. Πουλαντζά - Η. Weber, ό.π.

* Το μήνυμα αυτό του Ν. Πουλαντζά καθίσταται για άλλη μια φορά τραγικά επίκαιρο, αφού τη στιγμή που γράφεται το σημείωμα αυτό το γραφειοκρατικό και αρτηριοσκληρωτικό καθεστώς της Κίνας —που αυτοαποκαλείται «λαϊκό»— δολοφονεί φοιτητές και εργάτες στο Πεκίνο.

30. Ν. Πουλαντζάς, *Το Κράτος Η Εξουσία Ο Σοσιαλισμός* ό.π., σ. 364.

κτλ.), αλλά χρησιμοποίησης απλώς των ιδιαίτερων δυνατοτήτων τους για την επίτευξη των στόχων. Κάτι ακόμα: οι λαϊκοί αγώνες οφείλουν πάντα να εκδηλώνονται και με την ανάπτυξη κινημάτων και την εξάπλωση οργάνων άμεσης δημοκρατίας στη βάση και αυτοδιαχειριστικών εστιών».³¹

Ο αγώνας, σύμφωνα με την αντίληψη του Πουλαντζά, λαμβάνει χώρα σε τρία μέτωπα, όπως επισημαίνει και ο Bob Jessop: «αγώνας σε απόσταση απ' το κράτος για την οικοδόμηση των θεμελίων μιας δημοκρατίας μαζών και την ένταση των εσωτερικών αντιφάσεων του κράτους· αγώνας μέσα στα πλαίσια του κρατικού συστήματος μέσω του κοινοβουλίου αλλά και μέσω των δραστηριοτήτων ομάδων πίεσης και λειτουργικά αντιπροσωπευόμενων κοινωνικών μερίδων για τη μεγιστοποίηση των μεταρρυθμίσεων που μπορούν να κατακτηθούν στα πλαίσια της υπάρχουσας μορφής κράτους για την εγκαθίδρυση μιας νέας θεσμικής μήτρας, ευνοϊκότερης για τις κυριαρχούμενες τάξεις».³²

Β. Ο ριζικός μετασχηματισμός του κράτους δεν σημαίνει μια προοδευτική, μεταρρυθμιστική προσπάθεια «και κατάκτηση κομμάτι με κομμάτι μιας κρατικής μηχανής ή απλή κατάληψη των κυβερνητικών θέσεων και κορυφών. Σημαίνει κατηγορηματικά *μια πορεία ουσιαστικών ρήξεων*».³³

Γ. Ο ριζικός μετασχηματισμός δεν γίνεται μέσα από το κράτος με μοχλό το κράτος αλλά προϋποθέτει την «αποφασιστική και συνεχή υποστήριξη ενός μαζικού λαϊκού κινήματος βασισμένου σε πλατιές λαϊκές συμμαχίες».³⁴

★ ★ ★

Ο Πουλαντζάς ξεκινώντας —όπως είδαμε— από μια φιλοσοφική / μεθοδολογική αφετηρία με άξονες τις έννοιες της «επικαθοριζόμενης αντίφασης» και της «δομής με δεσπόζουσα», ξεπερνάει το μηχανιστικό σχήμα βάση-υπερδομή στην ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων. Ξεκαθαρίζει επίσης τους λογαριασμούς του με την ουσιοκρατική αντίληψη που ανάγει την υλικότητα του κράτους στην κυριαρχία μιας τάξης και που το θεωρεί ως ένα φιλντισένιο πύργο αποκομμένο απ' τις λαϊκές μάζες. Απορρίπτει κατά συνέπεια τη στρατηγική της «εφόδου» και την αντικαθιστά μ' ένα μακρόχρονο τριμέτωπο αγώνα των λαϊκών μαζών για την κατάληψη της κρατικής εξουσίας παράλληλα με το ριζικό μετασχηματισμό του κρατικού μηχανισμού. Η άποψη αυτή κατακρεουργημένη απ' τον Δ. Δημητούλη

31. Στο ίδιο, σ. 370

32. Bob Jessop, (συνέντευξη), «Κράτος, Πολιτική και Μαρξισμός», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 17, Απρ.-Ιουν. 1983.

33. Ν. Πουλαντζά, ό.π., σ. 369.

34. Στο ίδιο, σ. 376.

και προβαλλόμενη σε μια λογική του τύπου «άσπρο-μαύρο» μετατράπηκε σε «μικροαστικό ρεφορμισμό».

Ο Δ. Δημητούλης παρερμηνεύοντας τη θεώρηση του Νίκου Πουλαντζά παρουσιάζει το «αχυρένιο» ομοίωμά της με μικροαστική και ρεφορμιστική μορφή. Αυτό εύκολα κατόπιν το πυρπολεί αναδεικνύοντας έτσι απυρόβλητη τη δική του αντίληψη. Ολόκληρο το θεωρητικό σύστημα του Πουλαντζά, παραποιημένο, απορρίπτεται με μια μονοκονδυλιά. Κάτω απ' αυτή την απορριπτική μανία όμως, δεν υπάρχουν περιθώρια για μια εποικοδομητική κριτική αντιπαράθεση που θα γονιμοποιούσε τη μαρξιστική θεωρία για το Κράτος και θα την προωθούσε παραπέρα. Κάτι που βέβαια είναι απαραίτητο, αφού δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι αντιπαραθέσεις και οι διαμάχες μέσα στην ιστορία της μαρξιστικής σκέψης εξασφαλίζουν σ' αυτή μια δυναμική πορεία και μια συνεχή ανανέωση, που υπαγορεύεται απ' την αλλαγή των ιστορικών συνθηκών και τις νέες μορφές που παίρνει η ταξική πάλη.

Βιβλιοκριτική

Γιώργος Μαυρογορδάτος,

Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη:

Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στην Ελλάδα,

Οδυσσεάς, 1988, σ. 208

Ἄκρατος φορμαλισμός, λεκτική επιδειξιμανία, εξεζητημένη τεχνικότητα και προσποιητή αντικειμενικότητα, είναι ανάμεσα στα πιο συνηθισμένα αμαρτήματα της γραφής και του λόγου της ακαδημαϊκής αυθεντίας. Συνεπώς, κάθε θεωρητική πρόταση και κάθε ερευνητική προσφορά που μας βγάζει έξω από ένα τέτοιο κλίμα και από μια τέτοια διάθεση, είναι ασφαλώς λειτουργική (για την εξωακαδημαϊκή ιδιαίτερα κοινότητα) και οπωσδήποτε ευπρόσδεκτη (από την ανεπιτήδευτη ακαδημία). Σ' αυτή ακριβώς την κατηγορία του λειτουργικού και του ευπρόσδεκτου κατατάσσεται, χωρίς αμφιβολία και η πρόσφατη μελέτη του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Μαυρογορδάτου.

Η μυθολογική-φιλολογική επισήμανση του τίτλου της έρευνας δεν αποδίδει νομίζω — παρά τη σημασιολογική ακρίβεια της παραβολής — αυτό που ο αναγνώστης πρόκειται να ανακαλύψει, αν έστω απλώς φυλλομετρήσει το βιβλίο. Ο υπότιτλος ή η επεξήγηση που παρατίθεται, είναι αυτό που μάλλον επισημαίνει με ακρίβεια το περιεχόμενο της μελέτης.

Πριν όμως μπορούμε στις λεπτομέρειες της παρουσίασης, θα ήταν σκό-

πιμο νομίζω να ειπωθούν μερικά πράγματα γενικότερου ενδιαφέροντος. Και κατά πρώτον, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η εργασία του καθηγητή Μαυρογορδάτου είναι αφιερωμένη στους φοιτητές του. Αυτό βέβαια δεν είναι κάτι σπάνιο ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς οσκάλους. Ασυνήθιστο είναι, κι αυτό θα πρέπει να εξαρθεί νομίζω ανάλογα, ότι η αφιέρωση δεν αποτελεί δείγμα απλής αβρότητας ή τυπικής αναφοράς σ' ένα ακροατήριο με το οποίο ο συγγραφέας διατηρεί κάποια επαγγελματική επαφή. Η αφιέρωση στη συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει να έχει την έννοια της αναγνώρισης μιας πραγματικής συνεισφοράς από μέρους των φοιτητών στην παραπάνω έρευνα. Οι φοιτητές του Τμήματος της Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών — που ας σημειώσω αναφέρονται ονομαστικά και δεν είναι λίγοι — συμμετείχαν στην έρευνα, στα πλαίσια των μαθημάτων της Πολιτικής Κοινωνιολογίας και της Συγκριτικής Πολιτικής, που παραδίδει ο καθηγητής. Ανάμεσά τους και δύο μεταπτυχιακοί, που στη συνέχεια θα προεκτείνουν την έρευνα, με δικές τους διδακτορικές διατριβές. Η συμμετοχή των προπτυχιακών φοι-

τητών, σε μια τόσο εκτεταμένη και πολύπλευρη έρευνα δεν ήταν απλώς βοηθητική. Ήταν αποφασιστικής σημασίας. Με τα λόγια του ίδιου του καθηγητή, «η συμβολή τους στην έκδοση αυτού του βιβλίου στάθηκε καθοριστική» (σ. 10).

Ένα δεύτερο σημείο που θα πρέπει επίσης να εξαρθεί έχει σχέση με το σχεδιασμό και τη χρηματοδότηση της έρευνας. Η πρόταση της μελέτης ξεκινάει μέσα από μια 'διεθνή' ερευνητική ομάδα που είχε αρχικά συσταθεί, για να μελετήσει τα οργανωμένα επαγγελματικά συμφέροντα και τη συνεισφορά τους στην παγίωση της δημοκρατίας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Η χρηματοδότησή της στα πρώτα στάδια αναλαμβάνεται από το *Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο* της Φλωρεντίας. Στη συνέχεια το Υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας αναλαμβάνει τη χρηματοδότηση του τμήματος εκείνου της έρευνας που αναφέρεται στη διερεύνηση των επαγγελματικών οργανώσεων και των επιπτώσεων τους, στην περίπτωση της Ελλάδας.

Μ' αυτό τον τρόπο, ενώ η έρευνα επικεντρώνεται στην ελληνική πραγματικότητα, ταυτόχρονα συμβάλλει στη σφαιρικότερη, περιεκτικότερη αποτίμηση της πολιτικής και κοινωνικής κουλτούρας μιας ευρύτερης περιοχής, με κοινά λίγο-πολύ χαρακτηριστικά και με αναγνωρισμένες οπωσδήποτε ιδιαιτερότητες και διαφορές.

Τέτοιου είδους επιστημονικές συνεργασίες και χρηματικές ενισχύσεις δεν θα πρέπει να περνούν απαρατήρητες, όταν καταλήγουν σε τόσο θετικά αποτελέσματα. Ο μύθος της δήθεν εξάρτησης της πανεπιστημιακής έρευνας από 'ντόπια και ξένα κέντρα αποφάσεων' και τα παρόμοια, που κατά καιρούς εκτοξεύονται από διάφορες πηγές και ανεύθυνους κύκλους, θα πρέπει ε-

πιτέλους να πάψει να παραλύει κάθε σοβαρή προσπάθεια στα πανεπιστήμιά μας, υποβιβάζοντας ένα μεγάλο μέρος επιστημόνων και πνευματικών ανθρώπων σε 'συνεργούς ή άβουλα όργανα σκοτεινών δυνάμεων για την υποδούλωση της χώρας μας στο ξένο κεφάλαιο'.

Έρευνες χωρίς γενναία χρηματοδότηση, ας το πάρουμε ειδηση, δεν μπορούν να γίνουν. Ούτε προάγεται το ερευνητικό πνεύμα και η γνώση σε απομόνωση, στο όνομα μιας κακώς εννοούμενης εθνικής ανεξαρτησίας και μιας αυτοδύναμης δήθεν πολιτικής και επιστημονικής ανάπτυξης.

Αναφορικά τώρα με το καθαυτό αντικείμενο της έρευνας, θα πρέπει να διακρίνουμε σαν βασικό της σκοπό τη διερεύνηση του χαρακτήρα των επαγγελματικών οργανώσεων και το ρόλο τους στην εδραίωση της αστικής/πολιτικής δημοκρατίας του καιρού μας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας στη χώρα μας. Κύρια χαρακτηριστικά της μελέτης είναι η ξεκάθαρη υπόθεση, η συνεπής μεθοδολογική προσέγγιση και η βαθιά αναλυτική διεισδυτικότητα, που όλα μαζί καταλήγουν σε συγκεκριμένα και ευθαρσώς διατυπωμένα συμπεράσματα. Μ' αυτό το τελευταίο θέλω να πω ότι, παρά την κυρίως και αναπόφευκτα πολιτική διάσταση της μελέτης, ο λόγος του υπεύθυνου γι' αυτή δεν είναι συγκεχυμένος, ιδεολογικά φορτισμένος ή παραπειστικός. Οι πολιτικές διαστάσεις των υποθέσεων που μπαίνουν και των παρατηρήσεων που γίνονται, διαπλέκονται με τις νομικές και κοινωνικές πλευρές του θέματος, σε μία απόλυτα ισορροπημένη έκθεση και αποτίμηση του προβλήματος, που όλα μαζί καταλήγουν σε μία πολυεπίπεδη προσέγγιση ενός τόσο καιρίου αντικειμένου μελέτης.

Βασική υπόθεση της εργασίας

είναι ότι οι επαγγελματικές οργανώσεις αντανακλούν και ταυτόχρονα προσδιορίζουν διαλεκτικά το ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα μιας χώρας. Για την απόδειξη ή στήριξη της γενικής υπόθεσης η έρευνα κινείται σε τρεις άξονες, με τις εξής εννοιολογικές επισημάνσεις:

α) Πλουραλισμός, κρατικός κορπορατισμός, κοινωνικός κορπορατισμός.

β) Αγρότες, μισθωτοί, επιχειρηματίες, και

γ) Κοινωνία των ιδιωτών, πολιτική κοινωνία.

— Ο πρώτος άξονας χρησιμεύει για να καταγραφεί η εξελικτική πορεία των επαγγελματικών ενώσεων, σε σχέση με το κράτος.

— Ο δεύτερος άξονας για να διερευνηθεί η οργάνωση, λειτουργία και ο συσχετισμός των επαγγελματικών οργανώσεων, στο επίπεδο της κοινωνίας των ιδιωτών, και

— Ο τρίτος άξονας χρησιμεύει για τον προσδιορισμό της σημασίας των επαγγελματικών ενώσεων στην ανάπτυξη της δημοκρατίας στη χώρα μας.

Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει είναι, ότι η ελληνική περίπτωση δεν ανήκει ούτε στον πλουραλισμό, ούτε στον κοινωνικό κορπορατισμό. Λείπει και το βάθρο της νομιμότητας και το υπόβαθρο της αυτονομίας των επαγγελματικών οργανώσεων, που συμβάλλουν στην εδραίωση των δύο αυτών συστημάτων. Το σύστημα που απομένει και που είναι εμφανώς το κυρίαρχο στη χώρα μας, είναι ένα είδος «κρατικού κορπορατισμού», που εμφανίζεται από παλιά και υποστηρίζεται συστηματικά μετά το 1974, από όλα τα πολιτικά κόμματα και τις αντίστοιχες προτάσεις κρατικής εξουσίας που υιοθετούν, και ανεξάρτητα από τις επιφανειακές ιδεολογικές τους διαφορές.

Διατηρείται έτσι μια ιστορική συνέχεια και μια αναλλοίωτη συνέπεια του φαινομένου και αυτό ακριβώς το γεγονός είναι που δημιουργεί σοβαρά ερωτήματα για την παγίωση της δημοκρατίας στη χώρα μας. Επιπλέον, η πολιτική που εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ από την επόμενη των εκλογών του 1981, ενίσχυσε στο έπακρο τον κρατικό αυτόν κορπορατισμό, με αποτέλεσμα να παγιδευτούν τα οργανωμένα επαγγελματικά συμφέροντα, που θα μπορούσαν ωστόσο, κάτω από άλλες συνθήκες, να αποτελέσουν γενικότερο παράγοντα παγίωσης της δημοκρατίας της χώρας μας.

Τέτοιες διαπιστώσεις δεν είναι βέβαια ενθαρρυντικές για το μέλλον της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Γίνονται μάλιστα εντελώς απαισιόδοξες, όταν επίσης διαπιστώνεται ότι, οι μόνες δυνάμεις που ακόμη αντιστέκονται σ' αυτή την άλωση των επαγγελματικών οργανώσεων από το Κράτος, είναι ο «τοπικισμός» και η «συντεχνία». Αλλά ούτε το ένα ούτε το άλλο θα μπορούσαν βέβαια να αποτελέσουν παραδείγματα προς μίμηση από την υπόλοιπη κοινωνία. Κι αυτό γιατί ενώ θα μπορούσαν ίσως να εμποδίσουν τον κρατικό κορπορατισμό, δεν θα ήταν όμως ικανά να θεμελιώσουν μακροχρόνια μια γενικότερη αντίληψη του κοινωνικού συμφέροντος.

Σχετικά τώρα με επιμέρους θέσεις και συμπεράσματα της έρευνας, θα μπορούσε βέβαια κανείς να υποβάλει, όπως εξάλλου και σε κάθε άλλη περίπτωση, τις δικές του ιδιαίτερες ενστάσεις για πολλά μεθοδολογικά ή και ουσιαστικά θέματα.

Θα μπορούσε αίφνης κανείς να διαφωνήσει ως προς το γενικό σχεδιασμό της έρευνας. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, να ισχυριστεί ότι η δόμηση της προσέγγισης και της ανάλυσης, συνεπώς και των συμπε-

ρασμάτων, γύρω από το τρίπτυχο πλουραλισμός/κοινωνικός κορπορατισμός/κρατικός κορπορατισμός (στη σύγχρονη τους διάσταση) αδυνατεί να εξασφαλίσει, για λογαριασμό της έρευνας, την απαραίτητη εκείνη ιστορικότητα που θα της προσέδιδε βάθος και σφαιρικότητα.

Αλλά και στην περίπτωση που θα δεχτούμε ως ικανοποιητικό το αναλυτικό σχήμα που προτείνεται, θα μπορούσε ίσως κάποιος να ισχυριστεί ότι τα όρια ανάμεσα στις τρεις αυτές μορφές πολιτικο-κοινωνικής εξέλιξης, λόγω της θεωρητικής τους ατέλειας και της ιδεολογικής τους ιδιοτέλειας, δεν μας επιτρέπουν να τα χρησιμοποιήσουμε στην καθαρή τους μορφή, σαν σημεία αναφοράς για τέτοιου είδους έρευνες. Ένα περισσότερο εξελικτικό μοντέλο (ή το ίδιο μοντέλο διαφορετικά διαμορφωμένο) ή αντίθετα, μια καθαρά διαλεκτική προσέγγιση ή με βάση τις θεωρίες της σύγκρουσης στο θέμα των επαγγελματικών οργανώσεων, ίσως έφερνε στην επιφάνεια όλες τις ανταγωνιστικές πτυχές των επαγγελματικών ομάδων και τις κρυμμένες αντιπαραθέσεις των κοινωνικών συμφερόντων, αποκαλύπτοντας έτσι τις βαθύτερες εξαρτήσεις πέρα από τις καθαρά δικαιιοπολιτικές, στις οποίες κυρίως αναφέρεται η παρούσα έρευνα.

Μ' αυτό τον τρόπο, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ότι θα ήταν δυνατό να διερευνηθεί διεξοδικότερα ο ρόλος και η συμβολή των επαγγελματικών οργανώσεων στην προσπάθεια των πολιτικών κομμάτων, όχι μόνο να διατηρήσουν, αλλά και να καταλάβουν την εξουσία. Θα μπορούσε δηλαδή να καταδειχτεί πληρέστερα, κατά πόσο και σε τι βαθμό οι ηγεσίες και οι διοικήσεις των επαγγελματικών οργανώσεων επηρεάζουν την ψήφο των μελών τους κατά τις εθνικές-βουλευτικές, για παράδειγμα, αναμετρήσεις. Να

δώσει με άλλα λόγια απάντηση στο ερώτημα: «Υπάρχουν κομματικές οργανώσεις ή απλώς κομματικές διοικήσεις»; Αυτό, τουλάχιστον για ορισμένες μεγάλες επαγγελματικές οργανώσεις στη χώρα μας, δεν είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένο και θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να το προσδιορίσουμε με περισσότερη ακρίβεια.

Από μια λιγότερο θεωρητική και μεθοδολογική σκοπιά, θα μπορούσε επίσης κανείς να έχει αντιρρήσεις πάνω σε ορισμένες επιμέρους παρατηρήσεις και συμπεράσματα που διατυπώνονται στην έρευνα. Διαβιβαιώσεις, για παράδειγμα, του τύπου: η απλή αναλογική επεκτείνεται από τον πολιτικό χώρο στις επαγγελματικές οργανώσεις κι αυτό παραλύει τις διοικήσεις τους, με αποτέλεσμα, «να στερεί τις επαγγελματικές οργανώσεις από κάθε δυνατότητα μακροπρόθεσμου προγραμματισμού και δικής τους πολιτικής» (σ. 196), θα πρέπει να τις δεχτεί κανείς σαν μια απλή άποψη ή σαν υπόθεση εργασίας μάλλον, παρά σαν μια τεκμηριωμένη και εύκολα επαληθεύσιμη πρόταση.

Γενικόλογες, έως και κοινότυπες, θα μπορούσε κανείς επίσης να θεωρήσει και τις απαντήσεις που δίνονται σε ερωτήματα, όπως, «Τί φταίει για την αποτελεσματικότητα των επαγγελματικών οργανώσεων στην Ελλάδα, ή για την τάση των οργανώσεων αυτών να συγκεντρώνουν στο εσωτερικό τους τον αυταρχισμό»; Η έρευνα απαντάει στο ερώτημα αυτό ότι, «με τα ελληνικά δεδομένα, οι επαγγελματικές οργανώσεις πέφτουν θύματα του «σιδηρού νόμου της ολιγαρχίας» που ισχύει σε άλλους χώρους, τους κομματικούς πάνω στους οποίους τα δικά τους μέλη ούτε έχουν ούτε μπορούν να έχουν κανένα έλεγχο» (σ. 194).

Παρόλες αυτές τις επιμέρους διαφορετικές ή και τις αντίθετες α-

κόμη απόψεις που θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει, η καθαρότητα της υπόθεσης, η απλότητα του λόγου και η στερεότητα της απόδειξης, συγκαταλέγονται ανάμεσα στις αναμφισβήτητες αρετές της εργασίας. Γι' αυτό και από μια άποψη η έ-

ρευνα θα μπορούσε να αποτελέσει υπόδειγμα για παρόμοιες επιστημονικές (και όχι μόνο) προσεγγίσεις, στο χώρο της κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης.

Πανταζής Τερλεξής

Anthony Giddens,

Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία
(*Sociology, A. Brief but Critical Introduction, 1986*),
(μετάφρ. Ντίνα Τριανταφυλλοπούλου),
Οδυσσεάς 1989, 6. 191

Η «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία» του Anthony Giddens αποτελεί το κειμενογραφικό υλικό που διαφοροποιείται από τις συνηθισμένες εισαγωγικές μεθόδους: ανατέμνει προσεκτικά την από γενικής ιστορικής άποψης «παραδοσιακή κοινωνιολογία» και ασκεί κριτική με συγκροτημένη γνώση επί της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας διασυνδέοντας έτσι την πρώτη με την τελευταία μέσω βασικών εμπειρικών αποκαλύψεων. Μέσα από την αναλυτική επεξεργασία της αντιπαράθεσης μεταξύ της παραδοσιακής κοινωνιολογίας θεώρησης και των συγκλονιστικών γεγονότων του βιομηχανικού, εθνοκεντρικού καπιταλισμού η κοινωνιολογική επιστήμη ως κομβικό σημείο αναφοράς και σύγκρισης επικεντρώνεται κυρίως στη μελέτη των κοινωνικών θεσμών των βιομηχανικά προηγμένων κοινωνιών και στις προϋποθέσεις του μετασχηματισμού τους.

Σε αυτή τη συνάρτηση των θεσμών, οι οποίοι στα πλαίσια ενός πα-

γκόσμιου καταμερισμού της εργασίας εκλαμβάνονται ως σχετικές σταθερές στη διαμόρφωση των τρόπων ζωής που μας παραπέμπουν στη δυαδικότητα της δομής τόσο ως κατεύθυνσης όσο και κοινωνικής δράσης, συναντάμε αναντίλεκτα τις τυπικά απεικονισμένες κατηγορίες της κοινωνικής θεωρίας κατά τον A. Giddens.

Μεθοδολογικά εκτίθεται η διάσταση του συγγραφέα από τις απόψεις των A. Comte και E. Durkheim ως προς τη διαφορά που υφίσταται μεταξύ της κοινωνικής και φυσικής ερμηνείας των ανθρώπινων σχέσεων. Η εξέταση της βιομηχανικά αναπτυγμένης κοινωνίας έχει αφηγηρικό σημείο τη διαμάχη για την ερμηνεία της ως «βιομηχανικής κοινωνίας» ή «καπιταλιστικής κοινωνίας». Από την άμιλλα των περιεκτικών ερμηνειών αναδύεται ένα πλέγμα αναφορών στον A. Comte και K. Marx, στο οποίο εστιάζεται το ενδιαφέρον για τη συζήτηση που υποστυλώνεται διαποτιζόμενη από

τις θεμελιώδεις προσεγγίσεις των R. Dahrendorf και R. Milliband. Οι απόψεις του Milliband συνταυτίζονται με εκείνες του Marx περί καπιταλιστικής κοινωνίας και του ταξικού της συστήματος που είναι απότοκο κοινωνικοοικονομικών και κοινωνικοπολιτικών αλλαγών. Οι καπιταλιστικές, ταξικές σχέσεις αναπαράγουν τη σύγκρουση και υπονομεύουν την κινητικότητα ελέγχοντάς την σε μια «μικροκλίμακα» κοντινών θέσεων. Ενώ η θεωρία της βιομηχανικής κοινωνίας τάσσετα υπέρ των συμφερόντων της κοινότητας, το καπιταλιστικό κράτος αντικατοπτρίζει την ταξική κυριαρχία που εναρμονίζεται με τη μεγιστοποίηση κερδών των γιγαντιαίων επιχειρήσεων. Στο μεταίχμιο κράτους και γιγαντιαίας επιχείρησης αφομοιώνεται σταδιακά η εργατική τάξη από το βιομηχανικό καπιταλισμό, όπου κατά τον T.H. Marshall η ταξική πάλη μετατρέπεται σε «βιομηχανική σύγκρουση». Εξάλλου, η δημιουργία της «νέας μεσαιας τάξης» των υπαλλήλων παίζει διαβρωτικό ρόλο στο παραδοσιακό προλεταριάτο, αλλά κατά τον Giddens οι υπάλληλοι του γραφείου δύσκολα μπορούν να διαφοροποιηθούν από τη χειρωνακτική δουλειά, αφού και η σύγχρονη μικροηλεκτρονική τεχνολογία προοιωνίζει τη μελλοντική διεύρυνση νέων θέσεων εργασίας με αποτέλεσμα προβληματικοί τομείς της βιομηχανίας να γίνουν πάλι προσοδοφόροι.

Ενόψη αυτών των εξελίξεων δεν καταργείται ο ταξικός χαρακτήρας της κοινωνίας. Ο κρατικός παρεμβατισμός σε οικονομικές δραστηριότητες διαθλάται μέσα από το πρίσμα πολλαπλών ελίτ ώστε να μην υποστασιοποιείται «ομοιογενής άρχουσα τάξη».

Αντίθετα, ο N. Πουλαντζάς τονίζει ότι το κράτος αντιστρατεύεται

τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα των επιμέρους μονοπωλίων για να προστατεύσει τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του ολικού συστήματος μέσω μιας «σχετικής αυτονομίας». Συναρτησιακά, ο C. Offe προβάλλει την άποψη του «προνοιακού κράτους» (π.χ. κάλυψη δαπανών για την παιδεία μέσω ομολογιακού δανείου), ενώ ο Giddens το σπλητεύει ως εύθραυστο οικοδόμημα.

Η κρατική γραφειοκρατία είναι κατά τον M. Weber συνυφασμένη με τον καπιταλιστικό επεκτατισμό που προωθεί μια δημοκρατικότερη τάξη πραγμάτων συγκριτικά με εκείνη που εξασφαλίζει ο σοσιαλισμός. Από τη δυϊκή σχέση γραφειοκρατίας και δημοκρατίας αναφέρεται ο «δημοκρατικός ελιτισμός» στα πλαίσια ενός πολυκομματικού συστήματος, διότι από τη φύση της η γραφειοκρατία οδηγεί τη συγκεντρωτική εξουσία στην κορυφή κάθε οργάνωσης.

Γι' αυτό ο R. Michels, μαθητής του M. Weber, ταυτίζει την «οργάνωση με την ολιγαρχία» σε βάρος κατώτερων στρωμάτων αφαιρώντας τον έλεγχο εργασίας από τον εργαζόμενο και διαιωνίζοντας κατά συνέπεια τις κοινωνικές ανισότητες.

Στο κεφάλαιο περί πόλης ο αστισμός ερμηνεύεται ιστορικά, σε μια αλληλένδετη σχέση με οικολογικές προσεγγίσεις ως συγκεκριμένος τρόπος ζωής στη μεγαλόπολη, ως αγώνας χωροθέτησης της κατοικίας που ομαδοποιεί τα άτομα σε «στειγαστικές τάξεις», δηλ. ζώνες κατοικίας, και τελικά ως «πεζός χαρακτήρας της ζωής», στα πλαίσια του οποίου η καθημερινή δραστηριότητα, απογυμνωμένη από το ποιητικό ύψος προηγούμενων περιόδων, στρέφεται σε μηχανιστικές κατευθύνσεις του καπιταλιστικού ολοκληρωτισμού. Αναμφίβολα, το επιστημονικό ενδιαφέρον εστιάζεται στη σχέση του αστισμού αφενός με τις πα-

ραγωγικές σχέσεις και αφετέρου με την ταξική-ανθρωπολογική στρωμάτωση.

Στο κεφάλαιο περί οικογένειας ασκείται δριμύτατη κριτική επί της θεωρίας του T. Parsons που ανατρέπει μέσω της ιστορικής έρευνας την από ορισμένους επιστημονικούς κύκλους υιοθετημένη άποψη ότι η «πυρηνική οικογένεια» είναι αποτέλεσμα φθοράς ή συρρίκνωσης της «εκτεταμένης» εξαιτίας της εκμηχάνισης της κοινωνίας. Ο A. Giddens καταφέρνει εύστοχα να πλήξει αυτή τη λανθασμένη υπόθεση υποστηρίζοντας ουσιαστικά την ύπαρξη της πυρηνικής οικογένειας στο μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Ευρώπης πολύ πριν ακόμη εμφανιστεί η βιομηχανία. Επιπλέον εξετάζει τις εξελικτικές φάσεις της οικογένειας και τη γυναικεία εργατική απασχόληση σε σχέση με την πατριαρχία.

Η «δημογραφική μετάβαση», που δεν ανάγεται τόσο στη μετάβαση από τη μεγάλη στη μικρή οικογένεια, όσο στην αλλαγή της οικογενειακής σύνθεσης σε σχέση με τις γενέες, και ο «συναισθηματικός ατομισμός», που υποστυλώνει τη μακροπρόθεσμη διατήρηση του γάμου συμβαδίζοντας με τη μικρή οικογένεια, αποτελούν αξιωματικά τους παράγοντες που ενίσχυσαν τον πυρηνικό οικογενισμό εν μέσω του καπιταλισμού.

Η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία αναφέρεται στο τελευταίο κεφάλαιο σε συνάρτηση με τις αιτίες για τη συνέχιση οικονομικών ανισοτήτων ανά τον κόσμο. Η εγκατάσταση βιομηχανικών μονάδων από το κέντρο στην καπιταλιστική περιφέρεια, δηλ. στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, η τάση του «στασιμοληθωρισμού» και τα ποσοστά ανεργίας μπορεί να σημαίνουν τελικά την αποβιομηχανοποίηση της Δύσης στο μέλλον. Διαμετρικά προς αυτή την αντίληψη ο Giddens τονίζει το ρό-

λο του εθνικού κράτους, του εθνικισμού και της στρατιωτικής ισχύος με αποκορύφωμα τη συσσώρευση των μέσων διεξαγωγής ενός πυρηνικού πόλεμου, στον οποίο όλοι είμαστε ανελέητα εκτεθειμένοι.

Στις συμπερασματικές παρατηρήσεις ο Giddens συλλαμβάνει τις δυνατότητες επιθυμητής αλλαγής των αναπτυγμένων κοινωνιών από την οπτική γωνία της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, των φυλετικών διακρίσεων ή της καταπίεσης εθνικών μειονοτήτων, της καταπίεσης της γυναίκας και των σχέσεων μεταξύ των υπερδυνάμεων που ο πολιτικός μη-συντονισμός τους μπορεί να προκαλέσει ασύλληπτες καταστροφές.

Το βιβλίο «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία» του Anthony Giddens είναι ένα ξεχωριστό σύγγραμμα που εγκαινιάζει πρωτότυπα την παρουσίαση ενός τρόπου σκέψης διαφορετικού από τις επικρατούσες συνθήκες κοινωνιολογικής προσέγγισης. Μέσα από αξιολογικές και κριτικές διασυνδέσεις ιστορίας και κοινωνιολογίας πλαστοουργείται με επιτυχία η ευαισθητοποίηση ακόμη και του μη-ειδικού σε σύγχρονους προβληματισμούς, οι οποίοι χωρίς άλλο πηγάζουν από πλεγματικές διαδικασίες επιδράσεων που προκάλεσαν κοινωνικοπολιτικούς και κοινωνικοοικονομικούς δυϊσμούς σε παγκόσμια κλίμακα. Πιστεύουμε ότι οι θεωρητικές κατηγορίες ερμηνεύονται με επιστημολογική καινοτομία, γεγονός που μεταρσιώνει σημασιολογικά τη συστηματική σύνθεση των θεματικών περιεχομένων, αφού η ιστορική αναδρομή κατορθώνει δεισδυτικά να μετουσιωθεί ως υπόβαθρο της «σύγχρονης κοινωνιολογικής σκέψης».

Κωνσταντίνος Κορώσης

Τασούλα Βερβενιώτη - Ουρανία Δημητρίου -

Κούλα Φραντζή,

«... στα λύκειά σας»,

Ύψιλον, 1988, σ. 205

Το σχολείο, ένας θεσμός που επιβλήθηκε σε μαζική κλίμακα μετά τη Γαλλική Επανάσταση, απόρροια των ιδεών των Διαφωτιστών, είναι κοινός τόπος ότι περνά κρίση. Στην Ελλάδα, τα τελευταία χρόνια, ο προβληματισμός γύρω από θέματα παιδείας είναι έντονος. Η σχετική βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα πλούσια, μια και το θέμα αγγίζει με τρόπο άμεσο και έμμεσο το σύνολο της κοινωνίας.

Το βιβλίο «... στα λύκειά σας», που εκδόθηκε τον Ιούνιο του 1988, γράφτηκε από τρεις γυναίκες καθηγήτριες: Τασούλα Βερβενιώτη, Ουρανία Δημητρίου και Κούλα Φραντζή. Ο συνδυασμός του φύλου και της ιδιότητας των συγγραφέων χαρακτηρίζουν - ξεχωρίζουν την παρουσία του βιβλίου στο χώρο της ελληνικής βιβλιογραφίας.

Αυτός ίσως είναι ο λόγος που το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου αφιερώνεται στη γυναίκα-καθηγήτρια. Μια σύντομη ιστορική αναδρομή και περιορισμένα στατιστικά στοιχεία δίνουν την εικόνα της γυναίκας εκπαιδευτικού, τη γέννηση και την εξέλιξη της μέσα στο χρόνο και τον ελληνικό χώρο.

«Η Κατώτερη και Μέση εκπαίδευση είναι το βασίλειο των γυναικών... Το σχολείο είναι μια δουλειά για γυναίκες: λίγες ώρες, μικρός αλλά σταθερός μισθός, τρεις μήνες διακοπές το χρόνο, προστασία της μητρότητας...» (σ. 15).

Αναπόφευκτη για τις συγγραφείς - εκπαιδευτικούς η σύνδεση της «γυναικοποίησης» του εκπαιδευτικού επαγγέλματος με τη γενικότερη επικρατούσα ιδεολογία για τη θέ-

ση της γυναίκας και το ρόλο της στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Η ιδεολογία που επηρεάζει και διαμορφώνει με τρόπο άμεσο τη θέση και την εξάσκηση του επαγγέλματος της καθηγήτριας.

«Το επάγγελμα της καθηγήτριας, περισσότερο από κάθε άλλο, επειδή — θεωρητικά — παρέχει εξουσία, απεγκλωβίζει όσες το εξασκούν από τη «γυναικεία μοίρα». Στην πράξη όμως τις κρατάει εγκλωβισμένες σε αυτήν». (σ. 22).

Από την πλευρά των καθηγητριών εξετάζονται και αναλύονται θέματα με κύριους άξονες τους μαθητές, το σύλλογο των καθηγητών και την εκπαιδευτική διαδικασία μέσα και έξω από την τάξη.

Ο μαθητικός κόσμος είναι το μεγάλο κεφάλαιο στη ζωή του εκπαιδευτικού και του βιβλίου «... στα λύκειά σας». Ο ρόλος του καθηγητή μέσα στην τάξη, οι μαθητές σαν ανθρώπινες οντότητες, όλα όσα συμβαίνουν στη διάρκεια της διδακτικής ώρας και πέρα από αυτήν, η συμμετοχή των μαθητών στο μάθημα, οι εξετάσεις και η βαθμολογία παρουσιάζονται μέσα από την αυτοκριτική, τον αυτοέλεγχο, τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις των συγγραφέων.

«Αν ήμασταν μηχανικοί θα ξέραμε πώς δουλεύει η μηχανή μας και τι χούγια έχει. Θα μαθαίναμε το αντικείμενο στο οποίο θέλουμε να επέμβουμε. Τώρα όμως είμαστε καθηγητές, πρέπει να κρατάμε την τάξη και αυτή η γνώση είναι απαγορευμένη. Απαγορεύεται να ξέρεις τι συμβαίνει στα παιδιά. Εξάλλου τα παιδιά δε μας εμπιστεύονται και

μεις στο βάθος δε θέλουμε να μαθαίνουμε πολλά, γιατί αδυνατούμε να ανταποκριθούμε και να είμαστε αντικειμενικοί». (σ. 54).

Το θέμα των σχέσεων με τα παιδιά απασχολεί τις γυναίκες εκπαιδευτικούς και τις συγγραφείς ιδιαίτερα. Η αδυναμία επαφής και επικοινωνίας, που οι σχολικές δομές την επαυξάνουν, επηρεάζει και την όλη εκπαιδευτική διαδικασία. Μέσα από τη λειτουργία της εξέτασης και της βαθμολόγησης η απόσταση ανάμεσα στους δύο συντελεστές της εκπαιδευτικής πράξης μεγαλώνει.

«Το σχολείο ολόκληρο, κυρίως το Λύκειο, έχει υποταχθεί στις [Γενικές] Εξετάσεις. Οι καθηγητές δουλεύουν γι' αυτές, τα παιδιά ζητούν να μάθουν μόνο ό,τι έχει οριστεί για τις εξετάσεις. Κάθε άλλη γνώση θεωρείται περιττή, άχρηστη, ασήμαντη, χωρίς σκοπό». (σ. 122).

Στις εξετάσεις επίσης καλούνται οι καθηγητές σε μια συνεργασία με επίκεντρο τα θέματα και την αρμονική ομοιογενή παρουσία του συλλόγου τους απέναντι στους μαθητές και στους γονείς. Στη διάρκεια όμως της σχολικής χρονιάς η έλλειψη ουσιαστικής συνεργασίας είναι μια πραγματικότητα, με τις ανάλογες συνέπειες.

«Η συνεργασία σε θέματα διδακτικής θα ήταν χρήσιμη και ωφέλιμη για όλους, παλιούς και νέους... θα μπορούσαμε να ανταλλάξουμε τις γνώσεις μας, την πείρα μας, τις διδακτικές μεθόδους μας, για να πλουτίσουμε και να πλουτιστούμε... Πιθανόν να συμφωνούσαμε ή και να διαφωνούσαμε, δεν έχει σημασία, θα μπαίναμε όμως σε μια διαδικασία να σκεφτούμε». (σ. 158).

Οι καθηγήτριες είναι στην πλειοψηφία τους θετικές ως προς τη συνεργασία. Η παρουσία τους όμως στο σύλλογο είναι υποτονική και αδύναμη. Η έλλειψη εμπιστοσύ-

νης και αυτοπεποίθησης ενισχύεται από την αδιάφορη, αρνητική πολλές φορές στάση των ανδρών συναδέλφων και ακόμα πιο έντονα από άλλες γυναίκες συναδέλφους.

Και όμως μπορούν και έχουν να κάνουν προτάσεις, να θέσουν τους δικούς τους όρους και να πραγματοποιήσουν τις δικές τους επιθυμίες στο χώρο του σχολείου. Είναι άλλωστε ο χώρος τους — ο χώρος της δουλειάς τους. Σε αυτή τη δουλειά, όπως οι ίδιες ομολογούν, υπάρχουν τα περιθώρια για δημιουργία και αυτοεπιβεβαίωση. Αξίζει να δοθούν ολόψυχα για να αντλήσουν χαρά από τη συναναστροφή με τόσους νέους ανθρώπους — τους μαθητές.

Πολλοί ειδικοί — παιδαγωγοί, κοινωνιολόγοι, στατιστικοί, ψυχολόγοι — έχουν μελετήσει κατά καιρούς το σχολικό πρόγραμμα και την εφαρμογή του, έχουν ασχοληθεί με την αντικειμενική και επιστημονική παρατήρηση μιας τάξης, τις σχέσεις μαθητών καθηγητών και τη μετάδοση της γνώσης. Όλα αυτά όμως κινούνται σε κάποιο θεωρητικό επίπεδο· πολύτιμη συνεισφορά στους εκπαιδευτικούς.

Η καθημερινή επαφή των τριών καθηγητριών με το σχολείο και τους μαθητές, πλούσια σε εντυπώσεις, συναισθήματα και εμπειρίες συμπληρώνει με τρόπο εποικοδομητικό και καθοριστικό τη θεωρητική προσέγγιση. Με άλλα λόγια οι καθηγήτριες έχουν κατανοήσει ότι η μετάδοση της γνώσης — κύριος στόχος του θεσμού του σχολείου — δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς μια αληθινή επικοινωνία και επαφή με τους μαθητές, παράλληλα με την αλληλοαποδοχή και την αγάπη, που μπορεί να προκύψει μέσα από μια τέτοια ουσιαστική και βαθιά σχέση.

Κατάθεση «εκ των έσω» λοιπόν το βιβλίο «... στα λύκειά σας». Κατα-

γραφή των εμπειριών, περιγραφή που είναι μοιραία και θέση —αντικειμενική μέσα από την υποκειμενικότητά της —ευκαιρία για έκφραση γνώμης, σκέψης, ιδεών για ό,τι αφορά το σχολείο και τον κόσμο του. Η ποιότητα της εκπαιδευτικής σχέ-

σης, η ανανέωση και η προσαρμογή της δομής του σχολείου στις σημερινές ανάγκες της κοινωνίας μας, είναι το... διαρκώς ζητούμενο και προς αυτή την κατεύθυνση στράφηκαν με το έργο τους οι συγγραφείς.

Κατερίνα Χαλιώτου